

С.Тыб)
У-49

Тыва чогаалчыларның сеткүүлү

№ 1-2, 2006 г.

Тыва
чогаалчыларның
сеткүүлү

Сеткүүл 1946 чылдың август 25-те
үндезилетинип тургустунган

Кол редактор Ч. Куулар

№ 1-2 (43-44) 120-121

2006 ч., март — апрель

“Улуг-Хем” сеткүүлдүн редакциязы
Кызыл — 2006

С (Тув)

У-47

Чогаалдарның машинага ийи интервал парлаан бирги хоолгазын хүлээп алып.

Авторларның бодалы редакцияның туружу-биле дүгжүрү албан эвес.

Сеткүүлге үнген чогаалдарны дүжүрүп парлаарда, “Улуг-Хем” сеткүүлге парлаттынганын айтыры албан.

Сеткүүлдүң тургузукчулары: Тыванын Чогаалчылар Эвилели, “Улуг-Хем” сеткүүлдүң коллективи, Тыва Республиканың Культура болгаш сүлдө-сүзүк сайзыралының яамызы, Тыва Республиканың парламента болгаш массалыг коммуникациялар талазы-биле агентилели.

Үндүрүкчүзү: Тыва Республиканың Чогаалчылар Эвилели.

Россия Федерациязының парламента болгаш массалыг медээлер чепсектеринин талазы-биле хоойлужудулгаларның сагыырын хынаар база бүрүткээр Тыва Республиканың девискээр эргелелинге сеткүүлдү бүрүткээн. Бүрүткээн дугаары – Т-00028.

М 4702580600 без объявл.
24-13-2004

© “Улуг-Хем” сеткүүлдүң редакциязы, 2006 ч.
© Республика типографиязы, 2006 ч.

Кызыл-Эник КУДАЖЫ

ЧЕС МЫЙЫС, ЧЕЛ КУДУРУК...

(Чаа номдан эгелер)

Виктор КӨК-ООЛ

Виктор Шогжапович С. Сарыг-оолдуң шүлүктээни дег, “Ажыр-ара чүнү сөглээр, анаа-ла бир өңүктөр бис”. Ону бичиимден тура-ла таныыр мен. Ол шагда Чэенекте Кызылдан артистер келген дээш, Ийи-Талдың хамык ара-албаты чону чыгып келген. Көк-оол баштаан артистер баштай концерт көргүстүлөр. Олар бир өгнүң эжиинде ак пөстөр-биле сцена хевирлиг чүвө кылып алган, оон үнүп келгеш, ырлап-шоорлаар, танцылаар турдулар.

Концерттин чарлакчызы артист Көк-оол. Ол дег чечен кижини ынчага дыңнап көрбөөн мен, ону кижини хүнзедир-даа бол, дыңнап-ла, дыңнап-ла олуруксаазы келир. Кылагар ногаан чычы тоннуг Көк-оол ам-даа караамда хевээр.

— Калдар ытты ээрти аарак, кажаада хойну хойзу аарак, халдып чораан оттуг эъттиг, окпан-чикпен орлан эрнин ырызын артист Дүгүр-оол күүседир-дир.

“Сценага” хып дээн чалыы, дыдыраш баштыг чараш эр үнүп келгеш, ол шагда микрофон турган эвес, бүгү чонга дынналдыр узун суудур бадырып эгелээр чүвө:

Дөөнейлиг доруг бениң
төрүп берген дөшпер оюн.
Дөрт-ле ыяшты эптеп тургаш,
чазап алган эзеримни.

Аъттар салбас узун-тыным,
ажыр кастаар муңгаш-тыным,
Сарыг дээктиг сыдымымны,
салдырыктыг чүгенимни.

Оон ыңайгызын уткан-дыр мен, “чылдыргыш”, “шавылдыр” деп улап-ла турар чүвө. Даартазында артистер

Көк-оолдун бодунун “Хайыраан бодун” ойнап турда, ол Хам-оолдун ролюнга үнүп келген, көрүкчүлөрнүн кара баары кадып-ла турар чүве. Шиинин төнчүзүндө Кара биле Седип адыр терекке астына бээрлер, терек саглаш кылдыр кээп ужар, ынчан Уран биле Салбакай ырлажып үнүп кээрлер:

Ээр терек сен-не-дир сен,
эрге кара угбам эккел.
Адыр терек сен-не-дир сен,
анай кара угбам эккел.

Ынчан ам-на камык көрүкчүлөр шүжүңейинчип ыглажып эгелээр. Мунгаранчыын канчаар ону, бо бичии кижинин безин көскү-хөрээ дойлуп, ишти-баары өрү чоктап, боостаага тырлып келир. Сөөлүндө партиянын дужаалы-биле Караны бижектени-даа бээр, сугже халый-даа бээр кылып каан. Уран биле Салбакайнын кударанчыг ыры чок. Мен-не Кара биле Седиптин терекке астына бээр төнчүзү эки деп бодаар мен. Виктор Көк-оол ындыг кончуг дээштиг, анаа кижини ыгладыптар, мунгараан кижини часкарыптар күштүг талантылыг чораан-дыр.

В. Көк-оол чүгле чогаалчы эвес, Тыванын эң баштайгы композитору киж. Оон бодунун бижээн ырларын, аялгаларын ырлап өстүм:

Тыва чурту мээң чуртум,
Тынып чорда, хостуг чуртум.
Өрү болгаш куду көөрге,
Өзен-шыктыг чаагай чуртум.

Мону-даа ол сурагжаан “Широка страна моя родная” деп ырыдан үлегерлеп алган болгай аан ол:

Широка страна моя родная,
Много в ней лесов, полей и рек.
Я другой такой страны не знаю,
Где так вольно дышит человек.

Виктор Шогжапович дээрге Москвага КУТВ (Коммунистический университет трудящихся Востока) дооскан, эң баштайгы дээди эртемниг тываларнын бирээзи болгай, ол өдүрөөн часса-даа, хөлүн черле часпас-тыр ийин.

В.Ш. Көк-оол кайгамчык-ла талантылыг кижиге, сорунзалыг магнит-биле демей, каяа-даа көөрге, ону хамык улус үглеп алган каттырышкан турар. Чогаал дээрге, ооң аксындан шаалаан суг дег төктүп чайлып чоруур. Ооң чанынга ону бижиир бир бижээчиден тургузуп каан болза дээримге, черле четтирбес.

Кызылдың эрги театрынга (ам ында Тыва филармония туруп турар) С.Токаның “Боттанган күзел” деп шиизинге В.Көк-оол улустуң дайзыны Агбаан-Шыыраптын ролюн күүседип турда, мындыг таварылга болган чүве-дир. Ону Виктор Шогжапович мынчаар хөөрээр кижиге болгай.

“Мен Агбаан-Шыыраптын ролюн күүседип тургаш, Мылдыкпанны боолап каар ужурлуг кижиге мен. Оон сценаже үнер деп турумда, бо-ла Алексей Хуурак суглар маңажып келгеш, аксы ажык шил тудускаш, мону иживит, башкы деп мындыглар. Шилди чаа-ла тудуп алгаш турумда, сценаже үнер үем келген. Ам канчаар, шилимни костюмум иштики карманынче супкаш, ойнап кирдим-не эвеспе. Ойнап-ойнап, Мылдыкпанны боолап кааш, ол боор, большевиктерниң бир сыскындызын алды оранче чорудуптум дээш, ооң өлүг-дирийн хынаар дээш, будун тудуп, доңгайып чыдырымда, хөректе карманымда водкалыг шилим шала кырынга төк кээп дүштү. Хараадаарым-даа аажок, хайыраан халас арагам төктүп каары ол-дур! Ам канчаар, шилимни дегийт ала соп алгаш, арагазын көрүкчүлерге көзүлдүр чайып-чайып, арткан водканы аксымче кудупкаш, куруг шилди Мылдыкпанның кырынче октапкаш, хертейтир бazyп үне бердим. Көрүкчүлер диңмиттиг адыш часкап, кулугур дайзынны артында арагалаар дижиш, мээң шилимде арагамны анаа суг деп бодааннар боор, чиригайнчып-ла турдулар”.

Виктор Шогжапович Көк-оол ындыг кончуг тывынгыр, сагынгыр, күштүг талант турган-дыр. Ооң авазы эрги Тывага билдингир улуг хам болгай, бир эвес революция болбаан болза, Көк-оол хам болур ийик мен дээр кижиге. Хам кижиге база улуг талант-тыр. Ынчангаш В.Ш.Көк-оол уктуг-дөстүг чогаалчы, артист, композитор болган-дыр.

Көк-оол аарып бергедеп, сөөлгү хүннерин чурттап эртти чыдырда, культура сайыды М.С. Хомушку биле Виктор Шогжаповичиге ужуражып чеде бердивис. Ол өө тынып чыдар хирезинде-ле баштактанмышаан хевээр болду:

— Бо кырган-аваңарны ам-даа неделяда бир катап бөөшкүннептер-дир мен.

Ындыг чүве кайда боор, дөрт хонгаш В.Ш.Көк-оол чорта берген.

В. ЯН.

Ачам ындыг чаагай чаңчылдыг кижиге. Кайы-бир черлер, Москва-даа дижик, Кызыл-даа дижик — чораанда аалынга номнар эккээр. Номчуп билбес-даа болза, “Огонек” журналды безин чагыдып алган турар. Мен-не оларны ажыдып, шаанга киир меннир мен.

1943 чылда ачам Брянск фронтузунга белек чедиржип чорааш, В. Янның “Чингис-хаан”, С. Сергеев-Ценскийнин “Севастополь тулчуушкуну” деп номнарын эккелген. Мээң эң баштай орус дылга номчаан улуг номум Янның “Чингис-хааны” болган. Ол хаан чүгле эжелекчи эвес, улуг угаанныг кижиге чораан. Чингис-хаан тулчуушкуннарга кижиге кажан-даа олуп болур дээш, арыг алдындан кылган хааржаан үргүлчү ап алган чоруур турган. Хаан шынында тулчуушкунга эвес, Самаркандыга аңнар сүрүп шаап тургаш, аъттыг ушкаш, кемдээш өлгөн. Чингис-хаанны хөөржүттүнген чер билдинмес. Ону алдын хааржаанга каггаш, черге хөмгөш, чевегниң бажынга маанай-даа шашпаан, ооң кыры-биле муң-муң чылгы эрттирипкен дээр. Улуска чугаалаптазын дээш хөөржүлгеге киришкен кижилерни база дөгerezин өлүргүлөп каан.

Чингис-хаанның хөөрүн археологтар амдыгаа дээр дилеп турарлар. Хаанның хааржаа та каш кг алдын чүве? Сөөлгү үеде Чингис-хаанны Тывада Үрбүн-Кашпал унунда Чинге деп хемнин эриинде орнукшуткан деп чугаа эртемденнер ортузунда тараан.

Черле ынчан Чингис-хаан чогуум кандыг сөөк кижиге деп чүве база билдинмейн турар. Чингис эвес, делегейде чаңгыс

хаан деп база ону даап бодап болур. Оон ыңай Чингис-хаан күрүнезинин Моолда төвү үрөп каапкан хоорайның ады — Кара-Корум Хаанның аныяанда ады — Темучин. Чангыс, Кара-Корум, Темучин деп сөстөр, дора дээрге-ле тюрк, харын-даа тыва сөстөр ышкажыл.

Чингис-хаан улуг угаанныг кижиге болбайн. Ынчангаһ ооң салгакчылары орус чуртун 150 чылдарда чагырып, дарлап келген. Ооң мындыг чугаалары ам-даа биске өөредиглиг: “Кыла бергеш — кортпа, коргар болзунза — кылба”, “Эр кижининг мөзү-шынарын ооң кадайының мөзү-шынарындан билип алыр”.

Оон туржук Гитлер безин угаанныг диирең болгай. Оон мындыг чугаалары бар: “Инфляция дээрге, чурум чок чоруктур”, “Коммунистерниң аңгы чок ниитилел деп бодагы хоозун чоруктур”. Ынчанмайн канчаар, чурум чок чоруктан инфляция тывылбайн канчаар? Аңгы чок ниитилелге тарааны кым тарыырыл, техниканы кым чогаадырыл? Ниитилелге ажылчын аңгы-даа, тараачын аңгы-даа турар апаар. Оон бошка кижилер аштап өлгей, күрүнелер буурап дүшкөй.

Төөгүчү чогаалчы Василий Григорьевич Янчевецкийниң чорбаан, барбаан черлери чок: Украина, Россия, Ыраккы Чөөн чүк, Ортаа Азия, Турция, Румыния, Балканнар...

1920 чылдың орай күзүнүңде Устун оруу-биле он шаа тергелиг аъттар калгып орган. Коштун соонда кырган доруг аът илгип орган. Ооң ээлери болур кижиге үш — өгнүң эр ээзи, ооң кадайы, бичии оглу. Олар кудургайларга тергелерге олуруп, дөш үнөр черлерге кылаштажып каап чорааннар.

Өгнүң баштыңын Василий Григорьевич Янчевецкий дээр, херээжен ээзин эргеледип Мака дижир, база башкы кижиге, оглу Миша.

Баш удур чугаалап каалы: “Чингис-хаан”, “Батый” деп улуг романнарның, автору, делегейде ат-сураа үнген улуг чогаалчы В. Янның Тываже кел чытканы ол. Ынчан Василий Янчевецкий дээрге, чогуң чүү кижил дээрзин кым-даа билбес. Угаанныг кижилер черле ындыг: биче сеткилдиг, мактанмас, ону чүгле үе-шаг илередип кээр.

Ынчап чорааш тергелиг кош Урянхай крайга чедип келген. Янчевецкийлер Турандан он бырыстаа черде Өөк суурда тараачыннарның ажы-төлүн бижикке өөредир дээш келгеннер. Ынчан ол суурга хамааты дайынының уржуундан ээнзирээн ийи өрээл школа дөргүлүг бажың турган. Оон бирээзинге таңныыл Центрик деп эстон ашак чурттап турган.

Суурнуң чурттакчыларының чамдыызы уругларын школага бербээн. Ынчалза-даа Центриктиң шала адаанга шыгжап алган кыдырааш, саазыннарының, өөредилге номнарының ачызы-биле аңаа кичээлдер эгелээн. Ынчап кээрге, школага өөренир күзелдиг уруглар көвүдээн. Олар чырык класска сыңышпас апарган. Ийи ээлчег тургустуна берген. Бирги ээлчегде кичээлдерни В. Янның кадайы Мария Алексеевна (Мака) эрттирер, ийигизи Василий Григорьевичиге онаажып турган. Кежээ караңгылай бээрге, кичээлдер чаг үзү эргизип кылган чула чырыыңга болуп эртип турган.

Василий Григорьевич кичээнгейни чүгле өөредилгеже эвес, харын уругларның уран чүүл кижизидилгезинче база салып турган. Ынчан Центрик ашакка кара чаңгыс скрипка бар болган. Оон дузазы-биле уруглар “Интернационалды” ырлап өөренип алганнар.

Эң баштай Өөкке өөреникчилерниң Чаа чылды уткааны черле утгундурбас. Ынчан чоогунда тайгадан кончуг чараш шиви кезип эккелгеш, школаның чаңгыс борбак клазының ортузунга тургускаш, ыяк каастап алганнар. Уруглар Центриктиң чаңгыс скрипказының база ийи дошпулуурнуң үделгези-биле хувискаалчы ырлар ырлажып, танцы-сам ойнап, хөглөп шаг болганнар.

Чаа чылдың бо байырлалы чонга аажок салдарлыг болган. Чаа-чаа өөреникчилер немежип, байлар безин уругларын школага хүлээп алырын дилеп эгелээннер.

1921 чылдың февральда Өөк суурнуң кудумчуларыңга кадыг саазыннарга кижиге кылган будук-биле бижээн чарлалдар көстүп келгилээн. Оларда эң баштай-ла “В. Ян” деп үш үжүк бижиттингилээн. Оон эгелээш ол Василий Григорьевичиниң чогаалчы ады апарган. Ол атты ол бүгү назынында эдилеп келген. Ол бүгү делегейге сурагжаан ат эң баштай тыва черде Өөк деп бичии суурга ынчаар тывылган.

Бодунуң үезиниң мурнакчы кижизи болур Василий Янчевецкий тываларны хүндүлөп, оларга аъш-чемин салып, оларның дылын өөренип алырын оралдажып чораан. Ол тыва чаңчылдарны, кижилер аттарын, ырларны бижип ап, орус дылче очулдуруп, орус-тыва бичии словарьны эң-не баштай тургускан.

Өөк суурга чурттап тургаш, Василий Григорьевич Чингис-хаанны дүжүңгө көргөн. Кончуг эжелекчи хаан мөге, сарбагар салааларлыг холдары-биле Янчевецкийни сегирип алгаш, ооң ооргазын сый тутуп каар часкан. Эртенинде-ле Василий Григорьевич Чингис-хаанны дүжүңдө көргөни олчаан кылдыр чуруп алган. В. Ян чурук чуруурунга база салымныг кижиге чораан. Оон эгелээш Чингис-хаан дугайында чогаал бижиир деп бодал аңаа төрүттүнгөн.

В. Ян уругларга шиилерни, улуг кижилерге комедияларны көргүзүп турган. Ооң ажылы черле школа-биле кызыгаарлаттынмаан. Ол Хем-Белдиринге (Кызылга) кээп, Белоцарск тулчуушкуннуң болган черин база көрүп чоруп турган.

Чайын хостуг үлеринде Василий Григорьевич тывалар-биле аралажып, оларның аажы-чаңы-биле таныжып турган. Бир катап оглу-биле ол хөй уругларлыг Сарыг-оол деп араттың өөңгө аалдап чорааннар. Адашкылар каш хонукта ол өггө ширтек кырынга удуп, дүлгөн эътти холдары-биле эзип чип турганнар. Бо бүгү көргөн чүүлдерин В. Ян “Чингис-хаан”, “Батый” деп романнарын бижииринге ажыглаан. Ол чоруп турда, аңаа араттар сыын мыйызы молдуруктарлыг согуннарлыг улуг ча, оттук, бижек база демир уннуг даңза белекке бергеннер. Василий Григорьевич ол тыва даңказындан бүгү назынында чарылбаан, чүгле ооң-биле таакпылап чораан. Ол тыва уругларны школага өөредириниң эң баштайгы оралдажышкыннарын кылган.

Янчевецкийлер Тывага үр чурттаар арга чок болганнар. Чүге дээрге ол чаштынып дезип чоруур ак генерал-дыр деп хоп тарай берген. Ынчангаш 1921 чылда олар Тывадан үнүп чорупканнар.

Василий Григорьевич Москвага баргаш, “Чингис-хаан”, “Батый” деп романнарны бижээн. Ынчалза-даа оларны хааннар мактап турар дээш, 20 шаа чылдар дургузунда хүлээп албаан.

Кажан 1941 чылда Ада-чурттун Улуг дайыны эгелей бээрге, В. Янның романның уjur-утказын чон билип каан. Чингис-хаан болгаш ооң салгакчылары орус чуртун чүге хөй-хөй чылдар дургузунда эжелеп келгенил дээрге, ынчан орус князьтарның эвилел чок, тоо быдаргай турганында болган. Ам бир эвес Гитлерниң үезинде совет улус бир кылдыр каттышпас болза, база Чингис-хаан оруундан үнместер. Ол хире кичээндириглиг, сагындырыглыг чогаалдар болган-дыр.

Удатпаанда-ла В. Ян ам-на “Чингис-хаан” деп роман дээш Сталинчи шаңналдың бир дугаар чергези-биле (200.000 руб) шаңнаткан. Төрээн чурттун изиг патриодчузу В.Ян ол акшазы-биле чаалажып турар Кызыл Шеригге танк садып бергеш, даартазында улустан хлеб садып чиир көпеек чээп кылаштап чораан-дыр.

Оон ыңай В. Ян Тыва дугайында “Тайгада школа” деп роман бижиир деп белеткенип турган. Ооң кол маадыры ооң кадайы Мария Алексеевна болур ужурлуг турган. Ынчалза-даа чаагай күзел бүтпейн барган, өлүм шаптыктап каан.

1979 чылда В. Янның Өөкке кады чурттап турган оглу Миша — Михаил Васильевич Янчевецкий Кызылга чедип келген. Дораан машинамга олурткаш, баштай Өөкке четтивис. В. Янның ийи өрээл школазы хевээр турар болду. Өөктүн чаа школазын шылгараңгай чогаалчы В. Янның ады-биле адаан.

Оон Михаил Васильевич-биле Кызылды кезидивис. Эрбекте хаяларда бижиктерни барып көрдүвүс, Улуг-Хемни Эрээн-Хавырга дааның кырындан магададывыс.

В. Янның чогаалдары даштыкыга, 22 чурттарга янзы-бүрү дылдарга парлаттынган. Михаил Васильевич ачазының дугайында “В. Ян — чогаалчы болгаш төөгүчү” деп улуг номну бижээн.

Кежээ “Өдүгөн” гостиницазынга М.В. Янчевецкийге коньяк садып бердим. Арага ишпес кижичорду.

— Улуг угаанның кижилер арага ишпес, улуг угаанның кижилер узун назылыг — диди.

Михаил Васильевичиниң ынчан-на хары дөгүй берген чорду, В. Янның чогаалдарын суртаалдаар комиссияның даргазы. Кызылдан чоруткаш, Москвадан улуг чогаалчы ачазының “Финикий корабль”, “Спартак”, “Чингис-хаан”, “Батый”, “Никита болгаш Микитка”, “Полководчунун чалыы чорааны”, “Дөннерде оттар” болгаш өске-даа номна-рын менче чорудуп берди. Ном бүрүзүнүн бирги арнында “В. Янның чогаалдарының идепкейлиг нептередикчизи Кызыл-Эник Кыргыз Кудажыга” деп бижип каан.

Михаил Васильевич-биле харылзаавыс ам-даа уламчыла-вышаан.

Тыванын В. Көк-оол аттыг хөгжүм-ший театрынын 70 чылынга

Николай ӨЛЗЕЙ-ООЛ

ТӨРЭЭН ЧОНУМГА БАРААН БОЛГАНЫМ

Чаш, элээди чылдарым

Ынчан ол шагда ай, хүн, чыл демдеглели дээр чүве бар эвес, тыва бижик үнмээн, бодап чоруурумга, 1921-22 чылдар турган боор. Ынчангы Барыын-Хемчик кожууннун девискээри Мешкен-Хөл сумузунга салчактар, хертектер, иргиттер, донгактар, хомушкулар дээш оон-даа өске аал, бөлүк, арбан улустар чурттап чораан. Тывага 1921 чылда национал-хосталгалыг революция өөскээн болза-даа, эргечагырга ызыгууртан феодал байларның база улуг ламаларның, хамнарның холунга турганы билдингир болгай.

Мээң ада-иемнің чурттап чораан чери база ол. Бир катап күзүн тараа бастырып дооскан соонда, бистиң ачавыс: “Бо чылын хөл аксынга, хемге кыштаар-дыр” деп, авам-биле сүмележип чугаалажып олурганнар. Ол шагда амгы Бай-Тал суурнун турган черин Бөкпек-Тал деп адап турган. Ооң мурнунда бистиң аалывыс Хемчик өрү Шындазын деп хемде Улуг-Ховунун Ортаа-Өдек деп черге кыштап чораан чүве болгай. Бо-ла кыштагга ол үениң самдар өөнгө 1916 чылдың февраль 20-де авам мени божаан чүве-дир. Хем унунга кыштаарга соок улуг, оът-сигенни хар база бээр, хат хадывас, мал чудаар турган. Тайгага кыштаарга харны хат соя шаап кааптар, оът-сиген чажынмас турган. Ынчангаш тараа шөлүндөн көшкеш, Хемчик арыында Кара-Шанчыг баары Чоон-Терек дээр өдекке хонуп алганывысты чаърт-ла билир мен.

Бистиң аалывыстан ырак эвесте ол үениң чиижен садыгжызы, ол черниң улузу “Шокар-оол-даа” азы “Эликсандр-даа” дээр, орус турган. Ооң долгандыр херимниг, садыглаар болгаш чурттаар бажыңнары, чунар-бажыңы, мал кажаалары, складтары бүрүн турганын шору өзе бергеш, тодаргай билир апарган мен. Ынчалза-даа ук садыгжыны

чоорту-ла оон үндүр ойладыпкан, а оон хамык бажың-балгадын чоок-кавының байлары эжелепкен дижир чораан. Оон үстүндө Сыралыг-Кежиг аксынга база Кара-Дөңгүр дээр орус садыгжының бажыңнары, оон адаанга, амгы Бай-Тал бугазын кежип келирге, бозур даштыг хавак кырынга Кара-Шоргаала деп кижинин бажыңнары тургулаан, ону Моргаалай дээр чүве. Ол шагда бистиң тывалар ол кижинин адын орта адап чадааш-ла, Моргаалай дижи бергени-ле ол чүве боор оң.

Харын оон чалчазы бир оолду Мугулай дээр турган, бодап кээрге оон чогуум ады Николай турган боор. Ол күзүн Бай-Талга хөй-ле кыдат садыгжылар урдунуп келгеш, ол-ла хамык бажыңнарны ээлеп алган, бистиң Хемчик өрүнүң байлары ол-ла бажыңнарны кыдат садыгжыларга хөлезилеп-даа турган. Орус садыгжылар турда, чамдык шыдалдыг бай кижилер демир андазын, демир илиирлерни аът-шары-биле садып алгылапкан, а ядыылар биеэги-ле ыяш андазыны-биле тараа тарып чип чорааннарын билир мен. Бистиң ачавыс шуут-ла хол даян ядыы чорбаан: бир бора, бир карасарыг ийи аъттыг, беш алды хире инектерлиг чораан, а шээр мал аймаа көңгүс чок, харын чангыс кызыл кулактыг ак шарывыс, бир калдар-хүрең бугавыс бар турган.

Ол күзүн Хемчик бажынга Меңгилиг-Артты ажыр хөй-ле алтайлар көжүп ажып кээп тургулаан. Оларның аразынга шуут чурттаар дээш келгеннери-даа бар, чамдыктары тараалап алыр дээш келгилээн чорумалдар-даа бар, чоорту харын-даа мырыңай чүс ажыг хире өреге көжүп ажып келгилээн. Оларның хөй нүрүүзү аштаан, ядарааны-даа аажок, ажы-төлдери-даа хөй улус. Ол үеде хамааты дайынның чылдарында амгы Даг-Алтайының девискээрин таварты Колчактың ак шериглери Ойротка “Кара-Хорум” дээр каргыс эрге-чагырга тургузуп алгаш, ядыы алтайларны үптөп-тонап, өлүрүп-чидиреринге шыдашпайн, оларның дезип үнгүлээни ол деп чүвени, сөөлүндө элээди оол болу бергеш, ужурун билген мен.

Ол алтайлар келирде анаа келбээн, халдавырлыг хамчык-думаа аарыы “эдертип” келген. Тывалар ол аарыгны

“сарыг-думаа” дижип турган. Чүге дизе оон аараан кижилернин эъди изиир, арны-бажы саргара бээр, ол шагда градустуг турган чүве болза, оон аараан дораан-на 40 градус ажып турган боор. Аарыг дегген соонда, ийи, үш хонгандала дораан өлү бээр. Ол шагда кижилерге, ону чер каскаш орнукшутпас-даа, анаа-ла ол бодун шарыга шыржалап алгаш, ховуларже бир-ле даглар баары ыйгылактарга аппарып октагылаптар, коргунчуг-даа, берге-даа турган.

Ынчаарда Хемчик унун дургаар турган яды кижилернин аалдарындан дыка-ла хөй улус өлгүлээн, адак сөөлүндө ээн куруг самдар өглери тургулап калгылаан. Чамдык өглеринин дүндүүн хар дуй чаап каан, а иштинде өлгөн кижилери ол хевээр чыткылаар-даа. Мээң база бир акым Бадын-оол бичиизинден тура-ла өде-чара, оранзымаар чораан кижилер. Чазын хар шокараып эрий бергенде, мени ол эдертип алгаш, ол өглер чанынга баргаш, кестик бижээ-биле самдар кидисти чара кезиптерге, иштинде өлгөн кижилер көстүп чыткылаар. Ону авам билип каан болза, бис ийи алышкыны та канчаар хемчег алып чүве ыйнаан.

Оон соонда дыннаарывыска, салчактарның Мунзук-Чаңгының дужаалы-биле ол өглерни чазын ол-ла кижилери-биле катай өрттеткилепкен деп улус чугаалажып турган. Ол аарыгдан бистер база аараан бис, аарып эгелей бээревис билек-ле, бистиң ачавыс Шындазын аржааннын хөй ыяш доскаарларга шыржалап эккелгеш, бисти чанагаштааш, алгырты-ла ол аржаанны бистиң кырывысче кудуп, саарып турганын утпаан мен. Черле ынчаш ол аржаанны ишкен кижилерден сарыг думаадан өлгөн кижилер ховар болган. Алтайдан көжүп ажып келгилээн яды алтайлар база дыка хорааннар, Хемчик бажы Хоолааш хемнин уну Бош-Даг бели шупту-ла чевеглер болу берген, чүге дизе алтайлар христос шажынныг болгаш, кижилерге, ынчангы тывалары ышкаш анаа октавас, а черге хөмгөш, кырынга бичии кажаа тудуп каар турган. Тываларның эрги үлегер чугаазы-биле алырга, “чут болганда ыттар семириир, думаа-хамчык, өлүм-чидим көвүдээрге лама, хамнар байыыр” дижир болгай. Кижилерге ыявыла лама чалаар, оон соңгу

мөргүлүн болгаш хүрүм кылдырар, ооң соонда ол ламага барылга дээш мал-маган бээр чүве болгай.

Бай шыдалдыг кижиге өлү берген болза, эзер-чүгенниг аът, эп-септи шупту бээр турган. Ынчап кээрде ламалар дыка хөй улустуң соңгу мөргүлүн кылгаш, пөгүп баяаш, яды кижиге өлү бергенде, чалаарга барбас, ынавас, харын кайда-ла бай кижиге өлгөн болдур, ынаар баар тургулаан. Ынчап кээрде, яды кижиге өлүрге, анаа ховуже сөөртүп аппарып октаптар. Ол кыжын алтай, делегден тараалап келген улустуң өлүк-дииңи-даа хөй, танчааты кыдат садыг-жыларның барааны-даа хөй болган. Ынчалза-даа чазын чер карарып чорда, кыдат садыгжылар хамык бараанын каап-каш, чүгле өлүк-дииңин, алдын-мөңгүнүн чүдүрүп алгаш, чаңгыс дүне-ле чуртунче дезип чорупканнар. Оларның каапкан бок бараанын ол черниң хамык байлары, дүжүметтери чаңгыс дүне-ле үлежип апарган.

Ол кыжын Хемчикке черле кончуг берге болган. Аар хамчык думаа база турган. Оон чоннуң барык-ла чартык кезии кырылган, хар улуг дүшкени-биле хамык мал чудап өлгөн. Бистиң каш инээвис колдуунда-ла өлүп төнгөн, чаңгыс ак шары биле калдар-хүрөң бугавыс арткан. Арат чон аш-чутка таварышкан. Хемчик кыдыынга чурттап чораан ядылар чазын чиир тараазы төнүп калырга, байларның кыжын-на тараазын уштуп апарган уургай-ларының аксынга олургулап алгылаан, ында төктүп калгылаан ийи-чаңгыс арбай тарааны чаңгыстап чыып олургулааны база-ла уттунмас.

Хүннү бадыр чаңгыстап чыып кээрге, кежээ бир аяк ишти чеде бээр, ону хооргаш дүгү-биле чуура соктааш, дустуг кара сугга булгап чип алып, а буга кыды, арык сумуннар кыдыында кичигене каскан кижилер мырыңай эмгежок. Кичигенени эндере каскаш, ону изиг сугга хайындыргаш, далган орнунга чип чорааннар. Ынчан чоннуң бир аргаланган чүвези хемнерниң балыы болган. Чазын Бай-Талдың, Ак-Теректиң бугаларынче Хемчик суун чайып аксып бадырыптарга, балык дээрге арык сыңмас бады кээр, а аштаан чон ону тудуп чиггеш, база ажырбайн барган. Ол шагда Хемчиктиң балыы хөй-даа, улуг-даа турган.

Ол-ла аш-чут, думаа-хамчыктың кырында ында-мында чугаа-соот үнгүлээн: орустун ак хаанын шагда-ла дүжүл-гезинден дүжүргөн, кызыл орус биле ак орус чаалажып турар, харын-даа бурунгаар Хем-Белдириңде чаа чазак, төрө доктааган, камың кыдаттың шерийн хувускаалчы тывалар, оюннар, кызыл партизаннар каттыжып алгаш, Улуг-Хемниң Шагаан-Арыг аксынга кыра шаап каан дээн ышкаш чугаалар чоннун иштинге дыка неперээн.

Ынчаарда амгы үеде Кызылга Тываның революстуг чазаа турупкан-даа болза, чер аразы ырак турганы-биле Бай-Тайганың Хемчик өрүгүзүнүн дүжүметтери улус чонну дарлап, хемдири дам барган, биеги-ле хевээр турган. Чүве-ле болза, ында-мында чыыш кылган, өг-өреге тиккилээн, арат чонну эриидеп кагары улам кедерээн. Бир-ле катап часкаар кыжын Бай-Талга турган Шокар-Кыдат деп шолалыг Шунугай садыгжының он муң дииңиниң кежин болгаш оон-даа өске бараанын оор алган деп шуугаан үнө берген. Ооң уламындан ол-ла чоок-кавының яды араттарын чыып алгаш эттеп, эриидеп туруп берген.

Бай-Талдың Чоон-Терек деп черге чыыш болган, хөй өглер тиккилээш, хамык феодал дүжүметтер улусту дүн, хүн-даа чокка хилинчектээш туруп берген. Аңаа киржиپ турган дүжүметтер: Салчактарның Үндүн чагырыкчызы, Хертектерниң Ойдуп хүндү, Казырык чалаң, Хомушкуларның Езутту чагырыкчы, Сотпа чалаң дээш дыка хөй дүжүметтер чыылганнар.

Ынчаарда чазын чер карара бергенде чүве, ачавыс тараа тарыыр дээш биеэки-ле Бай-Талга көжүп келген. Чыыш эрттирген чер бистиң өөвүстен мырыңай ырак эвесте. Эриидеткен, кактырган кижилерниң үе-човууру аалывыска дыңналып келир турган.

Бир-ле катап акым Бадын-оол биле бызаа кадарып чорааш, талдар аразы-биле ажытталып чорааш, чыыш болган черге чаштып чеде бердивис. Ол кактырган улустун аразында бистиң төреливис болур Самба оглу Достай-оол акывыстың база ийи холун хүлээш, эжиин ажып каан өгнүн эжиинде олуртуп каан олур. Өгнүн иштинден хамык-ла дүжүметтерниң “дора-өлчүктү хак-ла, хак”, “эки-ле хак”

дээн алгы-кышкызы дыңналып турлар. Оларның аразындан Хертектің Ананды чагырыкчызы, Хомушкунуң Сотпа чаңгызы шуут-ла кежээлеп тургулаан. Кезек болганда өгден ийи дүжүмет үнө халыжып келгилээш, иштинде сай-даш уруп каан шаагай дээр калбак хөмү-биле Достай акывыстың чаагынче хап-ла эгеледилер, санап чыдарывыска, ийи чаагынче ийи бежен — чүс чедир кактылар. Акывыс ынаар-ла ийленип чыда берди, моорап калганы-ла ол боор, бажынче суг-даа кудуп турарлар, ында өгдө дүжүметтерниң үнү улам киткеп, “кончуг ыт оглун эки кагыңар”, “хак-ла хак” дижиپ алгыржып олургулаарын дыңнааш, караам чажы төктүп бады кээрге, дедир соястап дезип чоруй бардывыс.

Даартазында эртен даң бажында Достай-оол акывыс дүжүметтерге шай сүттеп бээр сүт алыр дээш бистиң өөвүске кирип келген, арын-бажы кижини көөр аргажок, көк тулуп ыжык, чүглө ийи караа кылаңнаар. Чаагындан төгүлгөн ханы өшкү кежи багай самдар хөрөктээжиниң хөрээнде чыпшына кадып калган, думчуунуң ханы үргүлчү-лө төктүп олурар.

Достай акымга: “Хей черге боларга эриидедип тургаш чоор сен, Өвүр чарык Каргы, Мөнгүн-Тайгада Мага-Шири, Саны-Шири төрөлдериңче дургуннап чоруй бар, дунмам” деп ачам сүмелээрге: “Дүжүметтер кайда чок дээр сен ону, акый, олар мени кайыын-даа тып алырлар. Харын бо алтай, делег чуртунче чоруй барган болзумза, мунар аът чок-тур ийин. Багай кырган адам база бар, самдар өскүс дунмаларым база бар, бо-ла берге-дир” дээш, ханның самдар чеңи-биле карааның чажын чодарга, авам, ачам база кады ыглажы бердилер. Оон кезек болганда даштын аът даванының даажы дирт-дарт дээн соонда, Хертектениң Кештигбей хүндү, чо-гум ады Казырык чүвө болгай. Ол шагда улуг дүжүметтер-ниң адын ойзу адаар турган. “Сүт эккел дээрге, чүгө читтиң ыт, дүжүметтер манай берди” дээш, Достайның бажынче улуг кымчызы-биле ийи улай какты. Кештигбей ачамче көргөш:

— Оор кижини чүгө саададып олуруп бердин, язы! Мону база аппарып эриидеп турар чүвө — дээш, хуунда сүт туткан Достайны чоруй эттеп, ойладың ~~эңген~~ барды. Ачам көрүп тура:

— Чаа чазак төрө оюннар чуртунда доктаай берген, кижилерни кагар-согарын “кара өг” деп чүве солаан дижир чүве болгай. Бистин бо дүжүметтеривис мырыңай кедереп барган, кандыг кончуг каржы хоойлу дээр мону — дээш мунгаргайы кончуг, Достайны чоруй соп бар чыдар дүжүметтин соонче көрүп туруп калды.

Ол чыышка чаңгыс Достай-оолду-даа эвес, дыка хөй кем-буруу чок ядыыларны өлгүжө соп эриидеп тургулаан. Оон соонда хамык чүве илереп үнгөн. Шүнугай садыгжы кыдат-тын диининин кежин Молбуш деп кижин оорлааш, Сүт-Хөлдүн Ондар дузалакчы дээр бай дүжүметке аппарып берипкени илерээн. Ондар дузалакчы ол кыдаттын диининин өртээн 25 шары-биле төлөп бээрге, ол кыдат чуртунче дезип чоруй барган дижип, улус чугаалажыр чүве. Кайгал Молбуш дээрге боду ядыы, самдар кижин чораан, харын Ондар дүжү-мединин кажар көгүлдезинге кирген дижип чон чугаалажып турган.

1924 чылдын чайын, таптыг-ла июнь айның ортан үези боор, чон тараазын тарып дооскаш, Хемчикти кежир көш-күлээш, Мешкен хөлдүн кыдыыңга барып хонгулапкан турда, база-ла ында-мында чугаа-соот чоннуң аразыңга дыргын баргылаан. “Үймээн, самыын үнгөн дидир, ак орустар биле кызыл орустар чаалашкан”, “Чадаананың Шеми чурттуг Сумунак чагырыкчы деп кижин чаа доктааган чазак-төреге удур үймээн үндүргөн дидир” дээн чижектиг. Ол дээрбечилерни базары-биле шериг хавырар чүве дижип, дүвүрөп туруп берген. Ынчан шериг хавырарда байларның, дүжүметтеринин, лама-хамнарның оолдарын аңаа албас, чүгле ядыыларның оолдарын, мал-маганы чок аалдар аразыңга кылаштажып, байларга хөлечиктеп чоруур кижилерни хап-соп тургаш, албадап чорудуптар.

Бистин черден ядыы оолдар: чоок төрөлдеривис болур Хертек Дажы-Чымбаны, Салчак Токпашты, бистин акывыс Хертек Авыдайны (оон артында-ла карааның бирээзи көрбөс) чоруткан. База ол ышкаш Иргит Хеденни, Хертек Ак-Ламаны (оон ийи караа хыйыр, боо адып билбөс) күш-биле аъткарган. Ол чоруурда, бистин өөвүске киргеш, чемненип,

пайлап алгаш, ававыска мынчаар чугаалаанын утпаан мен.

— Чажыгдан чажып, тейлеп туруп көөр сен, чаавай, караам база хыйыр, кижиге өлүрөр хамаан чок, күске думчуундан хан аксып, боо соонга безин олуруп көрбээн кижиге мен — деп, чугаалааш, муңгаргайы кончуг, сырынналдыр ырлап чоруй, ол хап ыңай болган. Ол шериглер чазын чоруткаш, күзүн тараа кезип турда, чангылап келгилээн. Кандыг чүү-даа болза хүлээлгезин күүседип, Сумунак чагырыкчының дээрбечилерин чылча шапкан, олар дүжүп бериптерге, шеригни аалдарынче тарадыпкан дижир чүве.

1925 чылдар үезинде байдал арай өскөрлү берген. Биеэги ышкаш Хертек, Салчак дээр чүве чок, Шокар-Суму дээр чүве тура берген, кижилерни эриидеп, кагар, согарын хоруп каан. Арат-намның кежигүнүгө кижилерни киирер чүве дээш-ле байы, ядызы-даа хамаан чок оларның аттарын бижип алгаш:

— Сен ам арат-намның кежигүнү болганың ол — дээш, оларның кежегезин кескеш, холунга тутсуп бээр турган.

Көп-Сөөк чурттуг Салчак Дарын-оол бижээчи аалывыска келгеш, ачамның адын моол бижек-биле бижип алгаш, кежегезин кезип октапкаш:

— Хертек Өскү, сен ам арат-намның кежигүнү болган сен — дээш, хап чана берген. Ооң ужурунда ачам өлгүжеге чедир Тываның Араттың Революстуг намының кежигүнү болуп арткан.

Шокар-Суму деп чогуу чүнү ынча дээрл дээрге, биеэги ышкаш салчак, хертек деп турар чүве чок, оран-чурттуң девискээр аайы-биле адаар болу берген. Ылаңгыя Барыын-Хемчик кожууну 12 сумудан тургустунган. Көп-Сөөк, Хөл сумузу, Аянгаты, Шуй сумузу, Саглы сумузу дээн чижектиг. Шаанда суму деп ададып чораанывыс хертек, салчак дээн чижектиг сөстөр фамилиявыс болуп арткан. Ынчалза-даа нам, чазактың удуртур, баштаар кижилеринге колдуундала биеэги-ле барыын үзелдиг феодал, дүжүметтер олурбушаан. Чижээ, бистин Хөл сумузунун даргазы салчактарның Ендан чаңгы, Шуй сумузунун даргазы Хомушкунун Сотпа чаңгы суг-суг дээш. А чүгле 1929 чылда күрүнениң аппарат

ашталгазы болган соонда, арат намының 8 дугаар улуг хуралы болган соонда, феодал байларны, лама-хамнарны күрүнениң удуртур ажылдарындан дүжүр октаан болгаш нам, чазактың удуртур баштаар черлерин чингине ядыы араттарның ажы-төлдери ушкарып-башкараар болу берген. Ынчан Хөл сумузунуң даргазынга Салчак Байыр-оолду, нам үүрүнүн даргазынга Хертек Мөңгө-Байырны, аревэ үүрүнүн даргазынга Салчак Сержиңни сонгаан.

Бистиң Бай-Тайга төптен ырак болгаш, төп черге болуп турган болуушкуннар дораан-на четпес турган. Ол шагда радио, телефон бар эвес, 1930 чылда база солун медээ чонга тарай берген. “Бурунгаар Хем-Белдириңде тыва бижик чогааттыңан дидир, ону Балыкман (Пальмбах) деп кижичогааткан деп чугаа-соот чонга нептерээн. Чамдык кижилер аңаа бүзүрөвес: “Ча-чаа, эрте бурун шагдан бээр үжүк-бижик чок чораан тывалар ам кээп үжүк-бижиктиг болу бээр деп чүү боор, ол хей, меге чугаа-дыр” дижиң, бүзүрөвес тургулааннар. Ол шагда мен моол бижикти шору номчуур-даа, бижиир-даа чордум.

1930 чылдың июль айда 14 харлыг тургаш, Тываның аныяктарының революстуг эвилелиниң кежигүнүңгө киргеш, моол дылда бижиң каан биледимни аревэ үүрүнүн даргазы Салчак Сержиң меңээ тывысканын ам-даа утпаан мен. Ол-ла чылдың чазынында Тывага база элээн дүвүрээзинниг турган. Чазын март ай үезинде амгы Чөөн-Хемчик кожууннуң девискээри Саглы, Бора-Шай ынчаар чурттап чораан шаандан тура-ла ызыгууртан феодал байларның база лама, хамнарның хоралыг киржилгези-биле Тываның революстуг нам-чазаанга удур ханныг үймээни үндүргени-биле Тывага улуг дүвүрээзин база катап тура берген. Ынчалза-даа Тываның Араттың Революстуг шерииниң күжү-биле үймээн дүрген бастырган.

Ол чазын бистиң өг-бүлевиске кончуг аар-берге кажыыдал таварышкан. Мээң авам хоочу аарыындан 1930 чылдың апрель 29-та чок апарган, а май бирде эртен авамны орнукшудуп каан. Самдар өөвүске ачам-биле ийилээ артып калган бис. Май бирниң чыскаалынга бис база баар ужурлуг турдувус. Ачавыс өөңгө чааскаан ыглап олуруп калды, а

бистер акыларым биле кады ол чыскаалды көөрү-биле чорупкан бис. Майның байырлалын ол үеде бистин черге Шүй сумузу биле Хөл сумузу кады байырлап эрттирип турган. Байырлалды эрттирери-биле Барыын-Хемчик кожуунун нам кожкомунун төлээзи Дондуу деп кижиге аңаа илеткел кылган. Ол шагда амгы Бай-Тал совхозунун төвүнге, чаңгыс борбак бажың хамаан чок, өргөн безин чок турган.

1931 чыл. Тывага колхоз организаптап эгелей берген үези. Ол колхозту Чер ажылының эштелгези деп адап турган чүве. Чүгө ынчаар адап турган дээрге, кижилер андазын, илиирин колхозка салыр, а малын бербес турган. Тарааны демнежип тарааш, ооң дүжүдүн күзүн үлежип алыр. 1932 чылда мени Шагаан-Арыг хоорайга турган бүгү Тываның ийи ай хуусаалыг түр колхоз сургуулунче чорудупкан. Ол сургуулду август айда дооскаш, чуртумга чеде бээримге, мени колхоз санакчызынга томуйлап каан, ооң адын “Кооператив” дээр турган. 1933 чылда Тывага баштай турган колхозтарны дүжүргөн, чүгө дизе тыва чон, экономика талазы-биле алырга, колхозтажыр өйү арай четпес турган деп чүвени Тываның нам, чазаа эскерип кааш, шиитпирлээн үези ол.

1932 чылдың декабрь айда мени Каа-Хем бажында Кара-Белдир алдын уургайынче даңзы езугаар ажылдадып чорудупкан. Аңаа 1934 чылдың март айга чедир ажылдааш, маңаа хамыктың мурнунга езулуг күш-ажылга дадыгып, быжыгып, орус болгаш өске нация чон-биле аралажып, таныжып, чаагай найыралдың езузун медресе билген мен. Маңаа ынчан орустар, хакастар, татарлар, көрейлер дээш өске-даа хөй национал эш-өөр ажылдап турган. Назы, харым биче боорга, хоочун кижилер мени “оглум”, оон аныяктары “дуңмам” дээр. Ынчаар бичии када ийи чыл ажылдааш, ажылчын амыдыралдың езулуг школазын эртип, орус дылды-даа шору өөренип алдым. А ооң соонда төрөөн черимге чедип кээримге, Хөл сумузунун 8 дугаар арбанының даргазынга томуйлап каан.

Хеймер оглу боорумга ындыг турган боор, ачам мени бодунун чанындан ырадыр хөңнү чок, “кончуг чараш душтук кыстан кудалааш, маңаа өгдөн өпейтип бээр-дир, оолдар” деп, акыларымга чугаалап олурган боор чүве.

Канчап артис анарганым

Келир үеде артист болу бээр салым-чаяан менде бар деп чүвени бичии, элээди чылдарымда бодум-даа, дөргүл-төрелдерим-даа кайын билир ийик. Чүгө дизе, ынчан тыва араттар уран чүүл, театр деп сөстөрни дыңнаваан-даа, билбес-даа чорааннар. Бир эвес школага, сургуулга өөрөнгөн болза, бистиң улуг акывыс Ортун-Назын тергиин ыраажы болур чораан. Бир буду аскак-даа болза, аажок эрес-кашпагай, ажылгыр, кежээ кижиле болгай. Аныяанда колдуунда-ла бай кижилерниң тараазын тарыжар, чылгызын күзөттээр чорду. Ындыг үелерде оон:

Узун Хемчик боралгаанга
Торлуш дивээн өдүректи.
Улуг чоннуң аразынга
Чоргаар өскөн күжүр ботту.

Ээр Хемчик боралгаанга
Эштип өскөн өдүректи.
Эргим чоннуң аразынга
Эглиш дивээн күжүр ботту...

— дигилээш, аажок чиңге, хоюг үнү-биле бадыргылап-тарга-ла таалап дыңнаар чордум.

Оон соонда элээн бодангылааш:

— Чаа Өлзей, ам сен база ырлап көрөм — дээр.

Барып-барып бады келген
Бажы бедик Бай-ла-Тайгам.
Баарынга аалдар хонгаш,
Көжүп чадаан Бай-ла-Тайгам

— деп, ынчан билир-ле шаам-биле ырлаар турдум.

— Ырлаарың багай эвес кижидир сен, оол — дээш, ол мени мактагылаар чүве. — Шаанда сен дег элээди оол чораш, чыыш болган, оваа дагаан черлерге бай-дүжүмет-терге аян тудуп пат-ла болган мен. Багай ырлаан дээш шагаайтадып, кактырып-даа чордум — дээр чүве. Оон элээди, аныяк чылдарында биске уран чүүлдүн тускай өөредилге чери турган болза, ол ону дооскаш, тергиин

ыраажынын бирээзи болур чораан дээрзин бодап келген, сөөлүндө дыка хараадаар чордум.

...Чылдар эртип турган. Ынчангы Барыын-Хемчик кожууннун (амгы Бай-Тайга район) Хөл сумузунун 8 дугаар арбанын даргалавышаан, төрөөн черимге чурттап, ажылдап турдум. Бир-ле катап 1937 чылдың декарьда суму төвүндө Тыва Арат Республиканын Култура яамызынын сайыды Седип-оол Танов чиик машиналыг чедип келген, ырлаар, хөөмейлээр, игил, бызаанчы ойнаар талантылыг аныяктар шилип алыр дээш келген-дир деп аныяктар аразында чугаа-соот нептерей берген чүве. Мен элээди үемде-ле игил, бызаанчы, демир-хомус ойнаар, база каргыраалаар, хөөмейлээр чораан мен. Аңаа чедип келиримге, суму даргазынын олурар бажыңынын чанында чиик машина тур. Бажыңче кире бээримге дөртөн хар арай-ла четкелек узун кара кижиге олур. Чугаазынын эвилең, эптии-даа аажок болду. Мени көрүп кааш:

— Ча, чүнү күүседир сен, дуңмам, бир кезектен бадыра кааптар сен бе? — дидир-ле. Дарганын чанында стол кырында игил, бызаанчы, демир-хомустар-даа салгылап каанын көрүп кагдым. Ол хөгжүмнерни тудуп алгаш, хөөнүн кирип, долгагылап олурумда, даргам менче көрүп каап, шайлап олур. Национал хөгжүмнү ойнап билир кижиге-дир бо дээнзии кончуг, шала каттырымзап каап олурган чүве. Хөй нуруузунда көдээге өскөн болгаш, арай пөрүксүмээр чораан мен. Күүседип билир чүүлдеримни шуптузун чугаалап бердим. Мурнай сыгыртып, хөөмейлээш, оон каргырааладым, оон соонда игил, бызаанчы, демир-хомус ойнааш, оларны салып кааш, эжик аксында олур мен.

Дарга мени дыңнап олургаш:

— Артист сургуулунга өөренирин күзээр сен бе, дуңмам? — дидир-ле.

— Харын бир эвес хүлээп алыр чүве болза, күзелдиим-биле баар мен — дидим.

Дарга кезек када ыыт чок олургаш, оон соонда:

— Ойнаарың багай эвес-тир, күзээр болзунза, ийи хонгаш кожуун төвүнге чеде бер, мен сени машинага олурткаш, Кызылче бадырыптар мен — дидир-ле.

Ооң соонда мээң кады ойнап өскөн эжим Самдаңны шылгап көргөш, база-ла ындыг янзылыг харыы берген. Ийи хонганда аъттарывыс мунгулапкаш, Барыын-Хемчик ко-жууннуң төвүнгө хап келгөш, сайыдывысты айтырарывыс-ка, кожуун комитетинде олуар диштилер. Аңаа чеде бээривиске, даргавыс ында олур. Бисти хүлээп алгаш, мендилешкеш:

— Эртен мээң машинамга олурупкаш, бадар силер, а мен ам-даа элээн үр болгаш чанар мен, кылыр ажылым ам-даа хөй — дээш, сумказындан саазын ужулгаш, бижик бижип берген.

— Кызылдың каттышкан школазының директору Мон-гуш Биче-оолга аппарып бергөш, уран театр салбырынга өөрөнип эгелей бээр силер — деп чугаалады.

Эртенинде чиик-кара машина чанынга чеде бээривиске, чолаачызы орус эш болду. Бистиң кеткен хевивис кончуг бөдүүн чораан. Хой кежинден кылган тыва дүктүг тоннар-лыг, хөм идиктерлиг, таалымба курларлыг, хураган кежин-ден бөрттерлиг чораан бис.

Чолаачы бисче көргөш:

— Кай баар силер, оолдар? — деп айтырды.

Бистер ооң мурнунда алдын уургайынга орус эш-өөр-биле кады ажылдап чораан болгаш, орус чугааны шору билир чораанывыс ол. Оон ынчап турувуста Седип-оол сайыт бистиң чанывыска чедип келгөш:

— Бо оолдарны Кызылга чедирер сен — деп айтыышкын бергөш, бистиң-биле байырлашкаш чоруй барды.

Чиик машинага олуруп чораан эвес, кончуг-ла сонуур-гап, өөрүп каттыржып чордувус, машинаның дүргенинге ийинде тургулаан телефон адагаштары шокараңнаар. Ол чоруп олура, чолаачы-биле таныжып алдывыс. Ооң фами-лиязы Завьялов болду. Элээн болганда Чадаанага чоокшулап олура, көөрүвүске орукта хөй улус чыгып алган турлар. Ону көргөш, арай кайгай берген бис. Чүге дизе Седип-оол сайытты Чадаананың даргалары уткуп турганы ол чүве-дир, а шынында машина иштинден үнзе-ле дүктүг алгы тоннар-лыг ийи көдээ оол көстүп келген. Оон ам чүү боор, чолаачы-даа, бистер-даа: “Даргавыс ам-даа ажылдаар дээш Кызыл-Мажалыкта артып калды” деп ужур-чөвүн чугаалаары-

выска, демги даргаларывыс каттыржып кагдылар. А бистер кайнаар, чүге Кызылче бар чыдарывысты чугааладывыс. Ол-ла чорааш, кежээ имиртиңней бергенде, Кызылга чедип келгеш, бисти Кызылдың каттышкан школазының чанынга дүжүрүп кааш, чолаачы бистиң-биле байырлашкаш, чоруй барды. Бистер холда туткан чувевис-даа чок, школаның директорунуң кабинетинге кире бергеш, даргавыстың бижип берген бижиин көргүзеривиске:

— Столоваядан чемненип алгаш, Щетинкина кудумчу-зунда сургуулдар чурттаар ниити 16 дугаар бажың бар, аңаа барып хонуп алгаш, даарта эртен ажыл-агый эргелекчизи Зодоринге баргаш, чаа идик-хептен ап алыр силер — дээш, бижик бижип берди.

Оон чоруткаш, чемненип алгаш, хонзун дээн черинге хонуп алдывыс. Эртенинде ажыл-агый эргелекчизинге баргаш, чаа хептерни ап алгаш, эрги хептеривис хонган черивиске аскылап каапкаш артист сургуулдарының өөренир чери “Шагдыр-Сүрүң” клувунга чеде бердивис. Артисттерниң аразында таныыр улустарывыс эвээш болду. Олардан Барыын кожуундан Эрги-Барлык чурттуг Хомушку Кара-оолду база ооң мурнунда Тываның Аныяктарының Революстуг эвилелиниң 6 дугаар улуг хуралынга төлээге кады чораан эживис Монгуш Шогжалды таныдывыс. Артистер игил, бызаанчы, хөгжүм ойнаан, ана, диңмирээр чүве. Оларның аразында Оюн Кара-кыс, Кыргыз Сорукту, Соян Төмүр, Сарыглар Көк-Хевек, Салчак Чигжит, Адыг-Түлүш Көк-оол, Оюн Монгалбии, Донгак Лаптан, Самба-Сүрүң Бичиикыс, Оюн Мунзук, Оюн Лагба дээш оон-даа өске улустар бар болду. Оон эгелээш-ле эш-өөрлер-биле таныжып, кады өөренип эгелээнивис ол.

Ынчан Тывага театрның тускай эртемин башкылаар башкы кончуг ховар чүве. Бистиң аравыска театр талазы-биле сургуул дооскан чаңгыс-ла Көк-оол бар. Ынчан ол Москваның театр институтун дооскаш келгени ол, а бистер театр эртеминден аңгыда, ниити эртемнерни база өөренип турган бис. 1939 чылдың күзүнүнде бистерни, театрның түр өөредилге черин доосканын барымдаалааш, 90 акша шалың-ныг кылдыр доктаадып каан. Ол шагда база-ла анаа турбаан

болгаш, чонга шии-концерттерни үргүлчү-ле көргүзүп, хамык районнарны кезип, ойнап чоруп тургулаан бис.

Бистиң баштай көргүскен шиилеривис В. Көк-оолдуң чогаатканы: “Чалым-Хая”, “Чутту утпаалыңар”, “Эки хүн”, “Хайыраан бот”, “Маны-Кара” база чогаалчы С. Токаның чогаатканы: “Дөнгүр-оол”, “Херээжен”, “Узун-Кара, Семис-Кара”, С. Сарыг-оолдуң “Ада көрбээнин оглу көөр, ие көрбээнин кызы көөр” деп шиилерни ойнап тургулаан бис. Ол үеде артистерниң тускай эртем-билии кошкак-даа болза, оларның көргүзүглери чон улуг сонугал-биле хүлээп ап, хүндүлөп көөр чораан.

1940 чыл. Тыва театрның төөгүзүңгө онза болуушкун болуп арткан. Ол чылдың күзүнүңдө сентябрь ай үезинде Москвадан шала улгады берген, өскээр чугаалаарга, дөртен хар элээн ажа берген, арай калчансымаар баштыг кижиге биске чедип келген. Ол болза, ССРЭ-ден театр талазы-биле эң баштай чаладып келген тускай эртемниг режиссер, башкы Иван Яковлевич Исполнев болган. Келген дораан-на ол бистиң хамык кылып турар ажил-херээвисти сонуграп таныжып, бистиң көргүзүп турар концерттеривисти, шиилеривисти сонуграп көргөш, бистерни шуптувусту чыып алгаш, чугаалажып эгелээн. А театрывыс директору чогаалчы Степан Агбаанович Сарыг-оол чүве.

Чаа келген тускай эртемниг башкының биске чугаалааны болза:

— Мен тыва күрүнениң төвү — Кызыл хоорайга езулуг профессионал театр бар деп бодаан мен, ындыг болза-даа силерде амдыызында чүгле оон ора-сомазы бар чүве-дир. Бир эвес езулуг театрны тургузар дээр болза, силерге театр талазы-биле өөредилге черин ажыдар апаар. Ындыг болганда шии болгаш хөгжүм артистери херек, оон аңгыда балет, танцы артистери база ыраажылар херек — дээш оон-даа өске чаа саналдарны чугаалап берген. Силерде артистер саны кончуг эвээш-тир, он ажыг кижиге биле кандыг театр тургузуп болурул дээрзин башкывыс биске база чугаалады. Ол-ла башкывыс театрның директору Сарыг-оол-биле Тываның Араттың Революстуг намының Төп Комитединиң Чиңгине

секретары С. Токага баргаш, Тывага театр училищезин ажыдар дугайында айтырыгны тургускан. Ону Намның Төп Комитеди болгаш чазак чери бүрүнү-биле деткип, бадылааны Тываның национал хевирлиг, социалистиг утка-шынарлыг уран чүүлүн сайзырадып, хөгжүдеринге төөгүлүг улуг дузалыг болган. Ол училище шии салбыры, оркестр, балет, ниити ыр бөлүү, цирк дээн ышкаш бөлүктөрлиг, оон аңгыда орус артистер белеткээр салбыр база немешкен. Ынчангаш тыва театр орус дыл кырынга шии, концерттерни база ойнап турар болу бергени өөрүнчүг.

Театрның езулуг өөредилге чери ажыттынган соонда театр талазы-биле чугула эртемнерни өөренип эгелей бергилээн. Чижээ, актернуң мергежили, музыка билии (нота), танцы, чугаа техниказы, будуттунары, шимчээшкин, орус дыл, төөгү, тыва дыл, фехтование болгаш оон-даа өске эртемнерни программа езугаар өөренип эгелээн.

Чоорту музыка грамотазы, нота өөредир башкылар Леонид Иосифович Израилевич, композитор Алексей Николаевич Аксенов ССРЭ-ден чалаттырып келген. Оон соонда Ада-чурттуң Улуг дайынының кончуг аар-берге чылдарының үезинде Совет Эвилелинден театр талазы-биле эң шыырак, дээди эртемниг бөлүк башкылар Тываның чазааның чалааны-биле келген. Олар болза: балет-танцы башкызы Анатолий Васильевич Шатин, хөгжүмчүлөр башкызы Сергей Илларионович Булатов. Черле ынчаш театр студиязынга олар-даа база профессор Александр Адольфович Пальмах, Салчак Лопсан, Алексей Белек-Баир, Сергей Пюрбю, Герман Фетодов, Чудинова-Теплякова дээш өске-даа башкылар янзы-бүрү эртемнерниң дээжилери-биле бистерни хандыр чепсеглээр дээш могаг-шылаг чокка ажылдап турганы сагыш-сеткилден уттундурбаан. Ол-ла өөренип турганының кырындан театрның сценазынга болгаш районнарга шии, концерттерни үргүлчү-ле көргүзүп турдуvus. Оон аңгыда база бир чугула чүве болза, Москваның цирк школазын дооскан Сат Оскал-оол чоорту 17 кижии составтыг тыва цирк бөлүүн өөреди бергени болган.

1940-1941 чылдарның кыжынында Д. Фурмановтун “Үймээн” деп шиизин бир-ле дугаар театрға ойназа чогуур чурум езугаар белеткээн бис. Ук шиини өөредилге шагында 4 ай иштинде кол режиссер, башкы И.Я. Исполневтиң удуртулгазы-биле белеткенип тургаш, көрүкчүлерге ойнап көргүстүвүс. А мен мурнунда хаан үезинде ак гвардейжи чораан, батальон командири өскерликчи Петровтун ролюн ойнаан мэн. Бо шиини көргүзерде, үр-даа, шудургу-даа белеткенген бис.

Шииде көргүскен чамдык нарын, берге болушкун-нарын, ылангыя хөй кижилер киржир сценаларны белеткелдер үезинде чеже-даа удаа катаптаар турдуvus. Эш-өөр база кижилер боду шуут могап туруптар. Ынчан кижилер ортузу назы чедип чоруур, бистин эң улуувус В. Көк-оол турган. Ол хиреде, оон туруп, могавазы черле кайгамчык.

— Башкывыстың сеткилинге таарышпаан-дыр, катап эгелээр-дир, дуңмалар — дээш, хөглүг, каттырынчыг сөстөрүн чугаалапкаш, улусту дораан-на сорук кириптер. Белеткел катап эгелээр.

Өөредилге-даа үезинде, белеткел-даа үезинде башкывыс И.Я. Исполневтиң чагыыр-ла чүвези “Кандыг-даа маадырның ролюн ойнаарда, оон даштыкы омур-хевирин база иштиги сагыш-сеткилин амыдыралдаазы дег көрүкчүге дамчыдар, шииниң болуп турган үезин ол-ла хевээр кылдыр чурттап эртер херек” дээр турган. Ажыы-биле чугаалаарга, шииге ойнаарының уран аргазының дугайында ол дуржулгалыг, хоочун башкыдан дыка-ла хөй чүүлдү өөренип алганым ол. Хөй-хөй шудургу белеткелдерниң соонда савыяа хөрөктээштиг, шериг хептиг, селеме база хол боозун астып алгаш, кезек солдаттар командылааш, сценага көстүп кээримге: “Кончуг дайзынны, өскерликчини, ам чүнү үүлгедир ирги?” деп, көрүкчүлөр хорадап сымыранып чугаалажы бээр. А ынчан бажым адыш кынныр, бүгү мага-бодум чымырт дээн ышкаш апаар.

Иван Яковлевич, баштай ойнааным соонда, шииниң сайгарылгазын кылып тура:

— Ойнаарың эки-дир. Ынчалзажок Совет эрге-чагырганың дайызыны, өскерликчиниң иштиги кара сагыштыг

бодалын, ооң айыылдыг үүлгедиглерин улам тодаргай болдурар дээш ам-даа шудургу ажылда — деп, сүмелен олурганы уттундурбаан.

Ол үеде театр училищезинде өөредилге **кончуг** шыңгыы турган, бир хүн 8 шак иштинде **өөренир**, а кезээ шии, концерт көргүзөр дээш туруптар, чүгле дүне 11-12 шактарда бажыңнарывысче чаңгылаар бис.

1941 чылда Ада-чурттуң Улуг дайыны эгелей берген үеде театр, ылаңгыя, училище бодунуң ажылын үндезини-биле эде тургускан. Чонга көргүзөр уран чүүлүн дайзынны чылча шаварынче угландырган, харын ай-айы-биле дыштанылга чокка ажылдап турдувус. Концерттерниң программасында шупту-ла дайынчы ырларны, шүлүктөрни, кыска шиилерни киирген. 1941-42 чылдарның кыжынында чогаалчы Константин Симоновтуң “Орус кижилер” деп шиизин орус, тыва дылдарга ойнап көргүскен. Мен ол шииге төрөөн чурттуң өскерликчизи, фашистерге саттыгган Козловскийниң ролюн ойнаан мен. Кол маадыр Сафоновка М. Мунзук багай эвес ойнаан. Ол-ла чылдарда С. Токаның “Дөңгүр-оол” деп шиизин белеткеп көргүскен. Аңаа контрреволюстуг Сандак чагырыкчының ролюнга ойнадым. 1943 чылда В. Көк-оолдун “Хайыраан бот” деп шиизин авторнуң ооң мурнунда турганын катап эде кылганы-биле ойнап көргүстүвүс. Мен Сарыг-Ашактың ролюн ойнаан мен, а Седиптиң ролюн А. Чыргал-оол, хамның ролюн В. Көк-оол боду. А Кенден-Хуурактың ролюн С. Шойгу олар эки ойнап күүсеткеннер. Ол шиини каяа-даа чон кончуг улуг сонуургал-биле көөр болгаш, чамдыкта көрүкчүлөр залынга олурган улустарның аразындан шуут-ла ишкирнип ыглап олурар кижилер бар боор чүве. Бола ойнап турган шиилеривисти бүгү Тыва чуртун дескиндир чонга көргүзүп тургулаан бис. Училищеге өөренип турумда баштайгы үелерде ыры талазы-биле мергежимин шоолуг эвес чораан, чүгле шииге ойнаар, игил, бызаанчы ойнаарынга идепкейлиг чордум. 1942 чылда артистерниң үнүн хынаары-биле шылгалда болган.

Бистиң ыры башкывыс Сергей Илларионович Булатов мени хынап көргөш:

– Сен ыры талазы-биле өөренир болзунза эки-дир. Силерде үн бар-дыр — деп санал киирген.

Оон эгелээш-ле бир хүн ийи шак иштинде солфеджио кичээлинге өөренип турдум. Кезек үе эрткенде башкымга “Ам ырлап болур ирги мен бе?” дээримге ынатпас.

– Үнүнү эки тургузар херек, а оон соонда ырлаар дугайында сүмележип көөр бис — дээш каттыргылаар болган.

Бир чыл ажыр өөренгеним соонда, ам-на башкым ырлаарымны чөпшээрээш, “Элдиг Волга”, “Почтага улаачылап шаап турар шаамда” дээш өске-даа ырларны чон мурнунга ырлап турар болу берген мен. 1943 чылда чогаалчы Сергей Пюрбюнүң “Оруувус шак ындыг” деп шиизинде Чамзы-Дамба деп кижиниң ролюн ойнаан мен. 1944 чылда француз драматург Жанбатис Мольерниң “Албадаткаш эмчи болган” деп шиизинге Валерниң ролюн ойнадым. Ол болза кончуг солун болгаш каттырынчыг шии болган. А.Н. Островскийниң “Ядамыгы кемниг эвес” деп шиизинде Любим Карпович Торцовтуң ролюн багай эвес ойнаанымны режиссер демдеглээн. Бистин театрға орус классиканың шиизин бир-ле дугаар көргүскенивис ол. База-ла ол чылын бо-ла шиилерни бистин башкывыс Иван Яковлевич Исполнев кончуг эки тургузуп турган. Өскээр чугаалаарга, Тываның уран чүүлүн хөгжүдеринге улуг ролюн ойнаан кижилер ол чүве. Ол чүгле шии эвес, а бүгү талазы-биле мергежилдиг, тускай эртемден. Шаанда Тывага танцы колдуунда-ла чок турган. Иван Яковлевич маңа келгеш-ле, тыва танцыны тургускаш, көрүкчүлерге көргүзүп эгелээн. Чижээ, “Дүк салыр”, “Эжим сени”, “Хүреш” деп танцыларны ол боду чогааткан.

Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде Тываның чону “Бүгү-ле чүвени фронтуга”, “Бүгү-ле чүвени дайзынны чылча шаварынче” деп лозунг адаа-биле ажылдап турган. Театрның репертуарын база шак ындыг байдалга тургускан. Ол үеде бистер “Чылча шавар”, “Тулчуушкунче”, “Шорс дугайында ыры”, “Ыдыктыг дайын”, “Үдээшкин”, “Катюша”, “Чапаев дугайында ыры”, “Чер бажында”, “Караңгы дүн” дээш оон-даа өске дайынчы ырларны ырлажып тургу-

лаан бис. Театрнын оркестр бөлүү езулуг хөгжүмнү тургускаш, янзы-бүрү ырларны, опера музыкаларын, музыканын дүрүмүн езугаар, саат чокка ойнап, хамык шиилерни чурум езугаар үдөп турар болу берген. Ооң башкызы дирижер Ростислав Георгиевич Миронович улуг ажылды кылган дээрзин чугаалавас арга чок. База ол ышкаш балет-танцы бөлүүнүң башкызы Анатолий Васильевич Шатин бодунун өөреникчилерин балет артистери кылдыр өөредип каан. Олар “Князь Игорь” деп операның танцызын, “Валбруг дүнези” деп балет көргүзүгнү классиктиг байдал-биле сценага ойнап үнүп турдулар. Танцычылар “Ээлдек шыңгырааш”, украин, белорус дээш янзы-бүрү танцыларны саат чокка ойнап турган-на болгай.

1944 чылдың октябрь 11-де Тыва Арат республиканы Совет Эвилелиниң составынга хүлээп алганын бүгү чон-биле бир дөмей, тыва уран чүүл ажылдакчылары улуг өөрүшкү-биле уткуп хүлээп алган. Оон эгелээш-ле мээң эш-өөрүм артистер совет чон-биле бир дөмей, экти бедик, хөрээ хостуг боттарының салым-чаяанын, мергежилин улам-на байыдып, Москваже, Ленинградче болгаш өске-даа черлерже хостуг чоруп турар болу берген.

1945 чылдың чайыны тыва уран чүүлге төөгүлүг болган. Ынчан тыва театр училищезин эвээш эвес эштер дооскаш, профессионал тускай эртемниг артистер болу бергилээн. Ооң сөөлүндө чылдарда театрның артистери А. Фадеевтиң “Аныяк гвардия” деп шиизин чонга көргүскен. 1947 чылда украин композитор Гулак Артемовскийниң “Дунай ындында запорожчулар” деп операзын театрның сценазынга тургускан болгаш бүгү районнарга база көргүскен. Ол үеде театрның артисттеринге районнарже баары аажок берге турган, чүге дизе машина, транспорт чок, бир эвес бар-даа болза, чадагай чүък машиналары-биле кыштың кончуг соогунда чорууру берге-ле болгулаар чүве.

1947 чылда П. Лавреновтуң “Диргелиишкин” деп шиизин режиссер А. Егоровтуң тургусканы-биле театр артистери чонга көргүскен, шииде профессор Талановтуң ролюн ойнап күүсеттим. Ада-чурттун Улуг дайынының үезинде немец-фашистиг эжелекчилер Совет Эвилелиниң бир хоорайын эжелеп алгаш, совет хамаатыларны кара тура-

зында аажылап, дорамчылап турарын көргүскөн болгаш адак сөөлүндө Кызыл шеригниң кезектери хоорайны фашистерден хостап алырын көргүзүп турар шии чүве. 1949 чылда С. Сарыг-оолдуң “Сумуда башкы” деп шиизин тургускан. Ында чаа-ла сургуул дооскан аныяк башкы чоннуң ажы-төлүн өөредип, кижизидип, ылаңгыя суурну чаа байдал-биле ногаанчыдар, культураны көдүрер талазы-биле улуг ажылды кылып турарын көргүзүп турар. Ол рольду ойнаарын меңээ дааскан турган.

1950 чылдар үезинде Тыва театрның орус бөлүү “Егор Буличев болгаш өскелер-даа” деп шиизин кончуг эки ойнап көргүскөн. Егор Буличевтиң ролюн ынчан театр директору турган Валентин Лысих кончуг эки ойнап көргүскөн. Ол-ла бөлүктүң артистери Ф. Шиллерниң “Ынакшыл болгаш кара-сагыш” деп шиизин база ойнаан, Фертинандының ролюн Коми АССР-ниң алдарлыг артизи А. Кузин багай эвес күүсеткен. 1951 чылда казак чогаалчы Габит Мусреповтуң “Козы корпеш биле Баян-слуу” деп шиизин көргүскөн бис. Ону ол үеде театрның режиссеру турган А. Лавров тургускан, ында Кодар Мурзаның ролюн ойнадым, а Баян-слуунун ролюн Мунзук Кара-кыс ойнап күүсеткен. Ук шии болза казак улустуң шаандагы революция мурнунда амыдыралын көргүскөн. Ынчангаш казах чон-биле бистиң тыва улустуң чаңчыл байдалында дөмейлешкек чүүлдер бар болганы-биле бистерге ону ойнаарыңа улуг бергелер таварышпаан.

1952 чылда А. Корнейчуктуң чогаатканы “Платон Кречет” деп шиизин ойнаан бис, ол шиини база А. Лавров тургускан, а ында кол маадыр Платон Кречеттиң ролюн ойнаарын база-ла меңээ дааскан. Бо ийи шииниң кайызындаа орус дылдан тывазынче мен очулдурдум. Ынчан тыва артисттерниң шииге ойнаар билиг-мергежили элээн шыырак болу берген. Платон Иванович Кречет болза кезер эмчи кижиге, ол рольду ойнаарда Кызылдың кезер эмнелгезинге эмчилерниң аарыг кижини канчаар кезерин көрүп алып дээш, Сүт-Хөл районундан келген бир бичии оолду кезип турганын аксымны ак марля-биле шарыдып алгаш, ийинден көөр ужурга таварышкан мен.

1951-52 чылдар үезинде тыва театрның ажылыңа база бир онзагай болуушкун болган. Ынчан орус улустуң улуг

чогаалчызы Николай Васильевич Гогольдун “Ревизор” деп шиизин сценага бир-ле дугаар тургусканы ол. Ук шиинин орус дылдан тыва дылче очулгазын бөлүк чогаалчылар кылган. Шиини ынчан театрның кол режиссеру Иван Степанович Забродин тургускан. Ында хоорай чагырыкчызы Скбозник Двухоновскийниң ролюн ойнадым. Ол шииде кол рольдун бирээзи ол болуп турар чүве. Хлестаковтуң ролюн амгы сураглыг композитор Алексей Чыргал-оол кончуг эки күүсеткени сагыжымда арткан. Попчинский биле Топчинскийниң ролюн Максим Дакпай биле Михаил Кенден олар база эки ойнааннар. Олар сцена кырынга маңажып үнгүлөп келгилээш:

– Дээргилер! Дээргилер! Петербургтан ревизор чедип келген, аалчылар бажыңының чада адаанда беш дугаар өрээлде чурттай берген, ооң адын Иван Александрович дээр чүве-дир. Бистер столоваяга балык чип олурувуста, бисче база аажок кайгады — деп, ийи артист сценага алгырып, мурнун былаажып үнгүлөп келирге, көрүкчүлөр каттыржып, адыш часкаар тургулаан. Черле ынчаш олар бот-боттарынга дөмейлешкек болгаш кеткен хептери база дөмей болурга улус онза сонуургаар чүве.

Бистиң тыва театры “Күрүнениң хөгжүм-шии театры” деп турар болгай бис. Ындыг-даа болза хөгжүмнүг, музыкалыг көргүзүглер биске дыка эвээш болуп турганы харааданчыг. Чүглө 1949 чылдар үезинде украин композитор Гулак Артемовскийниң “Дунай ындында запорожчулар” деп операзын (ырлыг шиизин) режиссер Николай Стаховскийниң тургусканы-биле ойнаан бис. Аңаа Турцияның Султан хаанының ролюн ойнадым. Ол болза хөй кезиинде ырлап чугаалажыр чогаал, а Иван Карастың ролюн А. Чыргал-оол күүсеткен болгаш ук операны ол боду орус дылдан очулдурган. Ынчангаш бистер хөгжүм-шии театры деп сөстү чоннуң мурнунга бүзүретеневис ол.

1953-54 чылдарда тыва театрга база бир чаа болуушкун болган. С.К. Токаның чогаатканы “Боттанган күзел” деп шиизин режиссер Е. Меркуловичиниң тургусканы-биле театрның сценазынга ойнап үндүрген бис. Ында кол маадыр чаа колхоз даргазы Биче-оолдун ролюн чонга дамчыдып көргүзер аас-кежиктиг болган мен. Феодал чораан Агбаан-

Шыыраптын ролюн М. Мунзук, а Хорлукпаннын ролюн Тыванын алдарлыг артизи Виктор Көк-оол олар кончуг эки ойнааны ам-даа сагыжымда хевээр артып калган. Ук шиини тыва театрнын орус бөлүү база ойнаан болгаш орус дыл кырынга Биче-оолдун ролюн артист В. Насонов ойнап күүсеткен.

1955 чылда Ленинградтын А.Н. Островский аттыг театр институтунга беш чыл иштинде өөрөнгөн тыва студентилер өөредилгезин дооскаш, дээди эртемниг бистинь театрга кээп ажылдап эгелээни чугула ужур-дузалыг болган. Оларнын аразында онза талантылыг, сөөлүндө алдар-аттарны чедип алган: Александр Тавакай, Петр Мортай-оол, Владимир Монгалбии, Куулар Сапык-оол, Оюн Сиин-оол, Дадар Намчыл дээш оон-даа өске артистер бар.

Оон сөөлүндө театрнын артистери Виктор Көк-оолдун “Самбажык” деп шиизин кончуг эки ойнап күүсеткеннер. Ук шииде кол маадыр Самбажыктын ролюн чонга ойнап көргүзөр аас-кежик меңээ таварышкан. Ук рольду ойнаары кончуг берге болган, чүгө дизе оон чугаалаар сөзү кончуг хэй болгаш шиинин эгезинден төнчүзүнгө чедир оон киришпес көжегези чок турган. Ол шииде Кызыңай хүндүнүн ролюн М. Мунзук, Урундайны — В. Монгалбии, Садыяаны — О. Намдараа, Алтай-оолдун ролюн Н. Кысыгбай, Мелдер хүндүнүн — А. Тавакай, Сеңгин чаңгынын ролюн Д. Дамба-Даржаа, Седиптин — К. Сапык-оол болгаш оон-даа өске артистер эки ойнааннар. Ол шии тыва чоннун эрткен маадырлыг төөгүзүн көргүзүп турар чүве болганда, чон улуг сонуургал-биле көргөннер.

Кажан ийиги көргүзүг эгелей бергенде, көжегени ажы-дыптарга, маадырлар бооларын аштап, чүлгээн, кончуг хөглүг, омак ырлажып олуурлар. Оларнын ырызы:

Көзүлбестен көстүп келир,
Хөрээ бедик Кызыл-Тайгам.
Хөөкүй тыва албатыңны
Көскетпейн көрнүп өршээ.
Бараан чоктан бажы көстүр
Бажы бедик Кызыл-Тайгам.

Багай тыва албатыңны
Базындырбайн көрнүп өршээ.

Алдан маадырларның ырлажып турган ырлары шупту-ла хосталганы күзээн болгаш феодалдарның каржы-дошкун чоруунга удурланып турган. Ынчангаш В. Көк-оолдун чогаатканы “Самбажык” деп шии чонга сонуурганчыг болган. Ук шиини театрның ынчангы кол режиссеру С.Л. Оюн эки тургускан.

1956-57 чылдарның үезинде театр артистери П. Лавреновтуң “Бустуушкун” деп шиизин чонга көргүскен. Аңаа бирги ранганың капитаны Берсеневтиң ролун ойнадым. Ол шии болза Россияга революцияның кончуг чидиг хөгжүлделиг үезин көргүскен. Шериг кораблинге янзы-бүрү өскерликчилер, анархистер аныяк совет эрге-чагыргага удур хөделип турда, В.И. Ленинниң айтыышкыны-биле ол үүлгедиглерни сый шапкаш, революцияның шын хөгжүл-дези-биле чоруптарлар. Бежен чылдарны сөөлзүредир театрның репертуары улам сайзыраан, бурят чогаалчы Церен Шагжинниң “Кажар Будамшу” деп шиизин, туркмен чогаалчы Муктаровтуң “Өг-бүлениң алдары” деп шиизин тургускулаан. Ол-ла үеде театрның орус бөлүүнүң артистери А.Н. Островскийниң “Арыг” болгаш “Кадайланыышкын” деп шиилерин тургускулаан. 1960 чылдың эгезинде театрның тыва бөлүүнүң артистери А.Н. Островскийниң “Чырыдып турза-даа, чылытпас”, “Чаңнык” деп шиилерин көргүскеннер.

Сөөлгү чылдарда тыва театр аажок дүрген хөгжүп, сайзырап турар. 1960 чылда Ленинградтың Островский аттыг театр институтун база катап бүдүн бөлүк эштер дооскаш келген, а ооң соонда чеден чылдарның ортан үезинде Москваның Б. Шукин аттыг театр училищезин база элээн хөй студентилер дооскаш келгеннер. Олар база янзы-бүрү шии, концерттерге ойнап, боттарының уран талантызын көргүзүп турарлар. Олар өөредилгезин дооскаш келген соонда, В. Көк-оолдун “Хайыраан бот”, К. Кудажының “Долуманың хуулгаазыны”, С. Токаның “Дөнгүр-оол”, К.

Сапык-оолдун “Ыглаар-Дуруг”, В. Серен-оолдун “Сөөскеннер чечектелип турда” болгаш өске-даа шиилерни хөйү-биле ойнап көргүзүп турар апарган.

Барык-ла бежен чыл үениң дургузунда театрга, уран чүүлге ажылдаанымның аңгы-аңгы чылдарында Исполнев, Егоров, Стаховский, Лавров, Меркулович, Забродин, Майер болгаш дуржулгалыг, шыырак режиссерлар, башкылар ажылдап турган. Хөй талалыг чогаадыкчы ажылымга, артисчи мергежилдин бедиинче үнеринге меңээ үнелеп четпес ачылыг дузасын олар чедиргеннер. Ындыг буянын, чаагай сеткилдиг кижилерни кажан-даа канчап уттур боор!

Бир эвес тыва театр тургустунгандан бээр алыр болза, сөөлгү чылдарга чедир делегей болгаш орус классиктерниң база совет авторларның, тыва драматургтарның он-он шиилериниң янзы-бүрү маадырларының овор-хевирлерин бот-боттарынга дөмөйлөшпес, амыдыралдаазы дег кылдыр тургузарын доктаамал оралдажып чордум. Оон аңгыда чогаадыкчы ажылымның база бир кезээ — элээн каш киноларга ойнааным болур. Бодап-даа көрүңер-даан. Бир кинога ойнаары дээрге-ле, амыдыралга, төөгүгө балалбас мөңгө исти арттырып кааны ол-дур.

Бежен чылдарның төнчүзүндө эң-не баштай “Ленфильм” киностудиязының тырттырганы “Ак-көк хемниң кижилеринде” колхозта партком секретары Кагай-оолдун ролюнга ойнааным черле сагыш-сеткилден уттундурбаан. Кинога ойнаарының шыңгыы дадыгылгазы оон эгелээн. Оон соонда чылдарда “Чекпениң изи-биле”, “Ээтпек ындында чүл ол?”, “Айдың дүндө чалбырааштар” деп киноларга база чамдык кол рольдарга ойнагыладым. Кинога ойнаары ындыг-ла белен эвес, чамдык нарын, онзагай талаларлыг. Оларны тырттырып турган үелерде доштуг хемге дүжүп, ыш-буска боражып, бергелерге база-ла таварышкылап турдум. Ынчалзак ол-ла киноларга колхозчуларның политиктиг организаакчызының, четпестерге эптеш чок демиселдии база Сонгу-чүктүң эрес-дидим, аваангыр кашпагай аңчызының болгаш хоочун, дайынчы фронтучунуң овор-хевирлерин ылаптыг тургузарын оралдашканым ол.

Театр студиязынга өөрөһүн турумда-ла мени ырлаары-ның уран аргазынга өөрөткөн башкым Сергей Булатов дээрзин үстүндө чугаалаан болгай мен. Мээң концертке киржир репертуарымнын хөй нуруузунда патриотчу бол-гаш улустуң ырлары кирген. Ол-ла ырларым-биле төрөөн Тывамның бүгү булуңнарынга, найысылал Москвага, бистин кожаларывыс Бурятияга, Даг-Алтайга, Хакассияга, ыраккы Якутияга, акы-дуңма Моолдуң найысылалы — Улан-Баторга, оон Тыва-биле кожа аймактарга — каяа-даа артист эш-өөрүм-биле кады чүс-чүс көрүкчүлөргө бедик тура-соруктуг аян тудуп ырлап чордум.

Николай Өскеевич Өлзей-оолдуң сактыышкыннары ол дириг турда чырыкче үнмээн. Бо чылын Тываның В.Ш. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының 70 чылынга уткуштур ооң бир сураглыг артизиниң сактыышкын-нары-биле номчукчулар сонуургап таныжар, боттарынга өөредиглиг бодалдарны, фактыларны тып аар боор деп идегел-биле парладывыс.

САТ УКТУГ БИРГИ ТЫВА БИОЛОГ ПРОФЕССОР

Чечекмаа Түлүш-ооловна Сагды – Тываның күрүне университетинин экология болгаш зоология кафедрасынын эргелекчизи, биология эртемнеринин доктору, профессор. Россиянын Эртемнер академиязынын Сибирьде салбырынын Тывада бойдус курлавырларын бүгү талазы-биле шиңгээдип алырынын институтунун экология лабораториязынын башкарыкчы специализи.

Сат уктуг алдан-маадырларның улуг төрөл аймаанга алдан-маадырларның 120 чылының байырлалы уттундурбас төөгүлүг улуг өөрүшкүнү болгаш сагыш човаашкынны болдурган.

Улуг өгбелеривистин “Шаг-шаа-биле турбас, чавылдак көгү-биле чытпас” деп чугаалап чорааны ышкаш, ада-өгбелернин чырыткылыг адын мөңгежидип эдилээн ыдыктыг черлерин амгы болгаш келир салгалдарывыс чүс-чүс чылдарда утпайн, ызыгуур салгаан ажыл-иш, чаңчыл-езулалдарывысты салгалдан салгалче дамчыдып, уламчылап чорууру өөрүнчүг болгаш чоргааранчыг.

“Чаяанны ажыл-биле ажыдар” дээн ышкаш, ада-өгбелеривистин амгы салгалында кандыг салым-чаяанныгларны чок дээр! Олар боттарының чедип алган эртем-билиинге чөленип алгаш, Тыва чуртунун келир үези дээш ажылдап, чурттап чоруурлар.

Ындыгларның санынга Уру, Шом-Шумнун кадыркашпалдарынга чурттап чораан аңчы, малчын Сат Түлүш Багай-оолович, Сат Айбаангы Айырааевна оларның өгбүлезинге төрүттүнген 7 дугаар уруу, тыва чоннун хүндүлүг кыстарының бирээзи, делегей чергелиг энтомолог эртемден Сат Чечекмаа Түлүш-ооловна база хамааржыр.

Саттарның ада-ызыгуурунун чурттап чораан чери өндүр бедик Саяннарның барыын талазында турар.

Кайгамчык аяс дээрнин адаанда харлыг даглар аразынга бөдүүн болгаш ажык, чаагай сеткил-биле чурттап чораан

саттарның көшкүн амыдыралы шаг-үениң аайы-биле өскер-лип, чаарттынып, чоорту олар Алдыы-Ишкинде Каргал-Аксынче көжүп кирип келген.

Ак-көк дээрниң булуттар-биле үскүлежин алган турар черинде, мөңгө меңгизин бир-ле чүведен чажырып, ыжыктаан чүве дег, көгүлдүр туман-биле хөрээн шуглап алган турар Уру, Шом-Шумнүн бизең туругларлыг дагларының аразы — келир үениң эртемдениниң өскөн чери ол.

Авазы ону 52 харлыында божаан. Ийи улуг угбалары Норжунмаа, Ойдууаа, улуг акызы Күдерек аңгы амыдыралын тудуп чоруй барганнар. Бичиизинден тура Чечекмаа акыларының бичези Биче-оол биле ава-ачазының чанынга чоруп, барык деңге школага өөренип чораан.

Ачазы аңнаарда оларны бо-ла эдертип аар. Ол бедик сыннар кырынче үнүп келгеш, черниң уг-шиин, хемнерниң, дагларның аттарын, кандыг аңның кажан, каяа чоруурун айтып чугаалаарынга дыка ынак чораан. Мурнунда чаттыла берген тайга-сыннарның бедиин, делгемин, бай-байлаан алдаржыдып мактаан кожамыктар-биле каргыраалаар, хөөмейлээр, сыгыртыр турган. Онзагай байырлал болу бээрге, ону суурже чалап эккээрге, чон таалап дыңнаар. Ол черле анаа олурбас, аңнааш келгеш, Өвүрже дустаар дээш чоруп каар.

Ооң чорук-херээ үзүлбес, Тывадан ырады-даа чоруп тургаш, өлүк-дииңниң кежин бараанга орнап алгаш кээр. Харын-даа чылда ийи катап Моол кирип, таакпы, шай, даш чигир, ийи-үш дүрүг пөс эккээр база ак хойлар сүрүп алгаш кээр турган. Үжүк-бижик билбес-даа болза, бо үениң саарлыкчыларындан дудак чок сайгарлып, саарттынып алган кээрин кижии кайгаар. Төрүмелинден уйгужу-даа эвес, чүгле кум кынныр. Ол хире чай-хос чок ажылдаар турганы дээр-ге-ле мал азыраарының, аңныыр ажылының нарын, берге-зи болбайн канчаар. Уйгу чедир удуваанындан серт-бурт оттуп кээр боорга, чон Атапаңнааш деп шолалай берген. Көжүп барган черинге барба, таалың, чулар, чүген, сыдым, көктешки кылыр кешти тускайлап эттээр. Ол белеткеп алган алгы-кежин дыт чөвүрээзи-биле будааш, тараа-быдаага орнап-саарып аар чораан.

Авазы Айыраа уруу Айбаангы ак чем кылып белеткээр талазы-биле чоок-кавынын чонун кайгаткан дижир. Күс хүрүндө чөкпек, курут, саржаг куткан сыңый, хырыннарны азар, салыр чер чедишпестээр, ааржы-курутту хаптарга суккаш, барбаларны долдур иштептер. Тыва улустуң национал идик-хевин, тыва сгнүн чымчак дериг-херекселдерин даарап кылып турда, ол үениң чок дээн ус-шевер херээжен-неринден дудак чок. Кыстарын база дааранырынга өөредип каан боорга, чон “Атпаңнааштың уруглары шупту шевер кыстар” деп мактаар.

Сат Түлүш-оол Багай-оолович, Сат Айбаангы Айырааевна төрөөн черинге кайы хире камныг, хумагалыг чурттап чораанын ажы-төлүнгө чугаалаар чорааннар. Кижиниң чуртталгазының эн-не кол шынары, кандыг-даа чүвени хүндүлөп, амыдыралга кызымак ынакшылдың ачызында ажык чаагай сеткилге бодараар. Өдек сыңмас чиилээн-маалаан чаш малдың аразынга эргелел-чассыдыг-биле чаш ажы-төлүн өстүрүп, бойдустуң каас-чаражын көргүзүп угаадып, уруг-дарыын чуртталгага ынак болурунга кижидер.

Оолдар, кыстарның аразындан Чечек бир янзы бооп, хая-таскыл кырлаан анай, хураган аразынга удуп, оран-делегейниң өң-баазынын, амылыг бойдузун, курт-сээктен эгелээш, онза сонуургаар чораан. Хензиг чажындан ие чериниң сүстүмө шалың-ожуунга чунуп, чындыннава көк оът-сигенни дөженип, сылдыстыг дээрни шуглаа кылдыр бодап чораан чылдары эскерттинмейн эрте бергени ол. Кызылдың ийи дугаар школазын дооскан соонда Кызылдың башкы институтунуң биология факультединге өөренип киргеш, ону чедишкинниг дооскан. Удаваанда Санкт-Петербург хоорайга А.И. Герцен аттыг институттуң аспирантуразынга өөрөнгеш, Тываның баштайгы ботаника талазы-биле эртемдени болган.

Тываның ботаник эртемдени Элдиш Түлүшович Конгар-биле чаңгыс кафедрага кады ажылдап чораан. Ол делегейде каяа-даа шинчилеттинмээн Америка, Азия диптериниң ийи үнүжүнүң хевирин шинчилеп тыпканы дээш делегей черге-

лиг ботаниктерге билдингир болу берген. Кандыг үнүжүл дээрге, тыва кижилерниң чемге ажыглап чорааны үүргенелерниң хевирин өөренип, өске черде чок, чүгле Тывада өзүп үнүп турар чаа хевирлерин илередип тыпканы болур. “Оон илередии – Соңгу Америкада, Амурнуң адаккы агымында ийи үнүшке Элдиш Түлүшович Конгарның адын тывысканы тыва кижиге онзагай” – деп, чогаалчы Чооду Кара-Күске бижип турар.

Чечекмаа Түлүш-ооловнаның эртемге улуг арга-дуржулганы алган башкызы — Тывага көдээ ажыл-агый эртемнериниң баштайгы кандидады Илья Дөңгүр-оолович Кызыл-оол. Ынчан Кызылдың башкы институтунуң биология, химия кафедрасының эргелекчизи, ол бистиң республикадан дашкаар-даа көдээ ажыл-агый эртемин тергиин эки билерлерниң бирээзи турган. Ч.Т. Сагды мынчаар сактып чугаалаар: “И.Д. Кызыл-оол өске төрөл эртемнерни эки билер. Башкының “Микроскоп-биле таптыг ажылдап билири - уран чүүл-дүр” деп чугаалап турганын сактып келгеш, микроскоп-биле ажылдай бергенимде, уран чүүлге ышкаш ынакшыл, чоргаарал, эп-чөп-биле ажылдаар турдум. Эжим Дарый Биче-ооловна аспирантураже кирип алгаш, кады өөренирин сүмелээрге, өөм ишти Кадр-оол Ооржакович база деткип, боду мени Ленинградка үдеп чедирген. Бир чыл иштинде аныяк өг-бүлевис Нева хемниң эриинде ол чараш хоорайга чурттаар аас-кежиктиг болган”.

Кижиге бодунуң салым-чаяянын, күзелин ажыл-биле сайзырадып, өскелерден көрүп, өөренип чорааш чедип аар. Кижилерни кижизидер херекке мөзү-бүдүштү, угаан-медерелди улам ыңай ханыладырынга, эртемниң чугула херегин Ч.Т. Сагды билгеш, бодунуң кызымаанын, изиг күзелиниң теви-биле 1980 чылда А.И. Герцен аттыг башкы институтунуң зоология кафедрасының аспирантуразын доосканы ол.

Амыдыралдың каазы – бойдуста, кижиниң каазы бөдүүн болгаш биче сеткилдиинде. Эртемниң бир чадазын чедип алырының кайы хире бергези башкының чурттап эрткен дуржулгазындан илереп кээр. Ол эртем-угаанга салым-

чаянны, шыдамы-биле чээрби ажыг чылдарнын дургунда дириг амытаннарнын иштики, даштыкы тургузугларын болгаш амыдыралын бойдуска хайгаарап, хөй санныг эртем-шинчилел ажылдарын кылып тургаш, 1996 чылда тыва кижилернин аразында бир дугаар биология эртемнеринин доктору атты чедип алган.

Энтомолог эртемденнин доктор диссертациязынын ады “Кара доос-караларнын янзы-бүрү хевирлеринин дугайында”. Хөрсүн болбаазырадыр насекомнарны бүгү талазы-биле шинчилеп, оларнын ханынын тургузуун бөдүүн болгаш электроннуг микроскоптарны ажыглап тургаш кылган нарын шинчилел ажылдары тыва гистологиянын болгаш цитологиянын эге таваан салган бооп турар. Хөрсүндө насекомнарнын янзыларын өөренири белең эвес, дөмей-ле улгаттырар херекселдер ажыглаар апаар. “Амыдыралдың үнөр дөзү – хөрсүндө, кижинин, бүгү дириг амытаннарнын, үнүштернин амыдыралы хөрсүндөң хамааржыр. Хөрсүндө насекомнар чок болза, хөрсүн тыптыры бойдуска болдунмас” - деп, Чечекмаа Түлүш-ооловна бо-ла чугаалай бээр.

Оон шинчилеп турар дириг амытаннары – кара доос-каралар. Оларга кижини, ылаңгыя чайгы үеде арга-арыглыг черлерге чоруп чорааш, бо-ла таваржы бергилээр. Чамдык улуска чииртим, ческинчиг көстүр боорга ындыг ийикпе, өлүрүп узуткаар-даа сагыштыг кижилер турар. Ындыг бичии насекомнарнын амыдыралын өөренири кончуг нарын. Доос-караларны тудуп, чыып белеткеп алыры эге чадазы ол болур. Ол бичии амытан ирип-чыдып, үрелип-баксырай бербези-биле шын кадагалап тудар черни бир дугаарында тып белеткээр.

Насекомнарнын тургузуун өөренири аажок берге болганындан ол талазы-биле эртем ажылы кылып турар улус эвээш. Бо дириг амытаннар чеже-даа бичии болза, оларнын саны өскелерден хөй болуп турар. Олар улус ажыл-агыйынга аажок ажыктыг талаларлыг: черге салган чуургалары хөрсүннү чемишчидип, үлдүрертип турар дээш оон-даа өске.

Доос-караларнын янзыларын шинчилеп тургаш, Тываның кандыг-даа хөрсүннерин шинчилээринге үндүрүп

турар күштү, төккөн дерни, амыдыралга таваржып кээр шаптаразыннарны Чечекмаа Түлүш-ооловна сактып чугаалап олурду.

Улуг эртемче орук ханылаан тудум, практиктиг кичээлдер хөй негеттинер. Часкы үелерде студент бөлүктү удуртуп алгаш, суг кыдыының элезиннерин, даштарын, сайларны, тараалыг, дөннерлиг шөлдерни, дагны, тайгаларны андара-дүндере чинчерлеп, тайганың тас бажынга чедир доос-караларны канчаар дилевес дээр.

Чечекмаа Түлүш-ооловна бичии картон саазын хааржак долу доос-каралары-биле чурттун кончуг улуг хоорайларынга барып, шинчилел ажылын кылыры-биле каш-даа катап Саян ашкан. Новосибирск, Санкт-Петербург ышкаш төп хоорайлар-биле үр чылдар дургузунда аргыжып келген. Ол төп зоология музейинге хөй чылдар иштинде ажылдап кээрге, ооң ажылдакчылары ону эки таныыр, билир чоок кижизи дег уткуп, хүлээп ап турганын кажан-даа утпас. Бир ынчаар чораанда ооң чымыштыг сургакчылаашкыны ийи-үш-даа ай узай бергилээр. Узун хуусаалыг сургакчылаашкын үезинде акша-төгери и төнгөш, чер-черинге аштап-түрээр-даа ужурга таварышкылаар. Ындыг турбуже аңаа кандыг-даа албан чери материалдыг дузаны өйүндө чедир-бейн турганын сактып олурду.

Профессор-башкы доос-караларның тургузугларын өөренип тургаш, янзы-бүрү микроскоптар-биле мага хандыр ажылдап шаг болган. Электроннуг микроскоптарны барганы эртем-шинчилел төвүнгө кайы-хамаан чокка киж и бүрүзүнгө тутсуп бербес болгай. Ынчалзажок ырак черден барган тыва херээжен шинчилекчинин дүн-хүн дивес хууда кызымаан, могаг билбес шыдамын көрүп тургаш, эртемденнер электроннуг микроскопту ажыглаар чөпшээрелди бериптер турган. Электроннуг херекселдернин кижинин кадыынга чедирер хоралыг салдары дээш шалыңга немей акша төлээр ужурлуг. Чечекмаа Түлүш-ооловна немелде төлевир хамаанчок, чемнениринге безин чедер акша албайн тургаш, эртем ажылын кагбаан.

Шак ынчаар хөрзүннүн чемгерикчилери кара доос-караларның иштики, даштыкы тургузугларын, оларның

иштинде бичини шойүндүлерин көрүп тургаш, чүнү чиптерин база ол чиген чемнин канчаар хуулуп үнүп турарын тодарадып, аыш-чемни болгаш тынып турар агаарны шинчилеп кээрге, ону шимчедип турар кол орган, агаарнын шимчедикчизи — хан эргилдези болган. Элезинде курттарның хан эргилдези арга-арыгларда дириг амытаннарныындан көңгүс өске ылгалдыг. Олар хан эргилдезинин аайы-биле девискээрлерни ээлеп, агаар-бойдузунга тааржып чурттап чоруй баарлар.

Даглыг черге хөрзүн канчаар тыптып, сайзырап кээрин шинчилээш, эртемден эштери география эртемнеринин бирги тыва доктору Светлана Сүрүновна Курбатская база Новосибирск хоорайдан биология эртемнеринин докторлары, профессорлар Игорь Васильевич Стабоев, Жанна Филипповна Пивоварова болар-биле кады оон дугайында номну бижээш, үндүргеннер. Ам бо хүнде нарын, берге эртем-шинчилелдерни уламчылаарынга Чечекмаа Түлүш-ооловнаның аспирантылары дузалажып турар. Профессор эртемден ынчаар бодунуң салгалдарын белеткеп турары бо.

Чечекмаа Түлүш-ооловна Сагды Убсанур ыйгылаажынга эртем-шинчилел ажылдарын чорудуп келген болгаш, аңаа биосферлиг заповедникти тургусканнарның бирээзи. Ол Россия Федерациязының профессионалдыг дээди өөредилгезинин хүндүлүг ажылдакчызы, Тыва Республиканың Дээди Хуралының ийиги чыыжының Сүт-Хөл кожуундан депшиткен депутады. Башкының адын “XX чүс чылдың Тываның шылгараңгай кижилери” деп Күрүне номунда республикага эртемни болгаш өөредилгени сайзырадырынга хууда үлүг-хуузу дээш киирген.

Чечекмаа Түлүш-ооловна Ак, Алаш, Алдан-Маадыр чурттуг, Тываның күрүнениң хөгжүм-шии театрынга режиссерлап, күрүне филармониязының уран чүүл удуртукчузу чораан, Тываның алдарлыг артизи Кадр-оол Ооржакович Сагдының үжен чылдар иштинде кады чурттап келген эжи. Төрүмелинден уран чүүлге чаяаттынып хевирлеттинген режиссер, сургуул чылдарында төөгү болуушкуннарын кичээнгейлиг өөренип, алдан-маадырларның балалбас, өлүм

чок херээн камны-биле, шынчызы-биле чонга, чаа салгал-дарга дамчыдарын оралдажып чорааннарның бирээзи. Кадр-оол Ооржакович Сагды Кара-Дагның делгем белинге 110 чылынга тураскааткан калбак панорамалыг концерт-байырлалды режиссерлап тургускан болгаш бо төөгүлүг болуушкунну мөңгө демдеглээр черин доктааткан режиссер. Алдан-маадырларның ол байырлалын тырттырган фото-чуруктар Тыва дугайында альбомнарда ажыглаттынган. “Алдан дургун” деп тыва кинода кыдат чанчынның ролюн база Кадр-оол Ооржакович көрүкчүлерге амыдыралчы утка-шынарлыг, чиге тодазы-биле ойнап көргүскени уттундурбас.

Артистиң Тыва театрның сценазынга Самбажыктын овор-хевири шын тургузарынга үлүг-хуузун кииргенин чон ам-даа сактыр. Алдан-Маадыр школазынга 5-6 класстарга өөренип чораан чылдарында-ла, ол ындыг алдар-аттыг, төөгүлүг суурда чурттап, школада өөренип турар мен деп миннип, чоргааралдың дөрт одуруг шүлүктерин-даа бижигилээн.

Республиканың төөгүлүг улуг болуушкуннарынга чеже концерттерни режиссерлап тургуспаан дээр! Тыва чоннун төөгүзү-биле холбашкан байырлалдарны режиссерлап тургузары эң-не нарын болгаш негелдези шыңгыы. Ынчалза-даа ол төөгү материалдарын шинчилеп, өөренип тургаш, Кадр-оол Ооржакович Тываның баштайгы найысылалы Самагалдай суурнун 230 чылы база Самагалдай хүрээзинин 220 чылы болур ийи дакпыр байырлалынга калбак панорамалыг концертти тургускаш, кайгамчык салым-чаяаннын төөгүгө арттырган. Байырлалдан тырттырган фото-чуруктар Тыва дугайында үнген альбомнарда, фильмнерде хөй-хөйү-биле кирип, төөгүнү херечилеп турар.

Ол Владимир Серен-оолдун “Эне-Сай Мерген” деп шиизин тургузуп тургаш, автор-биле кады төрээн черге өшпес чоргааралды, кызыгаар чок ынакшылды көрүкчүнүң сеткилинге ханызы-биле сиңниктирип шыдаан. Демократ-тыг чаартылгаларның эгезинде, чоннун культуразын болгаш чаңчылдарын катап тургузарының херээнге киирген үлүг-хуузу улуг. Ол баштайгы “Наадым” база “Шагаа” байыр-лалдарының режиссеру, тургузукчузу бооп төөгүгө арткан.

К.О. Сагды эртемнің кавайы Санкт-Петербургка, Москвага делегей танцы культуразының, режиссер эртем-неринің дээди чадазының мергежилин шингээдип алган аныяк салгалдың шии артистерин өөредип башкылаан башкызы.

Ол тыва сценага бир-ле дугаар “Отчугаш” деп ойнаа-рактар театрын ажыткан. Ол шииге, хөгжүм-самга 30 ажыг уттундурбас овур-хевирлерни ойнаан. Көрүкчүлернің сагыш-сеткилинге дириг боду хевээр артып, угаан-бодалын байлакшыткан. Ол — бот-тывынгыр композитор. 40 ажыг ырларны бижээн. Чаяан-мергеннің ачызында он ажыг шиилерни база киноларны тыва дылче шынарлыг очул-дурган.

Кадр-оол Ооржаковичинің 60 харлаанынга тураскаадып, ооң чаңгыс курсчулары, чаңгысклассчылары, культураның ажылдакчылары, төрелдери “Удуй бээрге, дүшке кирер уран-чечен талантылар” деп сактыышкын кежээзин хөгжүм-шии театрынга 2002 чылдың ноябрьда эрттиргеннер. Чон талантылыг оглун утпаан. Кадр-оол Ооржакович Сагдының ады-биле чоннуң уран талантызын сайзырадыр төп, төөгүлүг Ак-Довурак хоорайның культура ордузун адаан.

“Кижинің чуртталгазы чаашкын соонда хөлче дүшкен чаңгыс дамды-дыр” деп, сураглыг орус чурукчу Николай Константинович Рушев чугаалаан. Хенертен ачам чок апаарга, өөредилгемни ара каап, авамга дузалажыры-биле чедип келген турган мен. Ынчан школачы чылдарымдан таныжып чораан эжим Кадр-оол Ооржакович Сагды-биле өг-бүле туттувус. Ол чылдарда бичии чаш уругларывыс азыражып, авамның биске дузалажып, уруг-дарыывысты өстүржүп берип чораанын бодап келгеш, дүүн чаа-ла авамның хойнунда уругларым, өг-бүлөм-биле долу, четче орган дег апаар-дыр мен. Кадр-оол Ооржаковичинің кезээ-мөңгези-биле бистерни каапкаш, элекке чорупканы — эгиттинмес хомудал. Эр кижинің өг-бүлезинге, ажы-төлүнге эргим болгаш хайыралыг. Уруг-дарыгны ажыл-ишке кижизидерде, билиг-мергежилге өөредирде, амыдыралды башкарарда, эр кижинің салдарын кижині санап четпес” деп, Чечекмаа Түлүш-ооловна чугаалап орат.

“Эки аъттын чоруу хөй, эки кижиниң оруу ак” дээни- биле дөмей, бо кайгамчык бай сагыш-сеткилдиг эртемденге улажып, Сүт-Хөлдүң өске эртемденнери Херел-оол Дажы- Намчалович Ооржак, Сергей Октябревич Ондар, Светлана Монгушовна Орус-оол (Байысылан) бедик эртем чадазы болур доктор атты камгалап, Сүт-Хөл кожуунун тыва докторларның чурту кылдыр алдаржытканнар.

Кадр-оол Ооржакович эртемден атты камгалаваан-даа болза, кады чурттап чораан эжин эртемден болурунга деткээн. Чылдың-на экспедиция чоруй баарга, уругларын азыраар, кижизидер, өөредир, дачазында ногаазын база өскелерден дудак чокка өстуруп чораан. Ооң кадында үргүлчү өөренип, конференциялап чоруй баар эртемденге акша-биле база дузалаар болгай, ол бүгү өг-бүлениң эр ээинден кончуг хамааржыр турган. Мындыг үлегерлиг өг-бүлени аныяк салгалывыс сактып, бодап, үлегерлеп көрүп чоруур боор дээш бижидим. Сагдыларның ийи кызы Саяна, Сайзана чоннуң ажылын ада-иези дег төлөптиг күүседиң чоруурлар. Амгы үеде Чечекмаа Түлүш-ооловна алды бичии чаштарның хүндүлүг кырган-авазы, шудургу ажылчын соруу-биле эртем, өөредилге, кижизидилге шугумунда чонунга бараан болбушаан.

Саая МАЙНАК

ДУРУЯЛАР УЖУП ТУРДА...

Тоожу

*Авайымның аа сүдү
аскымайда хөлбең-хөлбең,
иемейниң изиг сүдү
иштимейде хөлбең-хөлбең.*

Ава болган аас-кежиктиг кыс кижини чап-чаа божуп алган чаптанчыг оглун азы уруун сүүзүннүг аа сүдү-биле эмзирип, чыттап, чассыдып, удуп чыда өссүн-не дээш, уяранчыг өпейлевишаан, ындынның ырлап, дүрген-не маңнап, чугаалап, айбы күүседиң, ачы-дузазын көргүзе бээр кылдыр

доруксун-на дээш, карактарын шиммейн, кавайын аадып, энерелдийн харам чокка хайырлап эгелээри ышкаш, өлчейлиг өртемчейге амыдырал мөнгө мандызын дээш, ачылыг хүн чырыын, чылыын авыралдыг черже саарып-ла турар.

Саян-оол хоорай төвүндөн хем эри-биле, чугула херек бүдүрүп аар дээш, хүн үнөр чүкче боданып кылаштап орган. Черниң беримче-хайыразындан, ие-херээженниң хоолулуг аа сүдүндөн чаш уругнуң минуталап өзүп, ооң чөргектеринин чүзүн-баазын хептер-биле солуттуна бээри ышкаш, карарты эрип калган хүннээрек черлерде чемиш дилеп, доңгаңайнып мижирешкен, кыжын шоолуг көзүлбес бора-хөкпештер, чазын бойдустуң оттуушкунун медээлеп, чанып келген аңгыларның, дуруяаларның чаңгыланган үннери, бедик тайгаларда, дагларда хар эрип эгелээрге, ой-чикти куду омакшылдың ырын ырлап, кыңгырадыр челип, кылаңайнып чайнап агып чыдар дамырактар, айдызап турар чаагай чыттыг үнүштер, бора талдарның сарыг өңнүг анай-хаактары, хадыңнарның, теректерниң сыргаланып бүрүленир мочургалары Саян-оолдуң сеткил-сагыжын сергедир ужурлуг ужуражылга болурун аңаа сагындырып турган ышкаш болган.

Ужурлуг, ужурлуг. Чырык, чылыг часкы хүннүң чылычырыкталып турар солангылыг херелдери, янзы-бүрү өңнүг сагланнашкан чечектер ышкаш, каттыржып, кыйгыржып, маңнажып ойнап турар бир үе бөлүк уруглар-ла.

Саян-оол аяар кылаштап орда, хеп-хенертен бичии оолдарның, уругларның алгырышкан, каттырышкан, кыйгырышкан үнү кулаан уюкталдыр дыңналы берген. Сырбаш дээш, тура дүшкенин эскербейн, долгандыр көөрге, элеш кынныр чүү-даа чок, ээн болган. “Кайда алгыржып турар уруглар боор? Карак чедер черде кым-даа чок. Аза-четкерлер мени үглөп келгеш, уруглар үнү өттүнүп, чииртими кончуг алгырышты бе? Буттарымны дужап алганы ол бе?” деп, алаң азып боданыпкаш, шимчээрге, буттары анаа болган. Оң талазында хавак кырында бажыңнарже көрүп турарга, шимээн, дааш дыңналбаан. Аңгадап, аайын тыппайн, ыңай-бээр кайганып-ла турган. “Дуу ол бедик херимниг улуг бажың уруглар сады-дыр, аңаа, барып көрейн” дээш, ынаар кылаштап орда, адаа дужунда даваннар дагжап, былгы-

рышкан үннер дыңналып, чоокшулап орган ышкаш болган. “Ам чүү болду? Азалар мал-маган кылдыр хуулуп алаганы ол-дур. Ат болдум, аа халак” дээш, ынаар көрүп турарга, чээрби шаа шээр мал оъттап кел чыткан. Чечек баштаан өшкүлөр ол, бо талазынче маңажып чораан. Ак аржыылдыг херэежен кижиге кадат малының соонда чоруп орган. Хажылызындан ооң чанынга карарып көстүр ыт маңнап келген.

“Ужуражып чугаалажыр-дыр” дээш, Саян-оол ужуу калган хадың кырынга олуруп алгаш, манап орган. Өшкүлөр Саян-оолдун чанынга чоокшулап кээрге, кадарчы “хаай-хайт” деп, малының бажын дозуп, Саян-оолду көрүп каан ышкаш, келген уунче айтап эгелээн. “Барып ужуражып-тайн” дээш, Саян-оол туруп келгеш, кылаштаптарга, өшкүлөр куду алзы маңажыпкан. Сумка чүктээн херэежен кижиге Саян-оолче көрүп турган.

— Э-эй! Аңаа туруңарам, чүве айтырыптайн — деп, кыйгырыпкаш, кылаштаптарга, ыды ээрип-ле эгелээн. Ол ыдын хай деп турган.

— Экии! — деп, Саян-оол мендилешкеш, ийи-үш метр хире ырак туруп алган.

— Силерге чүү херегил? — деп, ол доңгун айтырган.

— Чүү-даа херек чок. Чүве айтырып аар дээш, кыйгырыптым. Буруудатпайн көрүңерем. Кем чок кижиге мен — дээш, Саян-оол көрүп турарга, бодунун үези хире назылыг, кертиксимээр думчуктуг, долу ак арынның, ортумак сынның, көк куртка кедип алган херэежен болган.

— Чүнү айтырарыңар ол? — дээш, ол Саян-оолду шинчилээн ышкаш көрүп турган.

— Дуу ол улуг бажын уруглар сады бе? — деп айтыргаш, холу-биле айтып көргүскен.

— Билбээчеңнеп турбаңар. Алаак иштинге чаштынып алгаш, чүнү манап ордуңар? Хожомнун бирээзин кызыл күш-биле булаап аар дээш, кажарлап тур силер бе? — деп, шириин айтыргаш, карманындан телефон уштуп алгаш, — Милицияже дыңнадыптайн — дээш, оозун хавындан ушту берген.

— Чок, чо-оок. Өршээп көрүңер. Мен чоруптайн. Өске улустан айтырып аар мен — дээш, Саян-оол дедирленип аткаар ийи-үш баскан.

— Ол уруглар бажыны-дыр. Ында эңмежок өскүс уруг-лар, оолдар бар. Оларнын аразында ада-иезинге хостуруп кагдырганнар база хөй. Оол оорлап аар дээш, кеденгиирлеп, авыястап айтырып тур силер бе? — деп, танывазы херээжен Саян-оолду сы мунуп келген.

— Бо казынымда чүнү-даа оорлап көрбээн мен. Дөгерип чиир шээр мал эвес, дириг кижини оорлап алгаш, каяа чажырап боор — деп, чугаазын дооспайн чыдырда, ол улам сиңнигип келген.

— Бир черге чажырып алгаш, муң-муң, харын-даа миллион-миллион акша негеп, ооң амы-тынынга кыжаныр бодап тур сен бе?

— Аа бокта, өскээр бодап тур силер. Актыг черге мени буруудадып турбанаар. Хай-бачыт оштап турар айыылдыг аксыңар тырттыңар. Мен чоруптайн — дээш, Саян-оол уруглар бажыңынче углай кылаштапкан. Ыт ооң соонга ээрип чоруп ора, ээзинче маңнапкан.

Кадарчы ооң соонче көрүп турган. “Топтуг, томаанныг хире ашак-тыр. Корттуу ол бе? Арагалап черге хонуп чоруур тоянчы бе дээрге, идик-хеви силиг, арны-бажы арыг чорду. Ону хей-ле са кончуп кааптым бе? Чок, шын кылдым. Менче халып келзе, күш чедер эвес мен. Мени аайлап каапкаш, малымны сүрүп алгаш, чоруй-даа баар турду-ла ыйнаан. Дүүнгү чаптанчыг оол чедип кээр ирги бе? Хүннү бадыр ооң-биле чугаалажып, бодумче чоокшуладып алган болзум-за...” дээш, уруглар бажыңынче көрүп турган.

“Чүү кончуг донгун, шириин херээжен боор. “Чыткан хой тургуспайн” чоруур хөөкүй мени аксы-биле чылча шаап каапты. Бо-ла черге дээрбечилерге мал-маганын былааткан боор. Көдээден көжүп келген кижидир. Малы-биле амыдыралын үспейн, ону карааның огу ышкаш камгалап чоруур-дур ийин. Телефоннуг чоруурун бодаарга, пистолеттиг-даа бооп чадавас. Оваарымчалыг, серемчилелдиг болуру кымга-даа херек” деп бодалдарга алзып чорааш, уруглар бажыңы-ның хериминиң чанынга чедип келгенин эскербейн барган.

Херимниң хемче талазында чөкпек тал дөзүндө үш-дөрт харлыг хире оол, чаштынып орар ышкаш, ыңай-бээр көрүп орган. Ол Саян-оолдан кортпайн, куураара берген кепке

бөргүн холунда дүрө түдүп алган, чем эрээн ышкаш, чоон дазылда сандайландыр олутруп алган, танывазы кижиге дорт кайгап орган. Саян-оол чанынга чедип кээрге, туруп келгеш, улуг кижиге ышкаш мендилешкен.

— Экии, даай! — дээш, бөргүн колдуунче сушкаш, он холун сунган.

— Амыр-мендээ, оол! — дээш, Саян-оол ооң бичии холун түдүп алгаш, чугаакыр, эрестиг эр-дир эвеспе деп иштинде бодай каапкан.

— Бажыңың кайдал? Кымны манап ор сен? Адың кымыл, кайгал? — деп, Саян-оол айтыргаш, ооң эгиннерин суйбап каан.

— Мени Саша дээр. Бажыңым бо — дээш, хая көрнүп, уруглар бажыңынче холу-биле айыткан.

— Аа, мында чурттап турар шээйил сен — дээш, Саян-оол оолду өскүс деп билгеш, кээргеп көрүп турган. — Кайы хире чурттап тур сен? Өөрүң хөй бе? Дезип чоруур дээш, чаштып ор сен бе, Саш? — деп сагыш човап айтырган.

— Анаа,... ачырвас. Өөйүм хөй... — деп, чугаазы үзүктөлип, келдирлеп чугаалааш, куду көрүп алган, “Ачам бо ирги бе” дээнзиг Саян-оолче муңгаргай көрүп-даа орза, карактарының оду хып “А-ча-аай” дээш, ооң бедик эгиннеринче шурап, куснактаныптар чыгыгы хире хөрээ көдүрлү берген, холдарын далбайтып алган турган.

Саян-оол оолду кээргээш, бөле-хаара кужактаптар дээш, чүгле дидинмээн. Ооң баары ажып турган.

— Өккү-хой көйдүң бе, даай? — деп, Саша айтыргаш, бедиктенип, алаакче көрө берген.

— Ийе, ырак эвесте бээр углуг чоруп орап чорду. Ооң кадарчызы аваң бе? Төрелиң бе? — деп, Саян-оол чүү деп харыылаар эвес дээш, өжөгээр айтырган.

Оол айтырыгга харлыга берген ышкаш, эрни шимчеп, караа бүлдеңейнип, ыт чок тургаш, хой-өшкүнүң бараанын көрүп кааш, чугааланы берген:

— Чолуп олуй, экизин — дээш, кепказын кедипкеш, бодунга арай улуг куртказын бөле-хаара туттунупкаш, ол угже бар чыткаш, тура дүжүп, Саян-оолче, уруглар бажың-

инче көрүп-көрүп, талдар артынче ажыт кирип чоруй барган.

“Чурттап турар бажыңындан чаштып, дезип үнүп келгеш, соондан сүрүп кел чыдар улус бар бе, чок бе деп ылавылап көрүп турары ол-дур. Авазырап, ачазырап, сеткил-сагыжы ийлеп чоруур оол-дур. Хөөкүйнү, чаптанчыг Сашаны... Мындыг ажык сеткилдиг, орлан-шоваа оглун чассыдып, өстүрүп доруктурбаан херээженни ава деп, хойнунга олуртуп эргелетпээн эр кижини ача деп чугаалаар дээрге, дыл сынып каар чүве-дир оң. Ындыглар эрлик оранынга эрээ-хилинчек көрзүн. Демин мени кончуп турган херээжен азырап аар болза, амыраар, чыргаар оол-дур ийин. Сашенька, ажырбас, оол, “өскүзүнден өлбөс”, өргүн чон аразынга өлчей кежиктиг чурттаар сен” деп боданып турда, ооң кыры-биле дөрт дуруяа “конгуй хо-оок, конгуй хо-оок” деп эдип, чалгыннарын далбаңнадып ужуп эрткеш, алаак дүвүндө элээн улуг хөөлбек кыдыын долгандыр дөннели берген сай кырынга хонуп алгаш, Саян-оолче көрүп алган, таныыр ышкаш экилешкен дег, баштарын согаңнадып олуарга, Саян-оол Саша хире назылыг турган үезин, ынчангы часты сактып келген...

* * *

Ынчан частың чырык, чылыг хүннери черни шонуп турган. Тайга-тандыларның хары эрип, чоогалар куду агып бадып, оңгар черлерге хөөлбектенип, чер шык агаарны үндүр тынып чыткан. Аалдың шээр малы мээстерде кадар оът чип, амырап эгелээн. Саян-оолдуң кырган-ачазы Даваа-Серен, акызы Адар-оол ээлчежип, инчеек долдур анайларны өглерге эккеп-ле турган. Чаа төрөөн өшкүлөр анайларын кыйгырып эдип, өглерни долгандыр маңажып тура хүнзээр. Кырган-авазы Өшкү-Саар, чаавазы Чечек анайларын хозар өшкүлөрни чучулаары эртен, кежээ аал коданынга уяранчыг куттула бээр. Саян-оол анайларны аваларынга эмзирип, доруга бергеннерин өдектен ыратпайн, бодунуң хире-шаа-биле муңгаранчыг чай чок, чымыштыг ажылга үлүг-хуузун киирип, дузалажып турган. Бир-ле эртен Саян-оол оттуп келгеш, көрүп чыдарга, кырган-авазы хайны берген шайны

сүттеп, хымыш-биле саарып турда, “коңгуй-хо-оок, коңгуй-хо-оок” деп куштар эдиш, аал кыры-биле ужуш эрте берген.

— Ава-ай, дуруяалар ужуш келген-дир — дээш, Саян-оол ковайып келген.

— А-аа, аалывыстың аалчылары дуруяалар чайлаавыста чанып келген-дир, чаагай үе эгелээр-дир. Талыгырдан ужуш үнгөн болгаш, та кайы хире түредилер ыйнаан. Хөөкүй-лерни. Ам-на амыр-шөлээн дыштанып, төрүп алгаш оолдарын өстүрүп, ужарынга, чем тып чииринге, камгаланырынга өөредип, сарыг бүрү дүшкүжеге бистиң-биле аралажып чайлаарлар — дээш, кырган-авазы шай үстүн шаажаң аякка кудуп, тос-карак ап алгаш, дашкаар үне берген.

Саян-оол кара даалымба тодарлыг анай кежи хөрөктээжин эштип, сапыктарын кедипкеш, үне халаан.

Кырган-авазы сүттүг шайны кылаң аяс дээрже чажып, “Оо, Долаан бурганым, Чеди-Хааннарым, аалывысты карактап, биске кежикти-ле хайырап туруңар” деп сымыранып, чалбарып турда, кажан-даа чарылбас аңгырлар дуруяаларның чанында хөөлбекке барып хонуш алганнар.

— Чүү дээш, сүттүг шай чажып тур сен, авай? — деп, Саян-оол айтыргаш, ооң чанынга кожа туруп алган.

— Ма, мону пактавыт, оглум — дээш, Саян-оолга аякта арткан шайны тутсуп бергеш, өгнүң мурнуу талазында баглааш чанында дөрбелчин даш кырынга олуруп алгаш, сөөскөн даңазыңга таакпы тип, серенги-биле кыпсып алгаш, аал адаанда таар-оът үнер дөңнели берген сайда донгаңайнып кылаштакан узун моюннуг, чинге буттарлыг дуруяаларже чивеш дивейн көрүп оарын Саян-оол эскерип турган.

— Анай-хураган чиир таар-оъттарның дазылдарын шиш хаайлары-биле тура соп кааптарлары ол-дур. Чазый куштарны акымның дүүргези-биле хойзу боолаптайн бе? — деп, Саян-оол эри хайнып чугаалаан.

— Ой, оглукужуум! Өршээ хайыракан... бойдуска, ие-черинге, кижилерге хай-бачыт, бузут халдатпас ыдыктыг куштар дуруяаларже боо-моңгу арнып болбас. Сайлыг-Хемниң чаагай, сүүзүннүг, сүстүнүп чыдар оџдун түме-сая-даа амытаннар кажан-даа төтпес, чылдың-на чер шыва үнүп келир. Айыылдыг аас этпейн чору, оглум — дээш, Саян-оолче ээлдек, чазык көрүп орган.

— Чаа, авай! Оларны моон соңгаар хояспас мен — дээш, ол кырган-авазынче көрүп ора, айтырган: — Дуруяалар чай-лаанга чанып кээрге, шай чажып, чалбарып, чүге магадап орадың ол? — деп, бир-ле чажытты билип алыксаан ышкаш, соңуургап айтырган.

— Чаа хайындырган шай үстүн дээр адавыска, чер иевиске өргүп чалбарыры — бистиң өгбелеривистиң бурунгу чаагай сүзүү-дүр. Ону сагып, авыралдыг черивистен кежик кыйгырарга, кандыг-даа кижээ буян чаларап келирин утпас чоор. Бөгүн ужуп келген дуруяалар сеткил-сагыжымны өөртүп-даа, мунгарадып-даа чоруур ыдык куштарым чүве — дээш, Өшкү-Саар данказының хүлүн кактап каапкаш, карактарын имирертир көрүп алгаш, чугаазын уламчылаан: — Дуруяаларның чайлаанда чедип келгенин медээлээн хөглүг ыры, уруум Зояның “Кижи мен” деп чарлаан баштайгы кышкызы сагыжымдан ыравас. Ынчан куш даң бажында ол уруумну бо-ла өдекке божуп алгаш, караам чыраан... — дээш, холу-биле Сайлыг-Хем бажында илчирбеленчек ажай дагларже айыткаш, өөнчө көргөш: — Кыстыг болган аксым кежи, өөрүшкүм чээрби үш чыл болгаш, карактарым чажы-биле, ажыг-шүжүг-биле солуттунган... — дээш, ыыды чидип, данказынга база катап таакпы тиге берген.

Саян-оол дагларже, моюннары шиштеңейнип кылаш-ташкан дуруяаларже карактарын имирерти көрүп алгаш, боданып орган кырган-авазын атпаш кылдыр тура халаан.

— Ол мээң угбам бе? Чүге биске көзүлбес, өөвүске келбес кижил? Кайда чурттап турарыл? — деп, Саян авазының чугаазынга улам сиңнигип айтырган.

“Дээр шаарлап чылыг чуртче көже бергеш, часты сүрүп эккээр бис” деп кыңгыражып, дуруяалар кыйгыржып ап, бөлдүнүшкеш, чалгыннарын далбаңнадып, дистинчипкеш, дуругларлыг сыннар ажыр ужа берген туманныг күс, хөлүгүр хүн уттундурбаан.

Аказынга үдеттирген
чассыг уруг Зоязы
чыраа, саяк аъттар-биле

кожуун төвү кодээ суурга
чындыңнадып чедип келгеш,
самолетка олдурупкаш,
горизонт артындыва
холун чайыл ужа берген.

Аэропорттун хериминге багга турган
аъттар бир үн ээзин дилеп киштежипкен:
атпаш диген Даваа-Серен “чиктийн аа” дээш,
амыдыраар хереглелин садып алгаш,
ары черже ужа берген уруун бодап,
аалынга кушталдырып халдып келген.
Өөнгө дүрген кирип кээрге,
өпөй оглун чайгап орган
авазының карактары
амырааштың чырый берген.
Оглу, кенни, ажы-төлү
омаа кончуг кирип келген:
аъттарының киштешкенин
алаң азып чугаалашкан.

Чалымнарлыг даг эдээнде кыштаандыва
чаңгыс демниг адашкылар көжүп келген.
Черни, дээрни тудуштур-ла бүргөп-бүргөп,
шеглээр угжок хар ылым-чылым чаап-ла турда,
чурттаар өгнү бөөлдеп-бөөлдеп, бузуп каа дег,
шуурган коолап, хенертен кээп хадып келген.

Адашкылар өглөр өртээш,
азыраар мал бөлүп турда,
УАЗ мунган күдээзи,
улуг уруу чедип келген:
ачазынга холу сирлеп,
ажык чагаа тутсуп бергеш,
иезинге куспактангаш,
ишкирнигип ыглай берген...

“Саян-оол өзүп келди. Эмдик богба мунар эр болду.
Чежеге дээр чажырар боор, ол сээң аван-дыр деп ылап

шыны ам-на чугаалап, сагыжым ажыдып аайн. Эптиг үе бо шэйнл. Суда номчуур кылдыр өөренип алгаш, төрүттүнгениниң дугайында херечилелин номчупкаш, хомудаар ыйнаан” деп шиитпирлеп алгаш, оглунче дорт көрүп, чылыг баарын тудуп, чымчак сеткили-биле чугаалаан:

— Мээң уруум Зоя сээң аваң-дыр, оглум. Ол Саян сыннарының артында улуг хоорайга кижиге эмчизи болур дээш, институтка өөренип тургаш, көжер куштар чайлаглап кээп турар бөгүн ышкаш үеде сени божуп алган. Хөөкүй уруум ынчангаш сени Саян-оол деп адап алган. Төрүттүнгөш, беш ай ажып турунда, күзүн дуруяалар дистинчипкеш, кыңгырткайндыр кыйгыржып, чылыг черже көжүп чоруп турда, аваң сөөлгү курсче өөренип чорупкаш, ол-ла хевээр ээп келбейн барган... Кыштың башкы айының чаазында чагган харны дүвүлендир шуурганнап турда, кожуун төвүндө школада тыва дыл башкылап турар улуг даай-аваң болур Улявыс Викторуге-биле ачаңның чагаазын эккелген... Чурттап оор өөвүс караңгылай берген... Карактарывыс чажы үр-ле кеппээн... Бистиң-биле кады чурттап чоруур даайың Адар-оол, кырган-ачаң, Уля, Виктор, ачаң каш хонук иштинде дилээш, тыппаан — ис чок чиде берген. Оода сөөгүн тудуп, хөөржүдүп каан болза, алды чыл ажыг улус көрбөс черге ыглап чорбас мен ыйнаан... Дуруяалар чазын ээп кээп турда, күзүн кударанчыг алгыржып ужуп чоруптарга, сагыжым саргып чоруур кырган-аваң-дыр мен. Бисти авам, ачам деп өзүп, школа назыны чедип келдин. Өскүссүрөвзэн сен, оглум — дээш, чанында олурар оглунун чөвзэн чыттап, бажын суйбап орган.

Саян-оолдун чүрээ ажып, арны изиш дээн. Тура халааш, кырган-авазының баарыга олуро дүшкен.

— Ачам бар бе? Кым деп кижил? — деп, айтырыпкаш, дуруяаларже “Авазының чиде бергеш, улуг хоорайдан тывылбайн барганынга болар-ла буруулуг, аалывыстың девискээринге моон соңгаар келбөңөр, тарап чорунар, энерелдиг кырган-авамның, кырган-ачамның, өске-даа улузумнун сеткил-сагыжы чырык, амыр-шөлзөн үр-ле чурттазыннар” дээн ышкаш, көрнү берген. Оон чүрээ ушта халый бээр чыгы күштүг соп, тиккиңейнип орган.

— Ишкээр кожуун чурттуг банкы улустун оглу Валерий Иванович Самбуу — ачаң ол-дур. Амгы үеде Кызыл хоорайда кезер эмчи бооп ажылдап турар. Аваң-биле кады өөренип чораан. Экизи кончуг оол чораан. Сени алыр дээш кээрге, школа назыны четкиже азыраар бис дээш, бербээн бис. Оон бажыңыңа чурттап, хоорай школазыңа өөренир сен. Ол сени өскүссүрөтпес. Бис барып турар бис. Чайгы дышта-нылгаларда өскөн өөңге чайлап турар сен. Ам барып чөмөн-ниили. Дөө өг база туруп келген-дир. Оон анай-хураган ыдар бис — дээш, кырган-авазы туруп келген.

— А-ва-аай... — дээш, Саян-оол кырган-авазының баа-рыңа дуглай туруп алгаш чугааланган: — Ол кижини ачам дивес мен. Суур барган ачам бо кежээ чедип келир. Силерден, акым сугдан ырады кайнаар-даа барбас мен. Авам ышкаш чиде берзимзе, ыглап-сыктап кара түрү көргөй силер. Энерелдиг авам сен се-ен... — дээш, кырган-авазыңа так куспактаныпкаш, ыглай берген.

— Чаа, оглум... Экер-эрес өзүп орар эр кижини ыглавас чоор. Чассыдып өстүрүп каан ачаңга чугаалавас бис, ол сагышсыраар болдур ийин. Аа бокта, чассыг чүвемни... — дээш, Өшкү-Саар ишкирниге берген.

* * *

...Чаңгыс каът улуу хөлчок бажыңның ханаларын шевер-гини кончуг угулзалыг чуга, чиңге манзалар-биле каастап, лак-биле кылайты чаап каан, кудумчу талазында штaket-никтерни чиңгир ногаан будук-биле будуп каан. Кирер эжик-че Саян-оол кылаштап оарга, ийи оол ыткыр чугаалажып орган:

— Адың кымыл? — деп, узун, арганзымаар ак арынныг, кырлаң думчуктуг оол айтыргаш, чаныңа олурган оолдун экинден тургузу соккан.

— Белек-оол — дээш, чолдак сынныг, кара арынныг оол холун ушта соп алгаш, удур айтырган: — Сени кым дээрил?

— Адым Володя, өөрүм мени делегей чагырар Владимир дээр болгай. Билдин бе? Мында кажан келдин? Каш харлыг сен? — деп шорулган.

— Чеди харлыг мен. Дүүн мында эккеп каан.

— Аваң, ачаң бар бе?

— Авамның арнын-даа көрбээн мен. Мени каапкаш, өске черже чоруй барган дээр чораан. Ачам арагалаар. Эрткен күзүн бир херээжен эдертип эккелген. Ол мени ала караа-биле көрбес, айбылаар, кончуур, удур чүве чугаалаарга, мени боо туда бээринге шыдашпайн, дезип чорупкаш, подвалга оолдар-биле хонуп чордум. Карман үжөп чоруп тургаш, шагдаа черинге неделя хире чыттым. Шагдаа мени мында эккеп каан — дээш, Володяже чүү дээр эвес дээнзиг көрүп турган.

— Мээң улузум бажыңын садыпкаш, акшазын арагалап каапкаш, чурттаар чер тыппайн, ийи тарай кылаштажып чоруй барган. Мени диригге каапканнар. Назы четпестер хайгаараар чер улузу мында эккеп каан. Оларны чоор ону. Ийилээ хөделир бис — деп, Белек-оолду эш тырткан.

— Моон дезип чоруптар бис бе? — деп, Белек-оол айтырган.

— Маңаа тургаш, акшалаар бис — деп, Володя чугаалап чыдырда, Белек-оол чаа эжиниң холундан тыртыпкан.

— Дуу кижидыңнап тур, дезиптээли — дээш, оолдар аразынче маңнапкан. Володя Саян-оолче көрө-көрө, чор-гаары кончуг херимден үнүп чоруй барган.

“Оларның мында канчап чедип келгени билдингир-дир. Оорланыр хире оолдар-дыр” дээш, Саян-оол херим иштинге кирип келген. Эжик даажындан хайнып турган оолдар, уруглар, командаан ышкаш, олче көрүп, туруп алганнар. Саян-оол бажыңче кирер эжикче чоокшулап орда, уруглар ооң чанынга бир-ийи басып, чоокшулап чедип келгеннер.

— Ача-аай! — деп, кыс үн, кыйгырган ышкаш, дыңналган.

Кымның кыйгырганын Саян-оол эскербейн барган. Ачазынга дөмейлеп, чассыг үн-биле чугаалааны тода дыңналган. Эңмежок оолдар, уруглар Саян-оолду долгандыр үглөп келгеннер. Ыыттаар кижиди чок, карактары улгады берген, ойнаарактарын туткулап алган, ону кайгааш турупканнар. Көк шокар бөрттүг, чеңи узун ногаан тоннуг уруг өөрүнүң аразындан дуюкаа үнүп келгеш, Саян-оолдуң холундан туттунуп алган. Оон дөрт-беш уруглар Саян-оолдуң идик-хевин суйбап, арнынче хүлүмзүрүп көрүп, оон адыр-

лыр эвес хире апаарга, баарында чассып турганнарнын бажын суйбан, карааның чажын пат боорда тудун, чүрөө шапкыланып, баары саргып турда, бажынче кирер эжик кыйырт кылдыр ажыттырган соонда, үжөн хар иштинде херээжен кижиге үнүп келген. Кара кештен кылган курткалыг, бажының кара дүгүн чолдайты таартып алган, кулактарында сыргаларлыг, долбанналчак кызылзымаар чаактыг херээжен хүрең кылдыр будуп каан ыяш чаданы куду ток-куладыр бадып келгеш, Саян-оолче көрбүшаан:

— Уруглар, тараңар, барып ойнаңар! — дээш, Саян-оолче кылаштаң орган.

Уруглар тарады маңнажы берген соонда, каткы-итки төктүп, херим ишти дирли берген. Бөкперлежи чыглы берген уругларның чугаазы тода дыңналы берген:

— Кымның ачазы дээр сен?

— Уруун азы оглун танывас кижиге шээйил.

— Бисти мунгаранчыг кайгап турар чорду.

— Башкы-биле чугаалашкаш, уруун тып аар.

— Ол уруг амыраар-дыр.

— Кижиге ачалыг болза, амыр чүве ыйнаан. Улуска кончутпас. Чассыдар, эргеледир. Чараш идик-хеп садып бээр. Амданныг чем-биле чемгерер — деп, беш харлыг хире уруг чугаалаан.

— Мээң ачам ол боор — дээш, демги-ле уруг маңнап орда, башкы доза турупкаш: — Өөрүн-биле ойна — дээш, Саян-оолдун чанынга чедип келген. Уруглар олардан ырап, тарай берген.

— Силер менде херектиг чор силер бе? — деп, айтыргаш олче көрүп турган.

— Ийе, силерниң-биле ужуражыр дээш келдим. Бо уругларны чаптап көөр дээш, силерниң-биле экилешпедим. Буруулуг болдум — дээш, Саян-оол хүлүмзүрүвүшаан, мөгейип каан.

— Мээң кабинетимге бараалыңар — дээш, холу-биле эжикче чалаарга, хүн караанга кылаш дээн алдын чүскүк бадылашкан ашактыг деп херечилээн.

Бежен метр хире узун коридор. Соңгалар баарында янзы-бүрү чечектер саглаңнашкан. Хүннээрек талазында зал

ышкаш таарыштыр кылып каан, улуу хөлчөк дөрбелчин хевис, бичии сандайлар салып каан, телевизорлуг өрээл. Өрээлдерниң эжиктерин хаап каан. Коридор бажында чаш уругларның ыглажып турары дыңналып турган.

Кылагар шкафтарлыг, оң талазында столда компьютер, чымчак креслолар салып каан, арыг-силиг, чечектер чытталып турар өрээлге кирип келгеннер.

— Олуруп саадаңар — дээш, тырыкыланып турар креслога олуруп алгаш, Саян-оолче дорт көрүп ора, чугаалаан:

— Келген херээңерни чугаалап эгелеңер, дыңнап ор мен.

— Мени Самбуу Валерьевич Саян-оол дээр. “Шын” солуннун культура килдизинин эргелекчизи, журналист кижи мен. Уруглар бажыңының дугайында публицистиг материал бижиир дээн күзелдиг келдим. Мээң келген херээм-биле, бодалым-биле чөпшээрежир силер бе? Силерни кым дээрил? — деп, ол албан езузу-биле айтыргаш, карманындан блокнот, демир-үжүк уштуп алган.

— Уруглар бажыңының эргелекчизи мен. Мени Марина Чүлдүмовна Салчак дээр. Бистиң кылып турар буянның ажылывыстың дугайында бижири чугула деп бодаар мен. Аныяк-өскенге өөредиг болур. Кээргенчиг оолдарны, уругларны азырап, өстүрүп турар бис — дээш, шырайы чырык-даа болза, сагыжы дүвүрөп оرار хире, соңгаже көрнү берген.

— Мында чурттап турар оолдар, уруглар мени кайгатты. Херим иштинге кирип кээримге, мени үглөп кээрге, тура көжээленип, аксым чештинмейн барды. Чүрээм ам-даа тиккилевишаан, хөрээм ишти ажып олур. Аа бокта, кем чок чаш ажы-төлдү, келир үениң кижилерин... — дээш, Саян-оол эргелекчиже харыы манаанзыг көрүп орган.

— Хүндүс ойнап хүнзээр, ажырбас. Кежээ сайгылгааннарны өжүрүптөргө, ырма сынчыг: шору улгады бергеннери ада-иезин сактып чугаалажып чыдып бээрлер. Бичиилери ишкирнигип ыглаар, чамдыктары орунга боданып-ла оرار. Кижизидикчи башкылар, энелер өскүс-даа, төрээн иезинге диригге кагдырган-даа уругларның авазы болу бээр. “Авай” деп чугаалаарга, чассыырга, биске кедергей өөрүнчүг — дээш, база катап соңгаже көргөн.

— Мында шупту бүдүн өскүс уруглар бар бе? Хоорайлардан, кожууннардан бөлүп алганыңар ол бе? — деп, Саян-оол билбээченеп, чугааны ханыладыр дээш, айтырган.

— Бисте чүглө бо хоорайга төрүттүнгөн уруглар бар. Авалары чүглө божуп кааш, оглун азы уруун аа сүдү-биле эмзирбейн, амы-тынын хумагалаар байтык, холунга тудуп, арын-шырайын көрбейн, чүрээ-биле чүрээ денге сон, ханы-биле бодараш келген чаш төлүп каапкаш, хая көрбейн, чоруй барган уруглар бар. Демин силерге туттунуп алгаш турган уруг авазының аа сүдүн эммээн-даа, маңаа каң кадык өзүп келди. — дээш, сонгаже айыткаш — Ол уруг дуу ол бисче көрүп алган тур. Силерни ачазы деп бодап турар эвеспе он — дээш, хүлүмзүрүп орган.

— Кым деп уругул? Каш харлыгыл? — деп, айтыргаш, уругже көрө берген.

— Зоя деп адап каан бис. Үш хар чедип орар. Чаптанчыы, чугаакыры аттыг уруг боор. Авазы дөртөн харлыг турган. Ашаа аварияга таварышкаш, өлгениниң соонда элээн үеде дулгуяк амыдыралдың аак-кээгин көрүп чурттап тургаш, бодундан оранчок аныяк кижиле олуржуп алгаш, иштели бээрге, оозу каапкаш чоруй барган. “Артып кал” деп чашпып, чалынмаан-даа. Уруун божупкаш, чүрээ аарып, ханының базышкыны улгаткаш, шыдашпайн барган. Бодунуң улуг уруу, төрөлдери албайн барган. Бистин уруувус болган. Азырап алыксанчыг уруг-дур ийин. Чанында уругну Уля дээр. Авазы кымдан иштели бергенин билбес, амгы үеде хоорайда арагалап, үеннеп чоруур. Хөөкүй сураc уруг-дур ийин — дээш, Марина Чүлдүмовна чүү деп харыылаар ирги деп бодап орган.

— Зоя, Зоя... — деп, Саян-оол химиренгеш, куду көрө берген.

— Чүү болду, Валерьевич? — деп девидей берген.

— Чо-оок... Бичии уруг авам-биле атташ, хөөкүйнү аа... — дээш, боданы берген.

— Аваңар ам улгады берди ыйнаан. Силерниң ажы-төлүңер азырап, каң кадык олур бе?

— Авамның арнын көрбээн мен. Дуу ол бичии уруг-биле дөмей-ле мен. Кырган-авам суг азырап, өстүрүп каан. Ачам өөредип, өглөп каан. Бо уруглар ышкаш өскүсүрөвээн мен.

— Ол эки-дир. Ол уругну азырап алзынарза, улузунар-биле сүмелешсинерзе — дээш, сонга өттүр машина көрүп кааш — Оол азырап алып улус келди. Ам чайым чок-тур. Уруглар бажынының дугайында тодаргайы-биле бижип каайн, оон кээп ап аар силер бе? — деп айтыргаш, үнеринге белеткени берген.

— Чаа, чедип кээр мен. Мээң-биле ижин-кара чокка чугаалашканыңар дээш, материал бижип бээр болганыңар дээш, улуу-биле четтирдим — дээш, Саян-оол үнер эжикке келгеш, эргелекчиге мөгейип, байырлажып каан.

Саян-оол үнүп кээрге, машина-биле келген, дөргөн хар иштинде, силиг кылдыр кеттиниң алган эр кижи улуг-ла саазын хааржак, кадайы дартайты чүве суп каан целефан хап көдүрүп алгаш, казапчага доктаап туруп аарга, эргелекчи, үш башкы оларны уткуп алган. Экилежиң чугаалашкаш, улус бажыңче кирерге, хамык уруглар оларның соонче бөкперлежиң эдерипкеннер. Саян-оол көрүп турарга, демгиле ийи уруг чайганып ойнаар мыңгырты чанынга чугаалажып турган.

— Зоя, ол сээң ачаң эвес-тир. Оон башка сеңээ чедип-ле келгей. Өрээлче чоруулу — дээш, холундан чедип алган.

— Ачам-дыйын, Уля — дээш, холун ушта соп алгаш, хая көрнү берген.

Уля Саян-оолдун чанынга маңнап келген.

— Кымның ачазы сен? Зояның бе? Мээң бе? — деп, дорт чугаалап, дидим айтыргаш, өштүндөн туттунуп алган.

Зоя ону көрүп кааш, оларның чанынга бо маңнап келген.

— А-аа... — дээш, “а-чаай” деп чедир чугаалавайн, Саян-оолдун баарынга куспакта, чассыдып чытта дээнзиг, бедик-тенмишаан, арнынче чиге көрүп, холдарын өрү көдүрүп алган турган.

Саян-оолдун чүрээ ажыңайнып, карактары бүлдеңейнип, эжишки уругларның бажын суйбап, чоорту чавызап, олар-биле деңнештир олура берген...

Ээй, эргим чонум, энерелдиг энелерим, авыралдыг аваларым... Бо чаш ажы-төлге буяныңар хайырлап көрүңерем.. Кандыг кончуг кээргенчиг чоор. Бодунуң-на чаяп, иштинге

кижи кылдыр болбаазырадың алган төлүн ыглады-да каапкаш, чоруй баар кандыг кончуг кара сагыштыг херээженнер чоруур чүвөл, кончуун аа... **Араатан** аннар-даа, азырал шээр-даа, бода-даа малдар **төрүп** алган төлүнүн шаразын кургады чылтап, дораан-**на эм**зирип эгелээр, улгады бергиге чедир эдин, кыйгырып чоруур ышка-жыгай. Чалгыннарын чайып, дээрге **ужуп**, черге уя тудуп чурттаар куш аймаа чуургаларын **мага-боду**-биле чазылдырын алгаш, өстүрүп, доруктуруп **ап**, амыдыраарынга өөредир, үргүлчү кады чоруурун **көрүп-ле** чор бис. Эжин чидирипкен аңгыр ол-ла черге үш чыл иштинде алгырып, ыглап кээр — кайы хире кээргенчиг ийик. Ындынныг эдип ырлаар хектерниң чаяаттынганы ындыг болгаш, өске куштар уязынга төрүп каапкаш, кезек када ырлап-ырлап, ыды чидип, өлүп калган ышкаш, каракка көзүлбейн чиде бээри ышкаш, дириг амытандан дора чамдык кыс улус бодараан төлүн божуур-бажыңга, черге-даа октапкаш, дезип чоруй баарга, буянныг кижилер өстүрүп каар деп чүвениң кончуун...

“Болдунар болза, бо уругларның шуптузун азырап каан болзумза” деп бодап ора, Саян-оол уругларга сымыранып чугаалаан:

– Чаа, уругларым, ам өөрүңер-биле ойнанар. Удавас чедип кээр мен — дээш, херимден үнө бергеш, азыгда чагы артынга чаштынып көрүп турган. “Чараштарын, чаптанчыгларын. Четтинчип алгаш, кылаштажыр, озалааш черге чугаалажыр. Бичии-даа када чарылбас, аңгырлар-биле дөмейлерин. “Чедип кээр мен” деп чүмүл? Мени манааш, ийлей берзе кончуг-дур.

“Школа өөренип эгелээриниң бетинде ап аар мен” деп ачамдан чагаа келген соонда хүнзедир орукче көрүп, даң аткыже удуvain чыда хонар турган мен. Кырган-авамга сагышсыраанымны билдирбес дээш, хүннүң-не хой кадарар турган мен. Ачам кээр хүн Адыг-оол мени түрү бастып эгелээрге, кымчы-биле согарга, былдай дүжүп, эттээр дээш, шурап кээрге, ойтур октапкаш, алдырбаан кижиге болгай мен” дээш, келген оруунче углапкан.

Аалындан элээн ырак черге Саян-оол ояла аъттыг хой кадарып чорда, Ужарлыг-Хем эриинге чайлап турган Чозарлар деп улустун чангыс оглу Адыг-оол шаап келген. Мөнгүн чулар-чүгенниг доруг аъдындан дүшпейн, эзер кырында хертейти олуруп алган Саян-оолче алгырган:

— Өскүс-оол, аштап, ыглап чор сен бе? — деп, дорамчылаан ышкаш, айтырган.

— Чок, бодун аштап, суксап чор сен ыйнаан — деп, Саян-оол серте-даа чок харыылааш, муңгаш дынны дыңзыг тудуп алган.

— Чүүже, авазы чиде берген, ачазы каапкан аштаңгы сек! Бажың чара шааптар мен — дээш, кымчызын көдүрүп келген.

— Ачам бөгүн чедип келир. Көөр сен. Сээ кымчыладыр кижиге мен эвес мен. Чоржаң аъдындан бодунну аңдара шаап-каш, четтирбейн баар мен. Мээң чүгүрүк ояламга чедер аъдың бар эвес! — деп, кымчылажырындан, чокшурундан кортпайн, кымчызын чайган.

Саян-оолдун аъды ыңай боорга, Адыг-оолдун кымчызы бодунун аъдының мойнунга ораажы берген.

— Ол-дур сен, бардам, байбаң адыг оглу. Мени эвес, аъдынны кымчылап тур сен — деп, Саян-оол шоодуп чугаалаан.

— Мени чүге кымчылавадың, өскүс оол. Көрдүң бе? — дээш, аъдының аксын Саян-оолче тырткан.

— Мен кымчылаан болзумза, кызыл ханга боражы берген човууртап олурар сен. Аксын улуг-даа болза, анай шаа четпес чөлдүр-дүр сен. Сени кымчылап, дүржок атка кирбес мен.

— Кодан ышкаш кортук, ховаган ышкаш хоюган болгаш, менден дезип тур сен бе? Аъдындан дүжүп кел, тырыкылап-тырыкылап, ырады шываптар мен — дээш, Адыг-оол аъдындан дүжүп келген.

— Бодунну өрү көдүргөш, черже чыттыр шааптар мен — дээш, Саян-оол Адыг-оолдун чанынга кээп, хүрежиринге белеткени берген.

— Эът чиир деңгел чок кылдыр эттээр мен — дээш Адыг-оол шурап кээрге, былдай дүжүп, хенээргеидип туруп-туруп,

ооң адаанче кире халааш, өрү көдүрүп келгеш, черге пет кылдыр октаан.

— Ам менче бардамнава. Сөөгүң бүдүн чана бер — дээш, чанып бар чыдар хоюнун соонче челдирип чоруп ора, ылгын аъдының аксын тырткаш, көрүп турарга, Адыг-оол аъдын даалыктадып, шаап ора, дедир эггеш, өрү алзы барааны көзүлбестеп чоруй барган.

Саян-оол аалдың хүн ажар талазында ийи тей аразында баалык кырынга үнүп кээрге, оолдарын эдертип алган, өөрлежи берген он шаа дуруяалар “конгуй хо-ок, коңгуй хо-ок” деп, бир-ле чаа медээни чарлаан ышкаш, ооң кыры-биле чалгыннары далбаңайнып ужуп эрткеш, турлаа апарган хөөлбек кыдыында шаараш оъттуг калбак сайга барып хонуп алганнар. “Чүнү оштап турарлары ол? Ужурлуг кыңгырт-кайнып эдип чорлар. Бедик черге ужуп чорааш, бир-ле чүве көргөн-дир ийин болар” дээш, ыңай-бээр көрүп турарга, Сайлыг-Хем аксында машина даажы дыңналган соонда, үр болбаанда карарып көстүп келген. “Ачам кел чыдары ол-дур. Танывас-даа болза, дүргөн барып көрейин” дээш, хоюн айтавайн, аалче челдирип чорупкан. Чүрээ тиккиңейнип, машинаже көрүп чоруп орда, ол ону мурнай өг чанынга доктаап туруп алган. Эзир деп ыды дүргеде дээнзиг, Саян-оолга маңнап келгеш, кудуруун чайып, өгже эдертип маңнап орган.

(Уланчылыг)

Тамара КЕНДЕН

ДҮНЕКИНИН ХААНЫ-ДЫР СЕН

Ырак чурттаар —
ынак чурттаар

1999 чылдың апрель айында Кызылда Педагогика билиглер сайзырадыр институтче, моон мурнунда Башкылар билии бедидер институт-ла дээр чүве, билиг бедитпээнден бээр он чыл ажа берген болгаш, арга чадаарда-ла чедип келдим. Эде тургустунуушкун кампаниязының-на салдары ирги бе, дооскан институтум университет деп, хүндүлээрим

Тываның дыл, литература, төөгү институту Гуманитарлыг шинчилелдер институту деп эде адаттынган болду. Ол чайын бежен харлаар кижиге мен. Билиг бедидер изиг күзел-даа чок, кожууннуң өөрөдиге килдизиниң албадалы-биле озалдап чедип келдим. Кичээлдер эртенгиниң сес шакта-ла эгелей берген, дүштеки чапсар үзүнде келген болдум.

Институттун ийиги каъдында тыва дыл болгаш чогаал кафедрасының өрээлин бакылай бердим. Кафедра эргелек-чизи, доцент башкы Александра Касхоевна Ойдан-оол ээлдек-эвилең уткуп, аяк шай-биле хүндүлээш, бир дугаар каътта улуг өрээлге ийи шакта кичээлдер уламчылаарын дыңнатты. Натпит Чечек Ховалыговна башкы мени бүрүткеп алгаш, анкета-даа долдуртту.

Лекция болур өрээлге келиримге, башкылар долдур олурупкан. Хостуг олут тып алгаш, долгандыр көргүлөп олур мен. Сцена кырында пианино турар, соңгаларда хөй-ле чечектер, ханаларда онзагай чуруктар аскалап каан. Бир чурукта эрге-дужаал чадазынче шургуп үнүп бар чыдар кижиге. Ол оруунда кижилерниң баштарын кырлап бар чыдар, эрткен оруунуң истери — өлгөн кижилерниң куу сөөк баштары. Өскезінде — сыйылган хадың, чула, ийи тыва эрлерниң портреттери. Үшкүзүнде — хөл кырында чаа сагдынган сүттүң көвүү ышкыш туманда ийи үскүлөшкен бугалар билдинер-билдинмес, бүлүртүң көстүп тур. Ол — Сат Оюн-оол Доктугу оглунуң чураан чуруктары. Чурукчу-биле таныжар кижиге мен, ынчалза-даа ишти-хөңнүн ынчалдыр илередиңтер деп билбейн чораан-дыр мен. “Ол-даа ындыг болбас аргазы чок: башкыларның башкызы баштак чаңныг Оюн-оол, орланнарның орланы олут орбас Оюн-оол-ла болгай” деп боданып олур мен.

Сценаның дээвииринде демир дээрбекке тыва кавайны шилиндек дурт-сынныг, карак шилдиг аныяк оол эптей аскан тур. Ооң чанында ак шырайлыг аныяк кыс айтышкыннар берип тур. Ол оолду Аяс Маадыр-оолович деп адап турар чорду.

Александра Касхоевна кирип келгеш, лекцияның темазын, лекторнуң адын чарлапты. “Тыва чогаал кичээлдериниң кижизидикчи курлавырлары” деп темага кичээлди

кафедраның улуг башкызы Тарый-оол Чечен-кыс Сайын-Белековна эрттирер. Аңаа дузалажыр башкылар Хоюгбан Амыр Сатович, Ооржак Долаана Сарыговна.

Амырны-даа, Долаананы-даа база таныыр мен. Чаңгыс үеде башкы институтунга өөренип турган бис. Бүгү кичээнгейим кичээлде-ле барды. Аныяк башкының артистерзин, дыл-домааның чечен-мергенин магадап, тыва кавайның тургузуун, өпей ырын, көгүдүглерни кичээлге таарыштырып алганын сонуургап, Амыр Сатович пианинога үдээрге, Долаана Сарыговна өпей ырны уярады бадырып-тарга, таалап ханмайн олурдум. Мээң чогааткан шүлүүмге Амырның бижээн ырын база күүсеттилер. Амыр ырының сөзүн чогааткан автор дээш, мээң адым адай бээрге, сүрээ-дээрим-даа аажок. Кичээл төнерге, башкы өөрүм лекторну үглей-ле берди. Мен Амыр Сатович-биле мөндилежип, аңаа байыр чедирип четтигиптим. Бо институтта ажылдап турар кижилер болду.

Дараазында практиктиг кичээл Кызылдың ийи дугаар школазынга болур деп чарлаарга, ынаар-ла углааш чоруп-тувус. Турандан келген аныяк башкы Ооржак Меңги Нагаан-оолович-биле кожа басып олур бис. Бис ийиден аңгыда эр хиндиктиг кижилер чок, шупту херээжен башкылар. Черле таныжар бис. Бис ийини Тываның Чогаалчылар эвилелинин даргазы Куулар Черлиг-оол Чашкынмаевич таныштырган чүве.

Кичээл болур өрээлди бакылапкаш, кырымче изиг суг чажыпкан чүве дег болу бердим. Чүрээмниң согуу кулактарымда чаңгы ышкаш тиккиңейни берди. Дүрген-не дедирленгеш, ыңай чаштай берген ышкаш болдум. Канчап-ла ону бодаваан кижилер боор мен! Кичээл эрттирер башкы — чаңгыс-курсчум, чалыгы шагда ынакшылым, ам алдар-аттыг, ажы-төлдүг, алган ашактыг чурттап чоруур. Аңаа, чүге-ле чүве ийик, көзүлбес дээш, карак ажыт дезип үнүпкенимни орта тайылбырлап шыдавас мен.

Школадан үнгеш, дыл, чогаал факультединин өөренип турар черинге кирип келдим. Өөренип турган черим бо-ла болгай. Студент амыдыралдың сактыышкыннары үглей-ле берди. Сагыш-сеткилим чырып-даа келген ышкаш, чурттап

эрткен амыдыралымның аар чүтгү эктимден адырлы-даа берген ышкаш, чийгей бердим.

Алышкылар, угбашкылар ышкаш найыралдыг турдувус. Идегелдиг эжишкилер ышкаш эдержип чордувус. Оруктарывыс чүге каржы бергенил? Эртем-билиглиг, шыыракшыдалдыг улус уруу боорга, өскүс-чавыс бодумну чедир үнелевээним ол бе? Соңгаар өөренип турар таныштыг деп билир турдум. Оларга шаптыктавазын бодааным ол ирги бе? Чылдар өттүр ону сактып чордум. Чажыт сеткилимни чогаалдарымга илередип чордум.

Москвада аспирантурада өөренип турар дуңмамнын бажыңының дүлгүүрүн ап чораан кижиги мен. Аңаа баргаш, шай хайындырып ишкеш, телевизор көөр дээш олуруптум. Черле тыва дамчыдылганы ыяап-ла көөр кижиги мен. Саая Бүрбэ “Мөңгө назынын” ырлап тур. Бажымга чайгаар-ла мындыг одуруглар кирип келди:

Сээң-биле кады чурттаар салым чокта,
силиг-чараш оран-сава херээ чүү боор.
Сээң-биле кожа базар арга чокта,
Сериин шыктыг сесерликтин херээ чүү боор.
Мөңгө назын, амыдырал күзээш чоор мен,
Мени бодаар сагыш безин сенде чокта.
Ундарааштын, өлүмнү-даа манааш чоор мен,
Улуг тынар сеткил безин сенде чокта.

Эртежик институтка базып чеде бердим. Кичээл болур өрээлдин эжиги ажык. Кирип келиримге, ол сүрээдээн-даа, кайгаан-даа шиг чок, бир стол артында чааскаан олур. Мендилээримге, ээлдек хүлүмзүрээш, бажын согаш кылгаш, чанында сандайже карактары-биле айытты.

Оон оожургалы чоорту менче дамчып, шөлээн хөөрежип олур бис. Ийи кызы соңгаар өөренип турар, өөнүң ээзи үр хуусаалыг сургакчылай берген, боду ада-иези-биле чурттап олурар болду.

Студент чылдарда ышкаш, кожа олурупкаш, кичээлдеп, дүште кады столоваяга чемненип, Кызылдың сесерлиинге селгүүстөп, эрткен-барганны колтарып, мага хандыр хөөрежип хүнзедивис.

Имиртиней бээрe, бажыңыңа чедир үдеш кааш, дун-
мамың бажыңынче бaзыптым. Уйгу-даа келбес, олут-даа
олуртунмас боорга, балконче үнүп келгеш, сылдыстыг
дээрже кайгап тур мен. Бажымга чаа одуруглар кирди:

Ырак дээрде сөөлгү хаяа өже берди,
Имир шуглак черни шыва ала берди.
Ырмасынчыг манаашкыңа чылдар эртти,
Ынак сеткил чөгөл төнүп, шылай берди.

Чалыы шагда сылдыстыг дээр адаан орта
Чайгы кeжээ ужурашкан салымныг бис.
Чаптап чораан сылдызывыс чивецнен тур,
Чайнай берди — ызы бе, кыйгызы бе?

Элдеп чүве. Бо одуругларны блокнодумга бижип алгаш,
чык кылдыр удуй бердим.

Чогаал шорбарлап чоруур кижии боорумга, мээң-биле
ужуражылга эрттирер деп санал киирерге, ойталавадым.
Чаа шүлүктерим номчуп бердим. Ооң-биле кады өөренип
чораан чылдарывыста политчырыдыышкын бажыңыңа
бооп турган журналистер бөлгүмүңге киржип турганы-
высты, чогаал бижиирин шенеп турганымны чугаалап берди.

Студент чылдарывыста ышкаш база катап Март-оол
Кимаа Биче-ооловна, Салзыңмаа Елизавета Боракаевна,
Куулар Доржу Сенгилович, Салчак Красс Байыр-оолович
оларның лекцияларын дыңнаарга, дыка солун. Институтта
эртемденнер, дуржулгалыг башкылар немешкен, чаартыл-
галар көвей болду. Лектор бүрүзүңге үнелелди берип, демдек
салыр чорду. Бир эвес школага ындыг система турган болза,
мээң өөреникчилерим меңээ кандыг демдек салыр ирги?

Кыска курстар карак чивеш аразында эрте берди.
Суббота кeжээзинде курстарның түңнелин “Кызыл” рестора-
нынга демдеглээрин сүмеледим.

Дыңнакчылар, башкыларывыс — он ажыг кижии чыгып
келдивис. Ол кeжээ тоолзуг кылдыр дериттинген залга тыва
аныяк артистер аян тудуп, бистиң чалыы чораан үевистиң
ырларын күүседирге, мээң сеткилимге дыка-ла таарышты.
Солаан Базыр-оолдун “Күскү сесерлиинге” үдеттирип алгаш,

вальс танцладывыс. Артистер-биле деңге ырлап турдум. Ооң карааның чажы бүлдеңейнип келгенин билбээчеңнеп эрттириптим. “Ынакшылдың каникулдары” деп япон угбаш-кыларның ырлажып турган ырын ырлай бээрге, арыг салфетка алгаш, бижиттине-ле бердим:

Сөөлгү дашка

Ак-көк дээрниң адаанга бис
Кожа-даа бол, кады эвес,
Азып-тенип, билчип чадап,
Эскеришпээн, буруулуг бис.

Бүтпейн барган ынакшыл дээш,
Бодараваан ажы-төл дээш,
Боттандырбаан күзелдер дээш,
Бижиттинмээн шүлүктер дээш,

Аяннашпаан аялга дээш,
Ажыын ажып, уяраваал.
Алган эжиң амыдырал, аас-кежиин
Авыралдыг бурганың дег
Кадагалап, карактазын!

Саазынны сунарымга, сумказындан карааның шилин уштуп алгаш, номчааш, холумну дыңзыдыр туткаш, шүлүктү камныы-биле блокнот аразынче суп алды.

Бажыңыңга чедир үдээш, эртенгиниң он шакта “Мөңгү-лек” аалчылар бажыңының чанындан мени үдептерин диледим. Ол курстарга өөренир план-даа чок турганын, мээң келгенимни дыңнааш, кызып тургаш директорундан чөпшээредип алгаш, бис-биле өөрени бергенин миннип чугаалады. Дуңмамның бажыңынче чалаарымга: “Уругларым кежи чыйлы бээр, хоржок” — дээш, ойталады. Магаданчыг часкы кежээ Кызылдың кудумчузунга “Кышкы кежээни” ырлап турдум.

Аңаа сөңнээр чечек садып алдым. Ол меңээ япон хайку, танка шүлүктер чыындызын белекке берди.

Микроавтобуска чоруп олургаш, номнуң арыннарының
аразында саазын кызыдып каанын эскердим. Мээң таныы-
рым, менээ эн-не эргим хол үжүү-биле бижээн одуругларны
номчудум:

Дүнекинин хааны-дыр сен, күжүр эжим.
Дүдүскекти чаалап алган кижидир сен.
Дүннү өттүр айның чырыгы сени сураар,
Түмөн сылдыс сээң адың сымыранчыр...

Изиг чалгыг бажымның тейинден эгелээш, буттарымче
чалгый берди. Карактарым шимдинип, чүрээм согуу ыры,
шүлүк аяны-биле соп турган ышкаш болду:

Күжүр эжим, чарлыышкын дээш муңгарава,
Ынакшылдың хоорайынче эглип кээр мен.
Күжүр эжим, ыржым кежээ дужа бээр бис,
Ындын ыр бооп, соңгаң аяар соктай бээр мен.
Күжүр эжим, аравыста узун орук,
Айлар, чылдар, чарлыышкынның шылгалдазы.
Күжүр эжим, кады, кожа эвес-даа бол,
Аян ырым сеңээ мени сагындырзын!
2002 чыл. Кызыл.

Екатерина ТАНОВА

Часка чүгө ынак чоор мен...

Хөөннөш шүлүктөр

I

Шагның чаагай үези боор
час-даа кышты солуй берди.
Сагыжымда сарыннал-ла
саарылза-даа, чииги кончуг.

Шагда бир-ле часты уткаан
чалыы шаавыс тегерээн бе.
Сеткилимге чылыы кончуг
сээң дүрзүң чылыш диди.

Ол-ла чазын эрик черге
оожум салгын эстеп турда,
Анай-Хаактың салбак будуун
арай пөрүк тудусчук сен.

Эпчоксунган байдалым-даа
эстей берген ышкаш болчук.
Чаш-ла назын арыг бодун
чаңгыс меңээ сөңнежик сен.

Ынчан чаа-ла частып орган
ынакшылды биске шаңнаан
частың чараш шак ол хүнү
сагыжымда чайнавышаан.

II

Долгандыр-ла бүтү бойдус
дооза-ла оттуп, сергээн.
Аныяк кыс чалыы часты
алгап, йөрөөп, дүгдөөн ышкаш.

Чижик кушкаш бора-хөкпөш
шивижикте мыжырай-дыр.
Дидиренчиг кыштың соогун
тиилеп алгаш амыраан бе?

Сарапчадан саарлып баткан
часкы дамды таан дидим,
эрткен-дүшкен чорумалдың
эктин часпайн эчигейлээр.

Шала эрээн шылбыртың хар
шалырадыр дагжагылаар.
Баштайгы көк бакылаарга,
бачыдаан бе, байырлаан бе?

Уран частың дүлгээзини
улаачызын аъткарыпкан.
Бирги бүрү саглайгалак,
бирги чечек чазылгалак.

Часка чүгө ынак чоор мен,
чазын төрөөн чаяалгам бе,
часкы бойдус каазын көргөш,
чалгынналган сеткилим бе?

Чкалов МАНДЫЫНЧЫ

Кудай багы, кижиге багы...

Кудай багы арлы бээр-дир,
Кижиге багы арлыр эвес...
Кудумчуда чиндиргей суг
Кирер, кевер уг чок чыдар.

Бертен даштын шип-ле шимээн.
Бедик даглар талыгырда
Чазаттынып чунуп каапкан
Чалыы кыстар сагындырар.

Чиңгир-ногаан сиген оътту,
Чиирбейлерлиг чадаң талды
Кандыг кончуг шевер кылдыр
Каастаң, чадып кагган дээр сен!

Малгаш сүскен бичии оолдар,
Малчырады салчып турлар.
Чүгле ынаар оңгар черниц
Чүдек чыды үнген ышкаш.

Кудай багы арлы бээр-дир,
Кижиге багы арлыр болза,
Кударанчыг боктуг оңгар
Хирзиг чыдын чуй шаап каапса...

Аваң эмиин суйбап, чассып...

Азаныг чаш, чымчак, хоюг хочаларын
Аваң эмиин суйбап, чассып, күштү алган.
Ол-ла холдар меңээ дээрге, таалап чордум,
Оолдарымны чайгап, шарып, өстүрүп каан.

Кырган-ава апаргаш-даа олурбас сен.
Кышкы узун кежээлерде дааранып,
Ажы-төлүң идик-хевин септеп, селип,
Арыдыр чуп, базып бергеш, амыраар сен.

Ажыл-иштен аккыр холдар кадыгланмаан,
Ам-даа чылыг, хуулгаазын күжү хевээр.
Чуртталганың чуду-кара богун аштап,
Чула, саңны кыпсып, салып чоруурлар-дыр.

Кара баштыг оглу, кызын азыраар дээш,
Кандыг аар чүэк көдүрүшпээн, дузалашпаан,

Ава кижиг чаяанынга угдунмаа дег
Аар болгаш кадыг ажыл тыптыр чоор бе!

Сеткил-хөңнүм катап өөр

Төрөөн черим каас-чараш, магалыын-даа,
Төрөл чонум нары-шээр чок экизин-даа,
Аныяамда тенек чорааш эскербээним —
Ам бо хүнде билип оорар чүвем-не хөй.

Сагыжымда эрткен өйнү чазарлай соп,
Салаа базып санап оргаш, сайгарар мен.
Куруг черге хомудаткан улузум бар,
Куурумчулар кеземче чок эрткилээн-даа.

Аар маска, кыскаш-биле тутчу берген
Ачам холу хөрүк, дөжү чанында-ла,
Алгы-кежин эттеп суйбаан, дааранган
Авам шайы кезээде-ле чылыг турар.

Хаварыктыг авам, ачам холдары ам
Хайнып-хөлзээр сеткилимни оттура бээр.
Чалыы чорааш эрттиргеним частырыглар
Чай чок када сеткил-хөңнүм доюлдуар.
11.06.2003г.

Ондар БАВУУЖАП

Онзазын, оо!

Бедик дээрден
биске чыраан,
чеди дээрден
черни хараан,
уг-шиг айтыр
Улуг, Биче
Чеди сылдыс
Чеди-Хааннар:
Долаан-Бурган,
Долаан-Бурган
эр-кыс эжеш

эжишки деп
кайы шагда
кандыг кижиг
кара дашка¹
каастап шимеп,
оюп, чуруп
кагган чүвөл,
онзазын, оо!

Аткан данда
ажыт кирер,

караңгыда
караа чырыыр
Улуг, Биче
Чеди-Сылдыс
Чеди бурган
ойта дүжүп,
огланышкан;
эптиг-ээлдек
эргелешкен,
азыг диштиг
арзылаң деп
кара дашта
кандыг үрөн
каастап сиилбип
кагганы ол чоор.
Ол-даа черле
онза-дыр оо!

Дүшкөн дүжүң
дүмбейинде
дүндүк дээрде
түмөн сылдыс
саарып хонар
“Сарыг-Хымыш”
уг-шиг айтыр
Улуг, биче
Чеди сылдыс
черни хараан
чеди кадын,

чеди “каган”
Долаан-Бурган,
Долаан-Бурган
оолдун, кыстың
ойнун чазап,
эргеленчип
эдек тутчуп,
ойнап турар
онказын, оо!

Оо, Бурган
оттуг сылдыс,
Улуг, Биче
Чеди сылдыс
Чеди-Хааннар,
билир силер
бистер база
сиилбиглиг
силер ышкаш
орай дүне
оол, кыстың
ойнун чазап,
эдек тутчуп
эдеришкеш,
ажы-төлдүг
амыдырап
чурттап чор бис.
Оо, бурган,
онза-дыр оо!

Өөлөт ЧИҢМИТ

Чүргүй-оол маадыр - чүректерде

1.

Кызыл чечек, сарыг чечек
кыш-даа четпес, харааданчыг.
Кыраан деп сөс, мөчээн деп сөс
кымны-даа ойбас, хомуданчыг

Берт-Даг сууру көстүн турар
бедик тейде салган хөөр бар.
Чоннуң оглу — Чүргүй маадыр
чоғум-на ында “удун” чыдар.

Туман-биле богааланган
дужааш турар кашпал Берт-Даг
муңгаралын чажырган дег,
булут бөргүн кеде кааптар.

Успа-Хөлче улдап кирген
узун Тес-Хем чалгыглары
эзир ышкаш эрес оглун
эштип кээрин манавышаан.

Кырган, чалыы кым-даа келзе,
кызыл чечээн хөөрге салыр.
Чүгө дизе чүректерде
Чүргүй маадыр чурттап чоруур.

2.

Сагыжымда Чүргүй маадыр
чагган октар аразында
танкызын башкарбышаан,
дайзыннарны тиилеп чоруур.

Умань хемче бир-ле дугаар
“Ура”-биле кешкен олчаан
көөр хөөн чогу фашистерни
хөөрүнче аъткарыпкан.

Чоннуң оглун сактып чоруур,
чоргаар изин йөрээп чоруур
украин, орус, казах...
улусту кым ончалай аар!

Хоорай, суурда кудумчулар,
колхоз, совхоз, ясли-сад

маадырнын адын адаан
барыксанчыг, көрүксенчиг.

Чүгө дизе, дириг чорааш,
Чүргүй маадыр келир өй дээш,
баскан изин арттырып каан
барымдаазы шак-ла ол-дур.

Төрээн чурт дээш, төрөл чон дээш,
төккөн ханын харамнанмаан
чүректиглер — чүрекири
Чүргүй маадыр ынчангаштын
уран ырылар аялгазы —
Россиянын чоргааралы!

Маады БОЛАТ

Оңгу шөлде хадыңнарнын сымыраны

Черим кыры
Чечек ышкаш тайбың, чаагай.
Хамык чаштар
Каткы, шоору чаңгыланды.

Хөлбең ногаан
Калбак шыкта малдар оъттап,
Хөлде, хемде
Кадыргы, кас эштип чору.

Чанымда бо
Сандайга кээп доктаай дүжүп,
Чалыы оол, кыс
Чассыг, оожум хөөрежип ор.

Чүг-ле харын
Чүрек саргыыр чаңгыс чүве —

Кедээр аңгы
Кезек хадың сымыраныы.
Оңгу шөлде
Ол-бо танк, үгер-боолар
Ыйык, дыдыы
Ыштыг чааны сагындырды.

Улай-улай
Ужар-хеме бомбаларны
Оңгуларже
Октап, салып бадыргылаан.

Ийи кижээ
Чаңгыс боону сунуп ора,
Изиг дүрген
Чаңныг эрлер бурунгаар дээн.

Танк дозуп
Дайзын-биле хайыра чок
Сегиржип ап,
Чеже солдат бажын салчык?

Кавказ, Сибирь
Кайын тура акы-дунма
Чонум орнун
Солуп, дидим тулчуп киржик.

Араатанзыг
Фашистерни согушканның
Алдар адын
Балап бүргээн хүн-даа турду.

База тылга
Бажың тудуп, тараа тараан
Кижилерни
Хилис черге буруудатты.

Кээргел билбес
Кедергей бак нүгүл хейлер
Аңчы, малчын
Аратты-даа истеп сүржүк.

Хайыралыг
Кажан кезээ бердингени
Ынак эжи
Ыстап, ыглап артып калган.

Улус бектээн
Улуургактар уя дунчуун
Довук дег ак
Торлуш кынмайн коптарыпкан.

Кемичоктар
Келдерээннер. Кара нүгүл
Барасканнар
Бажын шанчып эедерээннер.

Фашистерни
Барыын чүкче дедир ойтур
Чылча шапкан
Чылдар шуужуп эрте берген.

Ам бо үе
Араатанны ажып тиилээн
Адаларның
Адын улам мөңгөжитти.

Алгып тараан
Алдар херээ хей аът киирер
Сүлдевис бооп
Чүрээвисте чурттап чору.

Чедилээн одуруглар

* * *

Шаң, бус туманныг
чайырлыг кыжы
чаларап эрткен.

Чараш чүүл манап,
чайгаар дүвүрөп,
сагыш дөспөстээн.

Часкы өй келди...

* * *

Чанынга олургап,
чаңын чөмөлөп,
чаңчаныр хиремде

Кадай бодум-на
карамны сагынгап,
харлыгыш олур мен.

Хары черге чорааш...
2001, апр. 8. Новосибирск.

* * *

Өөрүшкү-маннай чарлап
өпөй-оолдуң көзүлгени —
өлчөй-кежик улуг сөнү!

Өзүп-төрүп, көвүдээр деп
өртемчейниң үүлөзи
өөвүстү ойбааны ол-дур.

Өршээ дадай, өөрүнчүүн!

Салчак СОДУНАМ

Алматының базарына

Албыккыже изирнигип,
ажыг дерим шааңайнып,
Алматының базарына
азар чыгыы базып тур мен.

Суксаанымны чандырап дээш,
шуут черле бергедээштин,
хымыс кудуп садып турган
кызыжакка дужа бердим.

Быкты дерлиг дөмбүңдүө
ыыт чокка имнээримге,
быжа каапкаш, кудуп берди,
ыгыдыпкаш, катап сундум.

Хүлүмзүрүүн чажырза-даа,
Хүрөң арны чырыш кыннып,
дагын куда кааптарга,
таваар пактап эгеледим.

Аяк ажыр харап ора,
ам-на кысты шинчиледим:
күскү пөштүң тооруу дег,
хүрөң-кызыл чаактары,

калбак сырый кирбиктери,
“калдар-сайзыг” карактары
чалгаа чазып казып чораан
сайым барын сагындырды.

Хову кызын имнеп тургаш,
кош-адыжын достуруп ап,
долгай Тандым эртинезин
долу кылдыр уруп бердим.

Кайгай берип, аажок өөрүп,
казах дылга чугааланып,
аяандыва, хымызынче
айытпышаан чалап-ла тур.

Бажым чайып, адыжымны
баарымга чыпшыр туткаш,
хажызынче базывыттым,
каттырбышаан туруп калды.

Чаңгыс сөс-даа солушпайын,
“Садыглажып” кааптывыс,
Шагда таныш өңнүктөр дег,
сагыш чазык чарылдывыс.

Ам-на суксун хана берген,
арта дерим кадып калган,
Алматының базарынга
аян-тээлеп базап тур мен.

Сарыг-оол САЛЧАК

Ыргак

Ыргак дээрге ыргак-даа эвес,
рынокту ууп чадааш,
түмен-сая хөреңгизин
дүжүргеннин шолазы-дыр.

Күрүнөдөн дуза эреп,
хүнүспектеп орар боорга,
рыноктуң чижи ону
ыргайты соп каавыдар.

Элеп-түрээн Ыргактыва
ээ көрнүр киж-и-даа чок.
“Эреңневейн ырап чор!” -- дээш,
Эргин ажыр сывыртапкан.

Ыргакты бир төрелдери
ыяк тоттур чемгергештин,
тергезинге олуртупкаш,
Тээлиге эккеп алган.

Федералдыг азыралга
бертсинмейн олуртуп каан.
Күрүнениң акшазын чип,
хүрең-кызыл апарып-тыр.

Дүжүметтин оптуг кажар
дүвүн дежип кым шыдаар.
Кыры-биле куш ужар
кыпсынчыг-ла “сайыт” болган.

Кезек када байып чоруй,
кем-херек кылып алган.

Хамык чоннун кежиин угбайн
катап база ыргайган-дыр...

Ийистер

Иезиниң, адазының,
идегели, ынакшылы,
ие черде хини тудуш,
ийис кыстар төрүттүнген.

Каттырымзаан карактары,
каразымаар кирбиктери
кандыг кончуг дөмей чүвөл --
хамык улус кайгап ханмас.

Даады-ла кады чурттаан
даайы кижиге боду безин
“Долаана бе, Саяна бе?”
Тода танып шыдавас дээр.

Чайгы шагның чечээ ышкаш
чарашпайлар, ийиспейлер
эрге-чассыг чаштар шинчиир
эмчилер бооп чанып келген.

Кожа орда канчап ылгаар?
Хойлар ышкаш имнеп аар бе?
Чаңгыс хепке кудуп каан дег,
чаңы безин кара ояар.

Ийи дөмей шуруларзыг,
ийис кыстар, дуңмаларым.
Күжүрлерни ылгап чадап,
күдээлер-ле бергедээр боор.

Самынаны ашкан соонда...

Шериг чоруур ээлчээ келген өөрүм-биле
чергелешкен сыннар ажып, халдып ор бис.
Айдың дүне бисти сөөрткен автобустар
асфальтылыг орук-биле кылайтып ор.

Ак-көк дээрде сылдыстарны санай көрүп,
аравыста чир шоң кылдыр баштактанчып,
сагыш-сеткил дойлун келир чүглүг ырны
Саян сынга чаңгыландыр ырлап чор бис.

Кара-оол МАСПЫК-ООЛ

А.А. Даржайга

(“Чуртталганың шириин шөлү” деп номунга хамаарыштыр).

Александр, Саша дунмам, акын дычна,
алдар-адың шуут бедээн шыпшык бажы.
Сарыг-оолдуң, Саган-оолдуң, Пюрбю суглар
салгалы сен, ону бодуң бадыткаан сен.

Кудажының, Кюнзегештин, Сувакпиттин
курлаа эвес, экти чедир өскөн-дир сен.
Тыва чогаал бурунгаарлаан базымынга
дыка улуг үлүг-хуунну киирип чор сен.

Агаардан мен чаңгыс-даа сөс немеведим.
Алыс шынны сеңээ сөглээн күзелим-дир.
“Чуртталганың шириин шөлүн” номчаан соонда,
чуруттунуп хевирленген бодалым-дыр.

Тыва чуртун, ие чериң шүлүктээниң
тывызыксыг чараш болгаш чечен-не-дир.
Чүрээн берген, тыны ышкаш ынак боорга,
чүгле ынчан шак-ла ынчаар бижип болур.

Кады кыраан, төлдер, өөрлер дугайында
кайгамчык-ла хуулгаазын бижээн-дир сен.
Богдаа дөмей кижилер дээш туружунну
бодуң безин эскербейн чору боор сен.

Ийи-үштээн, дөрттеп-бештээн шүлүктерде
Илереткен бодалдар шуут эгээртинмес.
Теве чүьгү бырашпас-даа, ында калыр.
Тергелиг аът бежен болза, ажырбас боор.

Ынакшылды чуртталгадан, дуржулгамдан
ында-хаая бижиптер мен, шыны херек.

Ынчалза-даа Даржай ышкаш бүзүрөнчиг
ынакшылды ынчаар бижиир үрен чок боор.

Чок-ла болза, бодун-биле ынакшылдың
човулаңын хинчектенип эрткениң бе?
Чок-ла болза, мерген угаан дүрзү сиирип,
чогаадып каан ынакшылдың сомазы бе?

Мерген угаан сенде четчир — тулган бай сен.
мергежилиң чегдирзе-даа, чавырылбас.
Чоннуң оглу болганыңда, ам-даа шырбай,
чогаалдарың аңаа сөңнеп бараалгап чор.

Эрес-оол МОНГУШ

Ээнзирээн чер

Өйлүг назын кудургайлап келгижеге
өске черге амыдырап чурттап чорааш,
өшкү, хойлар бажы дозуп маңнап чораан
өскөн черим база катап эргип келдим.

Ортаа-Халыын, Хову-Аксы бо-ла мынчаар
одар-белчиир солуп, көжүп чурттап чораан
малчын чоннуң салгалдары канчап барган,
байлак черим ээнзиргей көстүр чүвөл?

Санап четпес чапты берген оъттап чоруур
сарлык, инек, чылгы, шээр мал көзүлбезил.
Алдыы, үстүү туругларга чаңгыланыр
аян ыры, хөөмей, сыгыт дыңналбазыл.

Чыраа аъдын, молдургазын мунуп алгаш,
чындыннадыр челзип келир кижиде-даа чок,
кара чаңгыс кожагар-ла хоютку дег,
хараттынып, чалгаараан дег турар чүвөл?

Хоозурап дүшкен төре хевири бе,
хову кежир тевелер-даа көзүлбейн-дир.
Саглы бажы ээнзиреп калган ышкаш,
сагышка анчыг бөрүлөр-ле улужар-дыр...

Араңарда чурттап чор мен

Сеткил өөртүр чылдың шиник чаагай өйү
Чечектиг чай база катап эргип келди.
Чыдын чытпас от дег, көс дег чалыы үем
Чылдар ажып, талыгырже ырап бар чор.

Хаваам кешкен сыгылгактар немешкилеп,
кара бажым өлөрертир оңган-даа бол,
ажыл-иштен салдынмайн, сүлдем бедик
араңарда кады чурттап чор мен, чонум.

Биеэки дег даргалаарым албан эвес,
ажы-төлгө башкы болуп, чайым-даа чок.
Билиг-эртем бедидер дээш, хүн-дүн дивейн
Арзайтының шораан өрү чүткүп ор мен.

Сапра КУУЛАР

Э, богда, Эдегейим!

Чакпаларын чалдырадыр
чаржып ойнаан балыктар дег,
Чаш-ла боттуң эъдин-чүрээн
сайлыг сугга дадыктырган –
Э, богда, Эдегейни,
эрээн-ала делгемнерни!

Чиндиң-чиндиң делгем шыгы
чиңгир ногаан шөйлү берген.
Айыраң каас чечек шыпкан,
авам төрээн ынак черим –
Э, богда, Эдегейни,
эрээн-ала делгемнерни!

Соглуп, кадып чиде бербес,
соок кара кылаң суглуг.
Ханызында меңги дожу
харын сериин Эдегейим –
Э, богда, Эдегейни
Эрээн-ала делгемнерни!

Ногаан шынаа хаажылай
дизе хонган ак-ла өглер.
Одуртпалак кара чажын
диле өрээн мээң эжим –
Э, богда, Эдегейни,
Эрге кара боду-ла ийин.
27.03.06.

Айлаңмаа ХЕРТЕК

Элдээртиг

Шоглап келген булуттарның сүргүнүндөн
Чоргаар ай-даа ол-бо былдап, ырап бар чор.
Шолук сеткил кокпазындан кичээнгензиг.

“Алдын балык аразында” бичии байлаң
агым удур бар-ла шаанче чүткүвүшаан...
амыдырал дошкун ойнун билип каанзыг.

Сеткилимниң амыргазы
Сени кый дээн,
Бай-ла-Тайгам сыгыргазы
Байыр сөңнээн.
Ынакшылым мөңгө ыры
Хөлчүңүмде,
Ыдыктыг, бай төрээн черим
Хөңнүмейде.

Херел

Алдын хүннүң херели
Арным шонуп ойнаарбай.
Күзелдерим чырыдып,
Хүлүмзүрүп чайнаарбай.
Сарыг хүннүң херели
Сагыжымга чаңнаарбай.
Албаты чон шуптузун
Амырадыр хөглүгбей.

Эштеримге

Шуушкан куш дег, дүдүскекче ырай берип,
Студент чылдарывыс ужуу төндү
Уяранчыг аялганың хөөнү-биле
Улуг орук бисти кый деп манап туру.

Игорь ИРГИТ

Алексей Байкараевич Тас-оол

1940 чылдың июль 3-те Бии-Хем кожууннун Баян-Кол суму-зунуң Тойлук деп чайлагга хуу арат Тас-оол Кылаевич Байкаранын өг-бүлезинге төрүттүнгөн. Баян-Кол школазының 8 клазын дооскаш, 1960-1961 чылдарда Кызылдың механизация училище-зинге кээп өөрөнгөн. Ол трактористин тускай мергежилин чедип алгаш, төрөөн колхозунга 6 чыл дургузунда механизаторлап ажыл-даан. Кызымак, мурнакчы аныяк ажылчынны колхоз баштаар чери эскергеш, Кызылдың көдээ ажыл-агый техникумунун хову-трактор бригадирлеринин түр курузунче мергежилин бедидери-биле чоруткан. Ону база чедишкинниг дооскаш, Алексей Байкараевич колхозка тускай эртемниг техник-механик болуп, хову бригадирлеп 6 чыл ажылдаан. Бодунуң шудургу, шалыпчы күш-ажылы дээш, ол күрүнениң шаңнал-макталдарынга чаңгыс эвес удаа төлөптиин бадыткаан.

Ынчалза-даа ызыгуурундан малчын кижинин сеткил-чүрээ, чоргааралы база омаа мал ажылында дээрзин ол кижини ортузу чедип чорааш, угаап-билип эгелээн. 1973 чылда ол салым-чолунда база бир шиитпирлиг базымны кылып, “Х Улуг Хурал” совхозтун хой-жузу апарган. 1996 чылда ол төлөптиг дыштанылгаже үнзе-даа, мал-маганындан салдыкпайн, арбын чонунга, ажы-төлүнгө буян-кежик чедирип, төрөөн черин, малчын мергежилин кагбайн, соруу быжыг, сүлдөзи бедик амыдырап чурттап орат.

Алексей Тас-оолдун (чогаадыкчы шола-ады Аласай Бай-Кара) база бир салдыкпас хандыкшылы чогаал биижири. Ооң чамдык шүлүктери эрткен чүс чылдын 70-80 чылдарында республика солуннарынга парлаттынып тургулаан. Ынчалза-даа алыс бүдүжүндөн биче сеткилдиг, пөрүк кижини черле ындыг, болур-болбас кылдыр шорбажылап алган чогаал бүрүзүн-не мурнады идип, чер бол-

ганга сыгаттынмас. А херек кырында чаяанындан чогаадырынга сундулуг кижиге чүү-даа чүве доктар-моондак болуп шыдавас. Ооң бижээн ажылдары чогаалдың янзы-бүрү жанр аайы-биле элээн көвей. Оларны ам номчукчуга чедирип, хөй-ниитиниң үнелел хайгааралынга киирери чугула. Малчын чогаалчының ханы философчу, кедергей эскериичел, ол ышкаш үгө дыка дүүшкек ажылдары удаа-дараа чырыкче үнүп, ылаңгыя аныяк өскөнгө төрзөн черинге, ажыл-амыдыралынга, чонунга кайы хире бердинген, ынак болурунга дириг үлегер-чижек апаарын күзээр-дир мен.

Аласай БАЙ-КАРА

Ачам чагы

Ачам күжүр уктуг, дөстүг — арат кижиге.
Ажы-төлүн мынчаар сургап, чагып чорду:
“Малчын кижиге эрте турар,
малын эргий четчелеп көөр.
Өргөн кадааш, өртзөн аъдын
өскээр солуй оъткарып каар.
Оттуп келген төлүн чыттааш,
одун кыпсып шайын тигер.
Оран-таңдаа чалбарыңар!
Оътту, сугну камгалаңар!
Арбын чонда хүндүткел-даа,
арыг-чоргаар сеткилдер-даа,
Келир өйнүң медээчизи,
кежиивис-даа — малывыста!
Тыва кижиге малы чокта,
тыны үстүп, ядарап каар.
Төөгүвүс — херечи ол!
Дайын-чаа-даа,
Дарлал багы — очалаң-даа,
Ажыг-чуттуг чылдар,
кыштар доктар болбас!
Кээрденчиг малыңардан хоорулбаңар!
Хензиг чаштан ону угаап, сагып чоргар!”
Чээрби-үжен чылдар дурту
чеди чүзүн малын малдап

Черде чыдар ачам чагыын,
 черле утпайн, сагын чор мен.
Өлбөс чүвө каяа турар.
 Өйү кээрге кым-даа бүрлүр.
Чалыы малчын салгалдарга
 дөмөк кылдыр
Чагып каар дээн күзелим-не
 мындыг-дыр-ла...

Эзирлиг Кара-Суг

Чудаңгы мал сегип үнөр
Чуга харлыг, изиг оъттуг,
Кадыр даглар хаажылаан
Кара-Сугда кыштаам бо-дур.

Кайгамчыктыг Тыва черде
Кара-Суглар кайы көвей.
Салчаштырба! Шак бо хемни
Шагдан тура “Эзирлиг” дээр...

Ээр чалым туругларның
Эзирлери шынап көвей.
Бедиктерден түрлүү кончуг
Мени танып чакыргылаар.

Оран чурттуң ыдык кужу
Оранган дег, чассаан-даа дег,
Кадарчы мээң эжим болуп,
Кааң дээрде салдап чорүүр.

Кожа чораан эжим-өөрүм
Хоорай-суурже көже берген.
Эзирлигний хонаштары
Ээнзиреп куруг калды.

Саскалдарда чаламалар
Самдарарып элеп калган.

Сацнарында оду өшкөн,
Салып одаар кижиде чок.

Караш кынныр бараан боорга
“Ханныг дайзын, оор бе?” деп,
Чожуп, коргуп дескелээрден
Чолукшуурун уткан-дыр бис.

Кортук улус, кошкак улус
Хоорайже дезинер-ле!
Куу чода хемирген дег
Куурумчулап, тояңар-ла!

Эзирлерим аразынга
Ээн черим хойтулап,
Хоолу ойттуг Кара-Суумну
Хоорайга орналас мен.

Каш чүзүн малым чалаан
Кара-Суумну кагбас-ла мен.
Эзирлерим чакырага,
Эрим хайнып, омаам дендээр.

Солчулга

Калбак эзим, арга-арыг
кадып-ирип, ушкулап каар.
Ону солуй орнун орта
онза чараш дүк-шет үнер.

Албатылар база ындыг,
амыдырап, чурттап-чурттап,
кырып, могап шаа келгеш,
кызыл-дустап чоргулай баар.
Аргаланган авай, ачай
аравыстан сывырлы бээр.
Ажы-төлү соон салгап,
ажыл-херээн уламчылаар.

Чырык хүннү карангы дүн,
чылыг чайны соок кыжы
шаа кээрге солааны дег,
салгал биле салгал солчур.

Тонмес чүве турбазы дег,
төре херээ база солчур
Буруулугну Бурган шндер,
Бузуттугну Эрлик алып.

Чаңгыс чүгле берге чүве
салгалынга ыядынчыг
чүдек атты арттыары —
чүүден хирлиг нүгүл болгай...

Чалыы шагдан эгелээш-ле
чазыг кылбайн, ыяк бодаар!
Солчулгалыг делегейге
солун, чараш чурттаар херек.

Дадар МОНГУШ

Ярославль

Хүлөр-биле шуткуп куткан
Хүрээлерниң конгалары
Эртен, кежээ эде бээрге,
Эът-сөөкке чымырт кынныр.

Ярославль, Ярославль,
Ырак, чоокка сүлдең бедик.

Уяранчыг аялгалар
Угаан-кудум арыглаан дег,
Бурган боду тудуп каанзыг,
Бурунгу ыдык хоорай сен.
Ярославль, Ярославль,
Ыяңгылыг чараш хоорай.

Бүрүү бачыт тайылдырар
Хуулгаазын ыдык Йоан
Букту баскан сүрлүг күжү
Хуу-кежиим аайлаштырган.

Ярославль, Ярославль,
Ыракка-даа эргим-дир сен.

Ойнаарактар театры
өргөөм ышкаш меңээ чылыг
ону дооскан сургуулдарым
өңнүктерим болу берген.

Ярославль, Ярославль,
Ынак өөвүс болу берген.

Ойнаарактар театры

Ойнааракка маадыр боору —
Эң берге хуулгаазын.
Олудунга чаштып алгаш,
Эргөө-биле “бөрү” болуп,
Он салааң чүгүртпүшаан,
Эптей сөглөп хөделир сен.

Буттарыңның салаалары —
Булук кырлаан “булан”, “сыыннар”
Бөрүлөрүң сегидинге
Бөлүү-биле кирип таяр.

Өөр бөрү “сыыннарны”
кыламага чыгап алгаш,
өлүрүп чип, дойлап бээрин
кыңчыктырбайн көргүзөр сен.
Баартакка чаштып алган
Ийи азы үш актер
Баар чиген араатанның
Ийи эвес чээрби караан

Чидиглендир одун үндүр
Чииртими кончуг кылдыр
Сүрлүг хөгжүм даажынга
Сүрүштүрө чогуштурар.

Туюлунга чедир ойнап,
Дер-бузуң үндүрер сен.
Дуссуг шайның чаагай чыды
Дерин-биле думчууңга кээр.

Актер мен деп хоозун алдар
Күзевээниң ам билгеш,
Аксың-кежи өөрүшкүден
Күштүг-дүр деп билип каар сен.

Адаарга-ла ойнаарактар
Театры көстүп турар,
Адаан-өжээн азы каткы
Делегейи ында шуулган —

Ниитилел көрүнчүү бооп,
Арын-нүүрге дээп турар.
Иий, дадай, хуулгаазын
Ойнаарактар театры —
Артистерниң изиг соруу.

Ангыяк уннер

Аяна ООРЖАК

* * *

Кенен күзөл чүректерни кыйгырып,
озалдаан бол, болчаавыска чедирер.
Олча эрээн хөңнүвүс-ле ымзанып,
кедизи чок саймааралга туттурар.

Ыдык, чаагай күзеливис ораны...
Ында бис дег өөрүпкүлүг улус чок...
Чалыы өйде ажыттынмаан сеткилдер
чараш, хоозун сөстөргө-ле бүргедир.

Оттуп кээр мен, көңгүс өске делегей...
Ында бистиң көвүрүүвүс шагда чок.
Ондап-остааш, шаа төнгөн чүрээм-не
ылым-чылым сактыышкыңга чайгадыр.

* * *

Чүглеттинген күзелдерим оякталып,
чүреккейим сорбуланып, кемдезе-даа,
ханы, чажыт сеткилимниң ээреминде
кадыргылар чемиш дилеп, улчувушаан.

Саарзыкталган бодалдарга шалбаладып,
саймааралга уян чүрээм туттурза-даа,
тумандыва кире берген овурунну
дуза дилээн бууккан хөңнүм кыйгырбышаан.

* * *

Каттырацнап чаннаар кыс дег, ийи сылдыс чивекнешти.
Казыргылап хадаан дүвү шак ол өйде арлы берди.
Карактарың чылыг шонуу сеткилимни дүймедипти.

* * *

Билчип чадаан сеткилдери шуурган бөөлдээн.
Бизең хая кырында дег, сагыш саргаан.
Бисти дужаан аргамчы-ла доңун салбаан.

Сайлык МОНГУШ

Ак Довурак, № 2 школа.

* * *

Дүлгээзинге алыскаш,
дүнүн, хүнүн бодааның --
эглир орууң хагдынган,
эрээленип чорууруң.

Өлүр-баарым сагынмас,
өршээ билбес өжежим --
салым-чолга карганып,
чааскаан хилеп чоруурум.

Көстү үрүп сегитпейн,
хөөннеривис ыскарбайн,
ынак мен деп сөглөвейн,
ырак чораан бооруң кай.

Аржаана КҮЖҮГЕТ

Дүнеки Кызыл

Азияның чиге чүрээнің төвүндө
аян ырда чаңгыланган кайгамчык
алдын-сарыг боду бүткөн сесерлик
аяң шыгы чечээ-биле чайыннаан.

Дүдүскекте имирээрген эңмек ай дег,
дүнеки Кызылга карак чылчырыктаар,
чалбыраажы өжүп-кыпкан кызыл оттар
дүжүмгө улай сылдыс болуп таалатты.

Чалгып чыдар Улуг-Хемнің эриктери
дүнеки мээң Кызылымны эргеледип,
чайынның ай сугга эштип карак баскаш,
дүвүрелин оожуктур өпейлеп тур.

Дүнеки Кызылымның, о, чаражын аар!
Долаан бурган боду безин магадап тур.
Дүлгээзинниг сугда от дег чинчилер
тоолзуг уран мени уткуй чырып тур.

Монгуш ЧАМБАЛ

Тенек чораан чаш үем.

Хемчик кыдыы суурум баары
херим-даа чок бажыңымга
дукпуртулар чууктап ойнап,
туразында өзүп келдим.

Ханы кооргал оялчык-ла
калчаа далай хиним четкен —
тенек чораан чаш үем
деңгер-ле бо, утпас-тыр мен!

Ханым сорар ыргак-сээктер
шыдаар аажок үглөп кээрге,
хаак карты мургум үрүп,
сылба берип хойгузар мен.

Кара сугнуң байлаңы дег,
тенек чораан чаш үем
катап сактып келиримге
дээрде көшкен булут болган.

Хаттың уунче шуужа берген
эглип келбес үени чоор.
Кара баарым көьгү болган
ээп өскөн ием кончуг....

Кыза-тоглар

Мөңгүннелдир кылаңнашкан
Мөөгүлөргизиг дүрзү чуруп,

соңга караа өүзөнээмни
соок келгеш, шимеп кагган.

Улуг одум ужудуптум.
Дыттын будуу дызырттырып,
уурук-суурук кызыл ыйба
дыка таваар эстеп үндү.

Кыза-тоглар сээктер дег
Суугудан дүмбей дээрже
Кымны-чүнү кыйгырган дег,
шуужуп үнүп тарап турлар.

Үнер хүнге йөрээл.

Аткан даң-даа агарып ор.
ам-даа элек, ам-даа элек, ээй-эй.
Ашкан хүн-даа катап база
адыр сындан бакылап ор, оой-о!

Аскыр дагаа эде берди.
Амытан чон дүймөп үндү, ээй-эй.
Улус шупту ажылынче
уурук-суурук чоруп турлар, оой-о!

Агаар бойдус онза чылыг,
амыранчыг, өөрүнчүүн, ээй-эй!
Алдын хүнүм—кызыл тыным,
ам-даа чырыт, ам-даа хөгле, оой-о!

Көшпезимни

Ажык санай хонаштарнын
Арбын малы чатты берген
Өзенинде аңы-меңи
Өөр-өнер этчи бээрге,
эъди-чүрээм чымырт кынныр
Э, богда, Көшпезимни.

Ээлдек топтуг малчыннары
Эъди-чемин эккеп салыр.
Аалчылар мактап чанар
А, богда, Көшпезимни!

Дыйлаңнадыр агып баткан
Дыка арыг хемчигештер.
Одар-белчиир четчир боорга,
Оортан улус белең көшпес!
Көшпе, Көшпе, Көшпезимни
Көр даан, көр даан, келген чонум.

Салим МОНГУШ

Эглип келбес

Оттуп келгеш, караан чоткан кижы ышкаш,
Көзенекте соок бусту аштай кааптың.
Көрүжүнү кудумчуда харда ойнаан
Оолчукка доктаадыпкаш, ыт чок бардың.

Болуп каапкан, эглип келбес бүгү чүүлдер
Ол-ла дораан сеткил-чүрээң шыва апты.
Оолдуң чууктаан хары ышкаш борбак чүве
Боостааңны харлыктыр дуй чыдып алды.

Ырап чоруй, көзүлбестеп бичиилезе,
Шак ол оол-даа көрүжүңдөн чиде берди.
Чаңгыс дамды соңгаң бузун ийи чарып,
Ыглаан карак чажы ышкаш, бадып бар чор...

Эник сен дег

Эът-кешти өттүр хадаан соок хатка
Эриидедип, сывыртаткан ээ чок эник,
Түрегделиң уттувуткаш, чүнү дилеп,
Чүнү тыплайн, улчуп чор сен, харыылап көр?

Кандыг хайның ужурундан ээ чок артып,
Каржы-дошкун салым-чолга хинчектеттиң?

Бүзүрелге көгүттүргөш, отка чиртип,
Бүтпес чүүлдер дилеп чоруур апардың бе?

А мен база сенден эрткен чүөм-даа чок,
Амы-хууда түрөп чоруур амытан мен.
Чүгүлө харын ында утка көрбөйүн чор мен...
Чүнү канчаайн, айтып берем, күжүр өңнүк?

Артык-тудуу ажаанзырал, кавыыргалдың
Артынчагын бодумдан ап октавыткаш,
Бүгүдени уттувуткаш, эник сен дег,
Бүтпес чүүлдер дилеп-сурап чоруур мен бе?

Эжиктер бооп чадавас боор

Айдың дүнө кылаш кыннып, чаап турар
Аккыр харны көрүп ора, элдеп чүөе,
Бодаарымга, арыг, чырык деңгерлер-даа
Боттары бо бадып турган ышкаш болду.

Чамдык харлар кара черже дүжүп чыда,
Шалбааларда сылдыстарны көрүп каан дег,
Бар-ла турган шаа-биле ынаар чүткүп,
Бадып-ла тур, сугга деггеш, эстип-ле тур...

Харжыгаштың хөөлбектерде сөөлгү дээрбээ
Кайгамчык бир орандыва эжик боор оң:
Чагган бо хар чазын эрип, дээрже үнгөш,
Чаашкын болуп катап база эглир болгай!..

Сигенчиниң ижи

“Сиген өлде магалыг-ла — боду ужар,
чидиг бис-даа шаптыланмас” — дигилеп каап,
кадыр бизин чайынналдыр чайып-ла тур,
кандыг кончуг шалып ишчи ажылчын боор!

Сиген-оът-даа шалың-чажын мөндүш кыннып,
Сириңейнчип, эглиңейнип турар-даа бол,

Кадыр даажы улам-на чоок бо кел чорда,
Харлыкпышаан... салгын-хатка ырлай-ла бээр.

Оода бичии манап алза... “Хоржок-хоржок,
Онаап кааны хуусаа эртсе, дарга кончуур”:
Кадыр күжүр дазыл, сып-даа таваржырга,
Хамаанчокка, канчаар кээр-дир — кыра шаап тур.

Шак ол сиген — эглиңнешкен кижилер-дир,
Шаптыланмас чидиг кадыр — өлүм ол боор.
Ынчангаш-ла кадыр бизи чоокшулаарга,
Ырлаарывыс улам ындын апаар боор оң...

Ынчалза-даа дагын катап дазыл тыртып,
Ыяап черле шымырарып үнүп кээр бис,
Даргавыс-даа бүгү чүүлдү бодап каан-дыр,
Даарта база ырлаар үе чедип кээр оң!

Алина МАЙЫНДЫ

Өвүр. Чаа-Суур. 11 класс.

Кыш

Кыш-даа дүшкен, харын чаапкан.
Кыстар, оолдар, үңгүлөңөр, ойнаалыңар!
Кылын харга дүрзүлөрдөн тудалыңар,
Кыштың соогун черле тоовайн, хөглээлиңер!

Салым-чол

(Бодумнуң дугайымда шүлүүм)

Чуртталгага кижиге болуп төрүттүнгөш,
Чудурук дег дуза безин көргүспейн,
Човулаңныг аарыгга алзывыткаш,
чонум, өөрүм аразындан чыдып кагдым.

Кара аарыг ишти-хөңнүм өйүп кээрге,
Караам чажы чаагым куду бада бээрге,

Хөөкүй бодум хөйнү бодап, кударааштың,
Көскү-хөрээм суйбагылап чыдар-дыр мен.
Эртенден-не кежээге дээр коляскамдан
Эрткен, дүшкен улустарны көрүп кааштың,
Ийи будум баштарындан туттунупкаш,
Ишти-хөңнүм оожургадап, ырлаксаам кээр.

Күжүр авам уйгу-чыдын удуvain,
Хөөкүй уруу мени дээштин сагыш човап,
Аыш-чемнин, идик-хептин дээжизин,
Алинага, меңээ дээштин берип чоруур.

Угбаларым, дуңмаларым мени дээштин
Ундаратпайн чуруп, бижип, чардыктырып,
Кижилернин аразынче кириштирип,
Хире-шаанче дузалажып азырап чор.

Чуртталгага дески чүве каяа турар.
Чурттап эртер үүлени салым билир.
Муңгаралдан, аарыгдан дескеш канчаар,
Мурнуvusче тура дүшпейн чүткүүлүңер.

Дөрбөт-оол МОНГУШ

ИЛБИЛИГ ПАШ

Тоол

Шыяан ам, сүдүн саггаш, тарак булгап ижер ала инек-тиг, аңнап мунар ала аъттыг, аалының соңгу талазында булут-тарда бажы шашкан бедик Ала-Тайга деп тайгалыг, азыраан ажы-төлү-даа чок ашак, кадай чурттап чораан чүве-дир эвеспе.

Бир-ле катап ашак-даа ала аъдын мунгаш, Ала-Тайга-зынче аңнап чоруп каап-тыр. Ай чыгыы аңнааш, ашак-даа куруглаан. Аң-мең, олча-кежик аайлашпаан мындыг. Аъдын өртээш, кижиги ышкаш көжээ даш чанынга одаг каскаш, кара шайын хайындырып, бодавасты бодап олуруп-тур. Кадыг курудун кара шайынга шыгыдып чип олуро, ол мынчаар чугааланган:

– Ала-Тайгам ээзи меңээ аңны хайырлаар-ла чүве, кан-даай чоор. Дергим куруг чанмас-ла кижиги болгай мен, элдеп-тиин.

Одааның чанында демги көжээ дашты көрүп топтап оорарга, кижиги хевири бар бооп тур. Каң болат кара балдызы-биле ол көжээни хевирлеп чонуп, соктап кээрге, аажок чараш кыс уруг дүрзүзү бодарап, көстүп келген.

Ажы-төл чок улус, даш-даа болза, уруглуг боор бис ыйнаан дээш, удуп чыдып ап-тыр. Дүне ашак-даа элдептиг дүш дүжээн. Демги чонуп, сиилбип кылып алганы даш уруу дириг кижиги апарган, ону ачай, ачай деп, одаг долгандыр кылаштап турган.

Анчы отту чаштап келгеш көөргө, даш көжээзи турган черинде чок бооп тур. Одааның чанында алдыңналып турар каас идик-хептиг, херелденип көстүр кедергей чараш уруг хола пашта быдаа хайындырып алган олуарар бооп-тур. Менде хола паш бар эвес, бо уруумнуң пажы болган-дыр аа.

Даш боду дириг кижии апаар, чиктиин деп кайгап харап орда, демги уруу мынча дээн:

— Чаа, ачай, аштанып-чемненип көр. Мени чүү мындыг уруг боор деп бодап ор боор сен. Мен Ала-Тайганың ээзи Алдын-Шуру деп кижии мен. Курбустунуң оглу Курбулдайга кадай бол деп кудалаарга, ынаваан мен. Ол дээш Курбусту хаан ажынып-хорадааш, мени даш көжээ кылдыр хуулдуруп кааш барган чүве. Быжыг бектегге чыткаш, сенээ олча хайырлап шыдаваан мен. Ол кинчи-бектен мени адырып, хостап кааның ол-дур.

Бо эъттиг, чаглыг хола пашты сенээ белекке бээрим ол. Анаа эвес, илбилиг паш чүве. Оран-делегейниң дөрт чүгүнге тейлеп сөгүрээш, чүнү күзээр-дир сен, ону чугаалаарыңга, ооң-биле дола бээр паш чүве. Чүвени канчап билир, бир шагда бо одааңны эргиир сен — дээш, хуулгаазын, чараш уруу дээрже-даа үнгени, черже-даа киргени билдинмейн чиде берген.

Ашак-даа тотпаан боду орта тодуп, суксаан боду орта суксун чандырып олуруп тур.

Хола пажын таалыңнап алгаш, аъдын мунгаш аалынга чортуп чанып кээп-тир.

Аал ораныңга кээрге, багай кадайы арып-доруп баксыраан, ала инээниң сүдү-биле аргастанып орап болган.

— Айның үжен хонуунда аннааш, аас шимчедиптер чүве эккелбес, кончууңну аа — деп шыжыканы шырайындан көстүп-даа олурган.

— Аа богда, ажынып хорадай бербе даан. Аажок херек, үнелиг эт тып эккелдим — дээш, таалыңындан хола паш уштуп көргүзүп туруп-тур.

— Хола паш-ла-дыр. Аңаа хайындырып чиир эът-чемивис бар эвес.

— Анаа эвес, илбилиг паш чүве — дээш, оозун ожуунга тиге берген.

Адаанче от-көс-даа салганда чок, дөрт чүкче сөгүрүп тейлээш:

– Чаглыг эъттиг быдаадан хайырлап көр, пажым – дээн.

Ол-ла дораан паш долу чаглыг эъттиг быдаа белең болган. Ашак, кадай орта амырап, аштанып-чемненип олурганнар.

Үнген-кирген чонундан чүнү-даа харамнанмас экииргек, ажык сеткилдиг улус болгаш, илбилиг пажының дузазы-биле үнген-кирген чонун тоттур чемгергеш салыр турганнар.

Ашак-кадайның илбилиг пажының дугайында чугаа Караты-хаанга дынналы берген. Удаваанда Караты-хаан аг-шерииң эдертип алган бо келген. Ашак-даа илбилиг пажын ожуунга каш катап тип, хаанны болгаш ооң шериглерин ышкыштап, соястап турар кылдыр чемгерген.

– А сен бо паштан аът бажы алдын, бөрү бажы мөңгүн диледиң бе, ашак?

– Чок, хайырааты, ындыг чүве дилевээн мен.

– Ынчаарга бо пашты сен ажыглап билбес-тир сен. Ону мен эдилээр ужурлуг кижидир мен — дээш, ашактын илбилиг пажын былаап алгаш чоруй барган.

Аштыг-чемниг илбилиг пажы чок ашак, кадай аштап, суксап, түрөп эгелээннер. Ашак-даа ала аъдын мунупкаш, Ала-Тайгазынче чортуп чорупкан.

Биеэги одаанга кээп доктаап, Алдын-Шуру хуулгаазын уруун сактып, аъш-чемниг хола пажын чоктап олуруп-тур эвеспе. Одаан долгандыр көрүп, шинчилеп оорарга, ында демир баглыг, демир сыптыг кымчы чыдар бооп тур.

– Уваа, бо чүү кижиниң уттуп каапкан дадарык демири боор — дээш, кымчыны ап чыдырда, оозу өрү шурай бергеш, ашакты бир орааштыр тудускаш, кышкырып үнген:

– Мен дадарык демир эвес, алдын кымчы-дыр мен.

Кымчыны көрүп оорарга, дедир демги черинге төк кээп дүшкен.

Курландыр шаптырып алган ооргазын дүрбүп ора, ашак чугааланган:

– Уе, ооргам, бо демир... — деп чыдырда, кымчы коваңайнып эгелээн.

– Чок-чок демир эвес, бо алдын кымчыны ап алың — дээрге, оозу шимчевейн барган. Ала-Тайганың ээзи Алдын-

Шуру уруумнун белтээ-дир бо деп бодапкаш, демир кымчыны ап алгаш, аалынга чортуп чанып-даа кээп-тир.

— Ам база бир илбилиг эдилел тып эккелдим — дээш, демир кымчызын кадайынга көргүскөн.

— Демир-ле дир, ону чоор чүвөл — дээр орта, ашактын кымчызы кадайны бир орааштыр тудускан.

— Уе-уе! Кижиге кымчылап турар чүү мындыг демир эккелдин, ашак!

Ынча дээри билек кымчы кадайны база бир тудускан.

— Ой-ой демир эвес, алдын кымчы дээринге эки — деп чүвениң ужурун ашак чугаалап берген. Кадай-даа демир кымчыдан сезингеш, ыттаваан. Достайтыр кактырып алган хаваан дүрбүүрүнге-ле өй болган. Эртенинде ашак-даа демир кымчызын ап алгаш, хаанның аалынче чоруп каан. Хаан-даа ашакты танып каан.

— Чүгө чор сен, ашак?

— Хаанымга база бир үнелиг эдилел эккелдим — деп-тир.

— Чүнү эккелдин, каям, көрүп көрейин — дээн.

Ашак-даа хаанга демир кымчызын көргүскөн.

— Буу хайт, черге чыткан черлик демир ышкажыл, ашак. Ону чоор боор.

Ол-ла дораан демир кымчы ужуга бергеш, хаанны бир кымчылаан.

Хаан-даа кускуннап-ла үнгөн:

— Аа, уу! Чүү мындыг черлик демир кижиге соп турар чүвөл? Тудунар! Кагыңар!

Кымчы-даа хаанны улдап-ла эгелээн. Хаанның чалчалары, шериглери халчыл келгеш, демир кымчыны дадарык, чемирик деп бак сөглөп алгыржып эгелээрге, демир кымчы оларны бөле шаап, улдап, соп туруп берген.

Хаан боду баштаан аг-шерии, ара-албатызы баш сугар чер тыппайн дезип, дойлуп турганнар.

Адак соонда демир кымчы оларны оранны одурту ойладып алгаш, кымчылап чоруп каан.

Хаанның аал-ораны ээн каарга, ашак-даа ачылыг-буянын, аштыг-чемниг хола пажын тып алгаш, аалынче чортуп чана берген-дир оо.

А-Я-Н-ЧОРУК

Бичиилерге солун номчулга

Үннер биле сөстөр чурту,
Үжүктерниң делегейи
Чаптанчыг өңнүктери –
Чаштар өөрүн чалай берди.

А-дан Я-га чедир
Аян-чорук кылыыл.
Акы-дунма, ада-ие
Айтып, сургап, кады чорзун.

А-а

Авай, ачай, аал-оран – авыралдыг ада-чуртум.

Ала-буга — хемде,
Ала буга — шөлде.

Ай дээрде үнүп келген,
Ай чечээ частып келген.

Ай-ай, тенек болбайн көр,
Ай, багайын, халалыын ай!

Адак-бышкааң аартай бээрге,
Адаккы каът бажың тааржыр.
Аъттанырда база талаар —
Адактадып алыр апаар.

Б-б

Барба-сава, бала-согааш, баг-манчак, балды-сүге —
багажа-херексел.

Башкы үжүк айтып берген
Башкы черле уттундурбас.

Даг эдээ бел черже
Дажыг хемде бел четпес.

Буур деп аң — тайгада,
Буура теве — ховуда.

Баартак артында турар киж
Баартык багланып алза эки.

Будук-биле будуктуг ыяш чурудум.

Авам хөйлең бышкан,
Ачам хойтпак бышкан,
Арыгда кат бышкан.

В-в

Виноград биле вишнядан
Витаминниг варенье кылыр.

Волейболдап ойнап каапкаш,
Ваннага олургаш, чунар.
Вокзалдан үдежип каапкаш,
Вагонга олургаш, чоруур.
Вертолетка ужудуп каапкаш,
Верандага олургаш, шайлаар.

Г-г

Гагауз — түрк дылдыг кижидир,
Гагара — чылыг чөөктүг куш-тур ол.
Гранат — кызыл өңнүг чимис-тир,
Граната — чазылдырар чепсек-тир.

Гардеробка тон, бөрт уштур,
Гастрономга аъш-чем садар.

Гастроль кылып келген артист
Гармонь туткаш, ойнап турар.

Геолог чер шинчилээр,
Генерал шериг баштаар.

Д-д

Диин дйтче чашты берген,
Диис соондан үне халаан.
Дилгижек-оол өрү көргөш,
Дидимненмейн дедирленген.

Даң адып, хүн үнген.
Дал дүъште чайгы изиг
Дам барып, чирти берген.
Дээлдиген куш дескинген
Дээрде хензиг булут-даа чок.
Дам-дум кылдыр чаъс чагбас,
Дамды безин черже батпас.
Дашкаар үнген кым-даа болза,
Девээ дилеп, дери төктүр.

Долу дүжүп, догдурашкан,
Долу суглуг хемнер чалгаан.

Е-е

Европа дип — алды диптер бирээзи-дир.
Ефрейтор — эң-не биче шериг дужаал.
Еврейлер — Чоокку чоөн чүк чурттуг чон-дур.
Египет — ол пирамида ораны-дыр.

Ё-ё

Ёзулуг кижиге кажан-даа
Ёзу-чаңчылды сагыыр,
Ёзулалды кылып билир,
Ёзу-чурум чок болбас.

Ёразы бак,
Ёозажок кижиге
Ёзуургап шаг боор.

Ж-ж

Женьшень деп эм отту
Ижер болза, кадыкка эки.

Жонглер акый циркте бар,
Жокей акый аъттар мунар.

З-з

Заводка чон ажылдаар,
Залга улус танцылаар.
Зоопаркта хөй аң-кушту
Зоолог акый шинчилээр.
Заставада дайынчылар
Зарядказын албан кылыр.

И-и

Илбек баштыг “ийи” демдек
Ийи-чаңгыс апкан оолак
Идээргээр харык-даа чок,
Илейтир-ле муңгарай бээр,
Ишкирнигип ыглай кааптар.

Инек-даштыг тайга черге
Инек-караа чыып чедип келгеш,
Инек-кулча, инек-кулаа,
Инек-кудуруу база көрдүм.
Инек-сокпа — межерген куш
Имиртинээр үе манап,
Ийленипкен удуп орду.

К-к

Кежиг — хемде,
Кежик — бисте.

Кежээ кижиги тура дүшпейн,
Кежээ дүшкүже ажылдаар.

Кадыр ийден ийи дугуй:
“Кайывыс-ла мурнаарыл?!” — деп
Караңайндыр чуглуп баткаш,
Кашпал дүвү шакпын хемче

Караш кынгаш, чиде берген.
“Карак-даа чок, кулак-даа чок,
Канчап барган боларың?” — деп,
Какпак хая кайгап арткан.

Л-л

Лото — солун оюн,
Лотос — ховар чечек.

Лаа чырыын оон күштүг
Лампочка чырыы солаан.

Лимби ойнааш, суксай бергеш,
Лимонадтан ижип аар бис.

Чежеге дээр садиктээрил,
Сентябрь бир келирге-ле,
Лифт-биле куду баткаш,
Лицейже дорт чоруптаалы!

М-м

Мында бир-ле бажындан
Мындыг элдеп амытан —
Мый-ыт дээрзи үнгеш-ле,
Мынаар халып чоктады.

Мыйыт хемде эжинген.
Мый-ыт ону тудуксаан.

Мургу этсип, ойнап ор мен,
Мургу ону дыңнаалай-дыр.

Н-н

Тывызык

Ногаан өңнүг, шөйбек боттуг ногаа аймаа.

(огурец)

Үлегер домак

Нүүрлүг кижиги нүгүл кылбас.
Наксылдың бодун таныштырганы

Назыным чаш, харым алды.
Найыралдыг эштерим хөй.
Ноябрьдан эгелээштин,
Номчугаштар номчуп тур мен.
Найырлардан сонuurгаарым
Наадым деп байырлал бар.

Н-ң

Аңзак ыттыг аңчы киж
Аңгыр кушту адып болбас.

“Ыңа-аа!” деп, уруг ыглаан.
“Мяо-оң!” деп, моортай эткен.

Соңгузу хүн акым-чаавам
Соңгулдага киржир дээштин,
Соңгаар чоруур ажыл-херээн
Соңгаарладып турар чорду.

Дондак дүжүп, чер-даа доңган,
Доңмас суг-ла агып чыткан.

О-о

Оран-сава — оран-суур — оран-чурт — оран-
делегей

Ой-ой-ой, экизин!
Ой тонум кедипкеш,
Ой аъдым мунупкаш,
Ой черлеп халдыптым!

Оңгул-чиңгилге кээп ушкаш,
Оң будум бертип алгаш,
Оңум оскунуп турумда,
Оңгарып каан эмчимге
Оңчок өөрүп четтирдим!

Ө-ө

Өг – өг-бүлө – өгбелер – өртемчей.

Өг: ыяш өг, кидис өг, алажы өг, кызыл өг,
кымыскаяк өө, ары өө.

Өле баштыг кырган-ача
Өле-дайын мунуп алган
Өле-көк туман өттүр
Өөвүсче чортуп олур.

Өңнүүм Мөңгө берген белээ:
Өң-баазын карандаштар.
Өңгүр чечек, ыяш-даш, сугну
Өңнештирип чуруп каар мен.

Өрге күжүр үңгүрүнден
Өргөн ышкаш кожайып ор.

П-п

Пар аңнын эвээжи кончуг,
Пар ыяштың быжыы кончуг,
Пар үжүктүң тодазы кончуг.

Па, кайда келдивис?
Паа, каттың хөйүн!
Паак, савам чок-тур!

Р-р

Рубль-биле садыглажыр,
Руль-биле ээй долгаар.
Романны улус номчуур,
Романсты ойнап, ырлаар.

Ракета-даа ужуп үндү,
Дээрде айга чедер дээн боор.
Ракеткаң тут-ла, эжим,
Теннис ойнап, деңге өзээл.

(Уланчылыз).

ЧУЧУУЛАЙ БИЛЕ ЧАЧААЛАЙ

Киржикчилери: Тоолчу.

Чучуулай — кежээ оол.

Чачаалай — чалгаа оол.

Сценада шимелде — ширма. Тоолчу үнүн, көрүкчүлөр-биле мендилешкеш, тоолун эгелээр.

Тоолчу: Шыяанам. Чучуулай биле Чачаалай эжишки оолдар чурттап чораан-дыр. Чучуулай дээрге, эртем-билиг, ажыл дээнде эрес кежээ эр чүве-дир. Ам Чучуулайны бээр чалап алыылыңар, уруглар. “Чучуула-аай!” “Экии, Чучуулай! (*мендилежир*). Бо хүн чүнү кылыр сен, Чучуу?”

Чучуулай: Бөгүн тараа соктаар мен. Тоолдар номчуур мен (*көргүзер*).

Тоолчу: Эр хей, Чучуулай! А Чачаалай дээрге, айбылаарга, ча-чамайлаар, ажыл билбес эр-дир ийин.

Чачаалайны бээр чалап алыылыңар (*каш улай кыйгырар*). (*Ол эзеп-херлип үнүн кээр*).

“Экии, Чачаалай!”

Чачаалай: Ча-чамай ана. Экилежип өөрөнмээн мен.

Эдержип база билбес мен.

Тоолчу: Эжиң Чучуулай бөгүн тараа соктаар, тоол номчуур. Сен чүнү кылыр сен? Эжиңге дузалажыр сен бе, Чачаалай?

Чачаалай: (*боданып тургаш*).

Ча-чамай. Тараа соктаарга,

хевим хирлени бээр.

Тоол номчуурга

Караам шылай бээр.

Ажыл кылыр орнунга

Аян-тээлеп чыдайн дээш.

(*Чачаалай чыдып алыр*).

Тоолчу: Ажылгыр Чучуулай

Ажылдап-ла эгелезин.

Ажыл билбес Чачаалай

Аян-тээлеп чыткай аан.

Оон улаштыр чүү болурун
Оожум топтап көрээлиңер! *(аяар үнө бээр).*
Шимелдеде көргүзүг эгелээр.

Чучуулай: Ча-чаа, демнежип көрөм.

Чачаалай: Канчаар?

Чучуулай: Тарааны мен соктаайн. Тоолду сен ыткыр номчу.

Чачаалай: Мээн билбезим чүве-дир, ынчангаш кылбас мен.

Мээн өөрөнмээн чүвем-дир, ынчангаш номчуvas мен.

Аштанчыын — амданныг чем болза,

Шыланчыын — чымчак сыртык болза...

(Чучуу тараазын соктап, чай кадында номун номчуп туруп).

Тоолчу: *(шимелде артында).* О-ой, оолдар, чем болу берди, чемнениңер.

(Чучуулай үнүп бар чыдар. Чачаалай чоруур дээрге, тону чыпшына тактагайланып калган болур. Чүткүүрге-даа салбас).

Чачаалай *(ыглаңайнып).* Бо чүү мени салбастай берди. О-ой, Чучуулай, меңээ кээп дузалаш. Мени адырып ап көр. *(Оолдар демнешкеш-даа, шыдавастар).*

Чучуулай: Адыр, ыглава, Чачаалай. Чыпшына тактагайланы берген-дир сен. Ам хуулгаазын чүве кылыры херектир. Боданып көрээли.

Чачаалай: Сээң номчуп турарың тоолдарыңда ындыг чүве бар бе?

Чучуулай: Шын-дыр *(номчуур).* “Алдын-Доос деп хуулгаазын тоол”, бо-дур, улаштыр номчууйн.

Шыяанам, эртенгиниң эртезинде... *(улаштыр дүргенибиле быдырадыр номчааш, тоолдуң төнчүзүңгө келир).* Хуулгаазын сөстөр:

Тактагалдай, тактагалдай,

Таалай так диди, тоолай ток диди.

Ол-дур. Ам адырлып кээр ужурлуг. Шимчеп көрөм *(чүү даа бүтпээн болур).*

Чачаалай: А-айй. Чугааладым чоп, тоол меге чүве-дир. Ам канчаайн. Аштаарымны. Чем сооду. А-айй, аваай.

Чучуулай: Мана, адыр. Улаштыр номчуп көрейн. “Бо хуулгаазын тоолду номчукчу боду номчуур, чурун көргүзөр ужурлуг” дээн-дир. Дарый дүрген бодун номчуп көрөм.

Чачаалай: *(боданып тургаш).* Чучуу, демнежиб берип көрөм, эжим. Мен номчууйн, а сен чуруп берип көрөм. *(Чучуу самбыра-биле чугай ап алып, чуруур).*

Чачаалай: *(номчуур).* “Хуулгаазынныг Алдын-Доос” деп тоол. Шыяанам, бичии хөлчүгөш чыткан” Чучуулай хөлчүгөштен чуруп ал. “Хөлчүгөштин чанынга аал көжүп келген”. Чучуулай, өгдөн чурувут. “Өгнүн чанынга үш бичии оол сайзанактап олурган. Аалдың алды хою хөл чоогунга оъттап чораан. Хөлдүн ындынга ийи бөрү хойларны кедеп чыткан. Чучуулай чуруп алдың бе? Шыяанам, аалдың ээзи ирей чээрген чыып алгаш, өөнчө кире берген. Хойлар оъттап алгаш, хөлчө суг ижип чорупканнар. Хойларже бөрүлөр чоокшулап келген. Оолдар бөрүлөрнү эскерип кааш, өгжө маңнажып келгеш, чугаалашканнар-дыр. Кырган-авазы хойларның бажын дозуп, уткуй маңнаан, кырган-ачазы боозун алгаш, бөрүлөрнү аглап халаан. Шыяанам. Ынчал-дыр-ла хуулгаазын куш чуруттуна берген-дир эвеспе.

Шыяанам. Тактагалдай, тактагалдай,

Таалай так, тоолай ток.

Чучуулай: Мана, Ча-чаа, чуруктар болдунду. Мен чашты берейн. Сен хуулгаазын сөстөрнү үш катап чугаалавыт. *(Чучуулай үнө бээр).*

Чачаалай: *(үш катап).* Тактагалдай. Тактагалдай,

Таалай так, тоолай ток.

(Самбыра артындан Алдын-Доос куш көстүп келир).

Чачаалай: *(көрүкчүлөргө).* Уваа, хуулгаазын чүвөгө бүзүрөвейн чордум, ам бүзүредим *(оон кушче көргөш).* Экии, Алдын-Доос! *(куш мөндилежир).* Оо, онза-ла чараш-тыр, силер! Караам чылчырыктай берди. Хуулгаазын ырыдан ырлап берип көрүнөрем *(куш ырлаар).*

(Чачаалай шимченип көөргө, адырлы берген болур).

Чачаалай: Улуу-биле четтирдим, Алдын-Доос! *(Куш чиде бээр).* Чу-чуула-ай. *(Чучуулай үнүп келир).*

Чучуулай: Чүү болду? Канчалдың?

Чачаалай: Тоолду меге дээр, ам-на бүзүредим. Хөйнү өөренип билип алыр чүве-дир, эш. Сен мээң езулуг эжим-дир сен. Сеңээ четтирдим!

Чучуулай: Чүнү билип алдың?

Чачаалай: Өөрөнмеске, номчуттунмаска,
Өөделиг чүвеге чедирбес-тир.

Ажылдаваска, чүве кылбаска,
Амыдыраары берге-дир, ынчангаш,

Ийилээн: Демниг ажылдаалы, өөрениили. Байырлыг!

Д.С. КУУЛАР

Тыва КУ-нуң профессор, ф.э.д.,

Тыва АССР ниң эртемниң алдарлыг ажилдакчызы

Аас чогаалы — тыва культураның меңгизи (өндүр бедии)

Тыва улустуң чечен салым-чаяянының эң-не улуг илерээшкини — ооң чогаатканы сөстүң уран чүүлү-ле болгай. Эрткен чүс чылдың үжен чылдарындан бээр ону аас чогаалы деп адай берген. Бо аттың үнген дөзү орус “устное народное творчество” деп термин болган боор. Ону очулдурганнар А. Пальбах, С.Пюрбю дизе, улуг-ла хажывас. Оларның хайнышкынныг очулдурукчу, чогаадыкчы, тывыштыг чаартыкчы үезинде аас чогаалы деп билиишкин дыңналып келген чүве чораан.

1941 чылда “Революстун херели” деп сеткүүлдүн бирги номеринге парлаттынган “Национал-революсчу уран чогаалдың чечектелип турары” деп статьязынга С.Пюрбю мурнуку үелерде “...арат чон... салым-чаяянын чүгле аас кырынга... илередип чораан” деп домак кирипкен. Адаанывыс сеткүүлдүн ийиги үнгенинге улуг чогаалчывыс “Улустун аас чогаалы” эгелиг кезек кииргеш, ооң адаанга “Хайыралыг Кара-Көгел” деп маадырлыг тоолду С. Биче-оолдан дыңнап бижээн ин езугаар парлаткан.

Оон бээр тыва улустун бурун шагдан тоолдар, ырлар, тывызыктар, үлегер сөстөр, алгыштар, төөгү, хуулгаазын чугаалар деп аңгы-аңгы адап чорааны, оларны каттыштырган ат чок турган, чечен чогаадылгаларын аас чогаалы

деп сөс бөле-хаара туда берген... Эрткен алдан ажыг чылдар дургузунда ол сөс тендиш дивес быжыг, ишкир болгаш ханы уткалыг термин апарган.

1945 чылда Тываның төөгү, дыл, литература институтун ажыткан. Оон бир онзагай адырын литература болгаш аас чогаал сектору деп адааш, тыва улустуң сөзүнүң, уран чүүлүнүң эң-не ус-дарганы С.А.Сарыг-оолга ону удуртур болгаш сайзырадыр кылдыр дааскан. Тутканын салбас, көргенин ышкынмас, дыңнаанын утпас Степан Агбаанович 1953 чылга чедир, өскээр чугаалаарга, чогаалчыларның Дээди курстарынче өөренип чорааже, салым-чаяанныг эртемден А.К.Калзан Ленинград университетин доозуп келгиче, секторну “бут кырынга тургузуп” келген.

Улуг башкының чаагайжыдып эгелеп каан буянның ажылын А.К.Калзан хөй чогаалчы, эртемден өөрү-биле демнежип шуудатпышаан, тыва культураның одагларының бирээзи кылдыр ылавылап тургаш быжыглап тургускан.

Оон тыва улуска, оон аныяк салгалдарыңга хайыразы үнелеттинмес. Секторнун ачызында ТГШИ-ниң ууттунмас улуг бижимел фондузу тургустунган. Оон шилип тургаш парлаткан, биргээр чугаалаарга, чонче эгиттинген чогаалдар, алда-мунак санап көөрге, барык дөртөн номнар, томнар иштеп турар-дыр. Оларны хөй уран чүүлдер (театр, филармония, хореография, чурулга, танцы дээш оон-даа өске) ажыглап, амгы улусчу чогаалдарны чогааткаш, көрүкчүлерге бараалгадып турарлар. Фольклор ансамбльдериниң ачызында тыва аас чогаалы даштыкы чурттарже үне берген.

Тыва аас чогаалын сайгарган эртем-шинчилел ажылдары делегейниң аас чогаал шинчилээр эртеминиң даңзызынче шагда-ла кире берген. Оларга Л.В.Гребневтиң “Тыва маадырлыг эпос”, А.М.Аксеновтуң “Тыва улусчу музыка”, С.М.Орус-оолдуң “Тыва маадырлыг тоожулалдар”, бо одуругларның авторунун “Тыва аас чогаалы Төп Азияның улусчу чогаадыкчы чаңчылдары-биле тудуш” деп эртем ажылдары хамааржыр.

Тыва аас чогаалының шилиндик үлегерлерин, делегей чергелиг кылдыр бодап тургускаш, “Сибирьниң болгаш Ыраккы Чөөн чүктүң аас чогаалдарының тураскаалдары”

дирткен, алдан ажыг томнуг, Россияның эртемнер академиязының Сибирьде салбырының Новосибирск хоорайда белеткеп үндүрүп турары, дараалашкак номнарның (серияның) бежин иштээр кылдыр көргөн. Том бүрүзү үжен ажыг парламал ама саазын иштээр, тыва болгаш орус очулга сөзүглелдерден, оларга хамаарышкан эртемниг тайылбырлардан, словарьлардан тургустунган болур.

Бистиң аас чогаалывыска онаашкан томнарның ийизи “Тыва улустуң тоолдары” (1994), “Тыва маадырлык тоожу-лалдар” (1997) аттарлыг парлаттынган, Россияда болгаш ыраккы, чоокку даштыкы чурттарда тарай бергеннер. Оларны Тываның салым-чаяанныг кыстары филология эртемнериниң доктору С.М.Орус-оол, филология эртемнериниң кандидады З.Б.Самдан белеткээннер болгай. Бо номнар аныяк өскенге билиг бээриниң болгаш чоннуң эстетиктиг кижизидилгезин шынаржыдарының херээнге киржи бергеннер.

“Сибирьниң болгаш Ыраккы чөөн чүктүң аас чогаалының тураскаалдары” деп серияның чырыкче үнген чээрби хире номнары дээш ооң элээн хөй редколлегия кежигүннери, оларның аразында тыва томнарны бүдүрүшкеннер Н.А. Алексеев, Е.Н. Кузьмина Россия Федерациязының күрүне шаңналын 2002 чылда алганнар. Республикаларда авторларны тус-тус чазактар шаңнаар ужурлуг деп чугаа база бар чүве.

Келир чылын “Тыва мифтер, тоолчургу болгаш төөгү чугаалар” деп З.Б. Самдан биле Д.С.Кууларның демнежип кылганы том үнүп келир дээрзинге идегел бар.

Адаанывыс номнарның чырык көргенинге Тыва Республиканың Чазааның киржилгези улуг. Ооң кириштиргени акша-хөреңгиниң ачызында бо томнар дүрген бүдүртүнген чүве. Арткан “Тыва мифтер, тоолчургу болгаш төөгү чугаалар”, “Тожуларның аас чогаалы”, “Тыва езулал-сүзүглел аас чогаалы” деп номнарны дүрген бүдүрүп алырынче калдырлар политиказы, өөредилге черлери болгаш эртем Министерствозу кичээнгейден салбайн турар чүве чорду.

Тыва улустуң аас чогаалын шинчилээр, республиканың бодунуң күсели-биле ооң чогаалдарын парладыр ажыл сөөлгү

чылдарда соксаш дивээнин номчүкчулар билир. ТР-нын культура болгаш сүлде-сүзүк сайзыралының яамызының, Ниити болгаш профессионалдыг өөредилге яамызының ачыдузазы-биле эртемден, Тываның улустуң чогаалчызы М.Кенин-Лопсанның “Тыва улустуң ужурлары”, “Тыва чаңчыл”, “Тыва хамнарның алгыштары”, “Ойтулааш”; Г.Н.Курбатскийниң “Тывалар бодунуң аас чогаалында”, “Тыва тывызыктар”; Ц.Уламсурэнниң “Копту тываларының аас чогаалының болгаш чугаа-соодунуң үлегерлери”, З.К.Кыргыстың “Тыва боостaa ырызы” деп номнары республиканың ном саңнарының фондузунче киргилээн. Бүзүрөнчиг кижилерден дыңнаарга, чаа солун номнар Тываның Ю.Ш. Кюнзегеш аттыг ном үндүрер черинде болбаазырадырының чадазын эртип турар дижир чорду.

“Аас чогаалының тураскаалдарын” азы үлегерин парладыр ажыл-чорудулганың идепкейлии болза, тыва улус өгбелериниң чогаадыкчы чаңчылдарын ам-даа ышкынмаан, Тывада аас чогаалы боттут, амыдыралчы чогаадылга бооп арттышаанын көргүзүп турар.

Тыва аас чогаалының дугайында база ооң шевер-чечен чогаалдарын парлаан номнарны бистиң амгы культуравыстың хайыразы, эртемденнерниң, башкыларның чогаадыкчы угаанының сарыы деп үнелевишаан, оларда бөгүнгү эртемниң бедик (академиктиг) негелделеринге таарышпас хажыдышкыннар, үндезин чок “саналдар”, орус дылче шын эвес очулгалар хөй таваржып турарын номчүкчулар ожаап көрүп, оларга таарзынмаанын бижип-даа, чугаалап-даа илередип турарлар.

Үе-шаг (хронология) барымдаалап, чамдык чижектерни сагындырып көрээли. Үстүнде адаанывыс “Тыва улустуң тоолдары” (Новосибирск, 1994) деп шиник дептерде “мөгелиг тоол” деп термин ажыглаттыңган. Бистиң кайгамчык тоолчуларывыс О.Ч. Чанчы-Хөө, О.Н. Маннай, М. Агылдыр, У.Б.Балбыр тоолдарын черле ынчаар адавас чораан чүвейин. Ооң ужуру чоннуң тоолчу чаңчылдарында дизе чогуур. Маадыр кижии черле мөге болур. Ынчангаш ону, чугаа аразында “мөге” дээрден башка, өскээр адавас чораан. Мөге

дээрge маадыр кижинин эки шынарларынын бирээзи бооп турар. А “маадырлыг тоол” деп термин чүглe мөгe киржик-чилиг дивээн, бүгү байдалы маадырлыг чорук негээр дээнин утпаза чогуур. Шынап-ла, маадырлыг тоолда мөгe кижиден аңгыда, бүгү-ле чүве быжыг, дошкун, элевес, үрелбес кылдыр чуруттунган-на болгай. Ынчангаш маадырлыг тоолду мөгелиг тоол дээрge, ону чемдик кылдыр адааны-дыр.

Тыва кижинин кулаан уюктурар, чүдексинген каткызын хайныктырар “хөрөктээр уран чүүл” деп сөстөр “уязын” З. Кыргыз “Тыва боостaa ырызы” деп дептеринде киирген болгаш ооң эгезинден төнчүзүнге чедир эңдере катаптап келген. Ол дугайында “Тыва боостaa ырызы” деп ном болгаш этикет (ужурлар) айтырыглары” деп статьяда бижээн бис. Ында илереткен бодалдарга немеп кагза чугула чүве болза, номнуң автору бодунуң ол уткаы чок домаан аныяктар аразынга (улустуң аас чогаалының дылын чаа өөренип чоруурларга) тарадырын кызыдып чоруур деп дамчыыр чугаа чоруп турар.

Хоочун чечен чогаал башкызы, тыва аас чогаалын онзалап сонуургап, ону шинчилээрин, орус дылче очулдурарын оралдажып чоруур Г.Н. Курбатскийнин үстүнде адаанывыс номнарының “кол ооргазын” деткип, авторга йөрээл-байыр сунганнар арбын. Тываның ном үндүрер чери 2002 чылда парлаттынган эң шынарлыг номнарга “Тыва тывызыктар” деп номну каткаш, шаңнаан деп дыңнаан бис. Чогум номну башкылаашкын ажылынга ажыглаар дээш, сайгарып көөрүвүске, онза эки бижиттинген киирилде сөстүң, эңмежок шын очулгаларның сузун базып турар хөй соора утка илереткен очулгалар бар-дыр. Чижээ, 684-кү тывызык деп чогаал бар. “Сен-биле келбезиңни, мен-биле сактырымны” дээн. Тывалап чүү дээни-даа тывылбас, а орус дылче очулгазында “Курение табака (трубка не ходит; находясь же во рту, она наводит на мышления) дээн. Канчаар-даа бодаарга уткаы билдинмес одуруглар-ла хире. Тыва домактар-даа эвес-тир, багай тывалаар кижиле борастап чугаалаан боор. Мындыг чижектер номда арбын-дыр.

Үстүнде демдеглээнивис ышкаш четпестер тыва аас чогаалының чогаалдарын киирген номнарда кайы хөй бооп

турарын оваарып көрзе чогуур. Аас чогаалы тыва культураның эң-не өндүр чаагай тураскаалы-дыр, тыва чечен чогаадылганың дээди бедии, классиказы-дыр. Ону шинчилээрин күзээннерден тыва фольклористика (аас чогаал дугайында эртем) академиктиг бедик деңнелди, хумагалыг чорукту, бодалдарын болгаш түңнелдерин аас чогаалының теориязы-биле шүүп хынал көөрүн негеп турар.

Уран ДОНГАК .

ф.э.к., чечен чогаал критиги

Б.Д. Хөвөңмей

(1915-1972)

Октаргайга ужудуушкун

Дээрже көрем, сылдыстарны,
дески чашкан чинчилер-ле.
Бистиң Черниң — Бөмбүрзектиң
биче, улуг өөрлери-дир.
Олар Черни таныыр-даа боор,
оларга бис баштай баар бис.
Орук баштаан дижир-даа боор — чоргаараар мен.
Баштай Айга ужуп четкеш,
башкы өртээл кылып аар бис.
Дараазында корабльдер
талыйткаштың Марска баар,
Черниң айлаң куштарын-даа
чедире бээр чадавас бис.
Черинге дег ырлажыр боор — амыраар мен.

Тыва чечен чогаалдың эге чадазынга тура-ла, Байкара Дамчаевич октаргай, сылдыстар, өске делегейлер дугайында романтиктиг хөөннерлиг шүлүктерни бижип эгелээн.

Бурунгаар көрүжү болгаш үзел-соруунун күжү-биле ол үениң чаартыкчы агымын бүрүнү-биле хүлээп ап, ооң ээреминге езулуг шымнып кирген кижилерниң бирээзи дээрзин

ооң биске арттырып каан чогаалдары херечилеп турар. “Мээн бижип келген чогаалдарымның кол жанры шүлүк чогаалы болуп келген. Эң баштай проза, шүлүк жанрын деңге бижип эгелезимзе-даа, ооң соонда шүлүк чогаалынче шуут кирген мен” — деп, чогаалчы боду “Азияның чүрээ” (1965) деп номунда демдеглээн. Ындыг-даа болза, бөгүн бис Байкара Дамчаевич Хөвөңмейни чүгле өткүт үннүг хамааты лириканың, шүлүктээн фельетоннарның, солун сюжеттиг уругларга шүлүктөрнүн автору эвес, а ол ышкаш чидиг публицистиг прозаны, мораль айтырыгларын көдүргөн чечен чугааларны, эртем-фантастиктиг чогаалдарны бижээн, тыва литературага катаптаттынмас исти арттырган салым-чаяаныг чогаалчы деп билир бис.

Оон аңгыда 1942 чылда Тываның чогаалчыларының бирги съездизинге белеткээни “Шүлүк чогаалының дугайында” деп илеткели, соонда 1975 чылда чогаалчының “Шүлүктөр” деп номунга “Тываның шүлүк чогаалы” деп ат-биле кирген. Бо эртем-сайгарылгалыг чүүл тыва чечен чогаал шинчилелинге баштайгы базымнарның бирээзи. Б.Д. Хөвөңмей С. Пюрбюнүн “Аныяк чогаалчыларга дуза” (1939) деп шинчилели-биле кады тыва литература эртеминин таваан салышкан.

“Тајънсь кѣјгъ” деп чыынды шүлүктөр номунда (1943) С.Пюрбю, И. Бадыраа, С. Шойгу, С.А. Сарыг-оол, С. Тамба, Самба-Люндуп, О. Сагаан-оол, М. Идам-Сюрюн, В. Эренчин, Л. Чадамба, С. Щипачев, И. Эргил-оол, О. Сундун, М. Кенин-Лопсан, О. Торжу, С. Сувакпит, А. Хуурак, О. Арапчор олар-биле кады Б.Д. Хөвөңмейнин “Дириглерден артык дириг”, “Октябрь”, “Эжим—Щипачев” деп шүлүктери үнгөн.

Тыва прозаның эң баштайгы чогаалдарының аразында С. Токаның “Мээн сактыышкыным”, О. Сагаан-оолдун “Арат чоннун мурнундан” деп публицистиг чүүлү, С. Сарыг-оолдун “Белек” деп тоожузу-биле 1936 чылда “Arattyң амьдыралы” деп сеткүүлге парлаттыгган “Аныяк Биче-оол” деп чечен чугаазы тыва литератураның шилиндек чогаалдарының санынга кирген.

Чогаал шинчилекчизи А.К. Калзан “Амыдырал болгаш литература” деп номунда: “Тыва юморнун болгаш сатираның төрүттүнгени В. Көк-оолдун, А. Пальмбахтың, С. Токаның,

Б. Хөвөңмейнийн аттары-биле холбашкан” деп бижип турар. Ылап-ла, 1934 чылда “Шын”, “Хостуг арат” солуннарынга парлаттыгган чажыт авторларлыг фельетоннар-биле “Азан эвес, амыдыралың мен” деп чечен чугаазы үнген, ол чогаал бөгүн Тываның чечен чогаал классиказынга хамааржыр.

База ол ышкаш “Тыва литература. Допчу төөгүзү” (1964) деп номнуң авторлары Б.Д. Хөвөңмейнийн бөлүглежип бижээн “Хаан хоойлузу” деп сөзү читкен шиилернийн авторларының (С. Сарыг-оол, М. Кызыл-оол-биле кады) бирээзи деп айтып турар. Шии чогаалының база бир шенелдези — “No passaran” (“Олар эртпес”) деп аттыг бир көжегелиг шии.

Б.Д. Хөвөңмейнийн 1968 чылда үнген шүлүк номунуң ады — “Октябрьдан — октаргайже” — ооң чогаал ажылының ниити идея-эстетиктиг угланышкынын дорту-биле айтып турар. “Чаа үеден — келир үеже” деп кыйгырыг чогаалчының уран-чечен аргаларының шилилгезинге улуг рольду ойнаан.

Россияга диңмиттелип үнген 1917 чылдың Октябрь революциязы, ниитилелдин социалистиг өскерлиишкин-нери, тыва чоннуң амыдыралында улуг чаартылгалар — ооң хамааты лириказының кол өзээ.

Тыва шүлүк чогаалынга ниитилел болуушкуннарынга хамаарыштыр (метафора) чурумал демдектер тып, нептередиринге бодунуң үлүүн киирген.

Мөзүр дошка шындаладап, могап-шылап,
кээргел билбес дошкун кышка базындырып,
мөге күжүн үндүрер дээш четтикпейн,
херлип, көстүп чадап кыштаан Улуг-Хем дег,
тыва чонну дошкун күштер ынчаар бастып,
тынар, шимчээр арга безин бербейн чораан.

Частың хүнү чайынналдыр хүннеп кээрге,
чайындылар чалгыглар бооп каттышкаштың,
дөңгү-кинчи болган дошту буза чүткүп,
дөстүнмейн хөглөп баткан Улуг-Хем дег —
Октябрьдан тыва улус күчү кирип,
оруун тыпкаш, хостуг хөгжүп эгелээн...
(1948)

“Октаргай” деп овур-хевир анаа катгыжып, “Келир үениң символу апарган”. “Чаа үеден — келир үеже” деп чогаалчының кол идеязы, уран демдээ, идей-эстетиктиг принциптериниң бирээзи болур угланышкын авторнун фантастика жанрынга сонуургалын күштелдирген, эртем-фантастиктиг чечен чугаалар бижииринге салдар чедиргени анаа эвес.

“Уткулга” — фантастика жанрынга бижиттинген чечен чугаа 1960 чылдарда парлалгага үнген. Ында Келир үениң демдектери:

- Тываның девискээринде ужудуп турар реактивтиг самолеттар (“оожум ужудар чүве эки ийнен”);

- Кызылдың космодромунда “Чер — Ай — Чер” маршрут-туг ракета-корабль белен турар;

- Кызыл-Мажалык хоорайның №4 школа-интернады;

- “Такси кыйгыртыр черден” кнопканы базарга алдын-нанчак хоюг өңнүг кулбугур машина;

- Машинаның чоруу — “шимчээн, шимчевээни-даа билдиртпес”;

- Кызылда үзүктел чок шуушкан чүзүн-баазын өңнүг, янзы-бүрү хевирлиг машиналар;

- экранда кижини көргүзүп турар телефон-аппарат;

Келир үеде кижилерниң бүдүжүнүн өскерли бээрин автор база көргүзүксээн. Алды харлыг Миша авазы-биле 20 вектиң ортаакы үезин көргүскен төөгүлүг кинога боолажып, өлүржүп, чошкуп-эттежип турар база эзирик кижилерни көргөш: “үш-үдүрүмнеп-ле турар”, “тенек аарыг чүве дег”, “Ол үеде улус ынчаар арагалаар деп чүвелиг турган”, “Араатанзыг кижилер турган-дыр аа” — деп кайгап турар.

“Марска чедер частым” деп фантастиктиг рассказта чогаалдың маадыры келир үеден бодунун үезинче эглип келир. Келир үе — ооң дүжүнде. Ынчалза-даа кижиниң эт-херекселиниң делегейи мында база-ла өңгүр, сонуурганчыг:

- ракетодром хоорайы;

- тургузу салып каан ном дег, бүгү боду шил болгаш пластмасстан бүткен “Марс” деп гостиницазының 64-кү каъды;

-көрүнчүр телефон;
-хөрек карманында оттуг ыяш хааржаа дег радиотелефон аппараты;

-автомат-столовая;

-ракетодромнун начальнигинин персоналдыг ракета-корабли;

-Венера, Марсче рейстер.

Кижилернин делегейинде база чаагай, аянын демдектер:

-уругларнын даштыкы хевири — бажы кара, арны аккыр, азийжи, европейжи-даа хевирлиг;

-Марста чаа тудуг кылып турар аныяктар.

Чогаалдын маадыры дүжүндө көргени келир үеден бодунун үезинче эглип келгеш, оттуп келгеш, боданыр: “Хому-даарымны чүү дээр ону!... дүште, тоолда чүве боттуг чүве болуп турар шагда, бодум эвес-даа болза, амгы аныяктар азы бичии уруглар кедизинде барып, черле Марсче ужудуп чеде-ле бээр ийнен” деп бодалым улам хайныкты”.

“Марска чедер частым” деп рассказ ынчаар төнөр, ол — чогаалдын адындан эгелээш, сюжеттин сайзыралы база чогаалдын маадырынын бодаашкынында: “Октаргай, келир үе, бодап четпес делгемнер, кайгап ханмас чаа чүүлдер — бистин амыдыралывыска албан кирер чаартылгалар” деп идея ажыттынып, делгеренгей апарганын эскерер бис.

Б.Д. Хөвөңмейнин “Тыванын шүлүк чогаалы” деп үстүндө адаанывыс эртем-сайгарылгалыг чүүлү база келир үеже көрүнгөн. Үшкү “Бистин шүлүк чогаалывыстын моон соңгаар хөгжүүрүнүн уг-шии” деп кезээнде тыва шүлүктүн тургузуунга хамаарышкан, оон даартагы хүнде канчаар сайзырап боорун, бо талазы-биле шүлүкчүлернин чүнү көрзе чогуурул деп айтырыгларны Б.Д. Хөвөңмей мында көдүрүп турар.

Шүлүкчү, прозачы, публицист Б.Д. Хөвөңмейнин чогаал ажылынын дугайында чырыттынмаан арыннар хөй. Тыва литературанын баштайгы базымнарындан эгелээш, утка-хевир, уран-чечен талаларын байыдып, бөгүнгү сайзыралдыг байдалынга улуг үлүүн киирген өгбө чогаалчывыстын чогаалдыкчы ажил-ижинин арнын, онзагайын, хамааты туружун, үзел-бодалдарын көргүскөн шүлүүн бо чүүлдүн эгезинге кииргенивистин чылдагааны ында.

Оруктун эгезинде (В.Ш. Көк-оолдун 100 чыл оюнга)

Виктор Шогжапович Көк-оол — тыва чоннун салым-чаянныг кижилеринин бирээзи, чечен-мерген аас чогаалының езулуг эдилекчизи чораан, тыва шии чогаалының база уран чүүлүнүн таваан салганнарның бирээзи. В.Ш. Көк-оол төрөөн чуртунун культурлуг амыдыралына балалбас исти арттырып каан. Ооң хөй талалыг чогаадыкчы ажылы чонга билдингир: артист, шиичи, бот-тывынгыр композитор, режиссер.

Бичиизинден тура чер-чуртунун каас-чаражын ырларынга алгап, чон аразында тоолчуларның, ыраажыларның чечен-мергенин магадап, оларның уран-сөзүн шиңгээдип ап чорааны — ооң келир үедеги салым-чолунга улуг салдарлыг болган.

18 харлыында Өвүр кызыгаарына кээп чораан шериглерни көргөш, бир чыл эрткенде, Кызылга барып, Араттың революстуг шериинге 3 чыл албан эрттирген. Аңаа орус клубка назынында бир дугаар шиини көргөш, аажок сонуургап, магадаан. Бот-тывынгыр бөлгүмге киржиپ, 1925 чылдың май 2-де болган бирги тыва “Хам-оол” деп шииге кол рольду ойнаан.

Шериг соонда хөй тыва аныяктар-биле В.Ш. Көк-оолду Москваже өөредип чоруткан. 1928-1932 чылдарда Чөөн чүктүн ажылчы чонунун коммунистиг университединге (КУТВ) өөренип чораан. Ол үеде артисчи талантызы делгемчидир илерээн. В.Ш. Көк-оол тывалар аразындан эң бир дугаар кинога тырттырган кижин болур — “Алдын-Хөл” деп кинога алтай хамның ролун күүсеткен. Москваның культурлуг амыдыралын сонуургап, библиотека, театрларже барып, хөйнү шиңгээдип ап, М.Горький база В.Маяковскийниң университетке болган ужуражылгаларына киржип, чогаал ажылын үнелеп, өөренип эгелээн.

КУТВ-ту дооскаш. Тывазынга кээп, оон уран чүүлүн сайзырадыр талазы-биле ажылдап эгелээн. А 1934 чылда В.Ш. Көк-оолду тускай билиглер чедип алыры-биле катап Москваже өөредип чоруткан. Бо удаада А.В. Луначарский аттыг Күрүнениң театр институтунга (ГИТИС) барып, алдарсураглыг театр башкылары К.С. Станиславский, В.И. Немирович-Данченконун лекцияларындан уран чүүл теориязының талазы-биле чепсегленген.

Ынчалза-даа, чыл болганда, Тывада уран-чүүл талазы-биле тускай ажылдакчыларның чедишпези-биле, В.Ш. Көк-оол дедир ээп келген. Оон бээр-ле В.Ш. Көк-оол бүгү назынын театр-биле холбап, чогаадыкчы ажылын эгелээн. 1936 чылда тыва театр-студия ажыттынган (2006 чылда тыва театрның тургустунганындан бээр 70 чыл оюн демдеглээн болгай бис). В.Ш. Көк-оол аңаа башкылап, чаа билиглерин, мергежилин артистерге дамчыдып келген. Боду шии тургузуп, рольдарга ойнап, режиссер И.Я. Исполневтин дузалакчызы бооп ажылдап турган.

Артист ажылы-биле чергелештир В.Ш. Көк-оол Тываның баштайгы шиичилериниң бирээзи болур. Чаа тургустунган театрга база бот-тывынгыр бөлгүмнерге чугула херек турган В.Көк-оолдуң чаңгыс көргүзүгүлүг “Чалым-Хая”, “Эки хүн”, “Чутту утпаалыңар”, “Мань-Кара”, “Ах, чаражын!”, “Алдын-Чечек” деп кыска шиилери 1935 чылдан эгелеп сценага тургустунуп эгелээн. Баштайгы тыва шиилер кол нуруузунда ол үениң байдалын чуруп көргүскен болур. Революстуг болуушкуннарның дугайында база культурлуг революцияның сорулгаларын шиитпирлээр талазы-биле айтырыгларны чонга “дириг оюннуң” дузазы-биле чедирип турган. Шажын-чүдүлгени шүгүмчүлээн, бижик билбес чорукту узуткаарының, арыг-силиг болурунун дугайында агитациялыг база сатириктиг шиилер турган. “Эки хүн” деп шииде араттарның чидиг демиселин көргүскен, “Чалым-Хая” деп бирги тыва комедия аныяктарны шериг-физкультура билеткелинче мөөннээриниң дугайында көргүскен. “Мань-Кара” деп аялгалыг шииде тыва чоннуң культуразының, чаңчылдарының ажыктыг, чараш талаларын бижээн.

1930 чылдарда — ангы демиселинин үзинде — феодалдар болгаш лама-хамнар-биле бөдүүн араттарның туржуп турган үзинде — чогаалчылар социал амыдыралдың агымынга киржип, кижилерниң мөзү-шынарын сойгалаан шиилерни бижип турган. Ол болза С.А. Сарыг-оолдун болгаш Б.Д. Хөвөңмейниң “Хаан хоойлузу” деп шиизи, С.К. Токаның “Херээжен” деп шиизи, В.Ш. Көк-оолдун “Эки хүн”, М.М. Мунзуктуң “Кургулдайым үзе адыпты ышкаш” дээш оон-даа өске шиилер болур.

Ол үеде амыдырал боду кижилерниң салым-чолун база характерин чуруп көргүзөр кончуг байлак материалды чогаалчыларга берип турган. Чуртка үндезин өскерлишкин болуп турар үе янзы-бүрү үскүлежишкиннер, маргылдаалар долган болгаш, чогаалчыларның ажылдарында көрүнчүктелген.

1936 чылда В.Ш. Көк-оол “Хайыраан бот” деп шиизин бижээн. Ол дораан ук шиини театр-студияның артистери чонга көргүскен. Ынчангаш, “Хайыраан бот” база 2006 чылда 70 харлаан. ТАР үзенинң бедик деңнелдиг шиилериниң бирээзи “Хайыраан бот” ол үеден бээр тыва сценадан дүшпээн, алдар-сураглыг классиктиг шии апарган.

Езулуг тыва культураны, чоннуң аас чогаалын, ужур-чаңчылдарын эки, ханы билири — В.Ш. Көк-оолдун чогаадыкчы ажылының кол өзээ болган. 1945 чылда В.Ш. Көк-оолду ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелинге хүлээп алган.

1942 чылда С.К. Тока алдан-маадырлар дугайында бижиирин В.Ш. Көк-оолга сүмелээн. Болуушкуннуң херечилери-биле чугаалажып, Тываның чогаалчылар эвилелинге сайгарып көргениниң түңнелинде, шииниң идеязын, иштики тургузуун ийи-үш катап эде бижээш, В.Ш. Көк-оол 1963 чылда “Самбажык” деп төөгүлүг шиини дооскан. Тыва араттарның хөй чүс чыл дургузунда боттарының байларының база манчы-кыдаттарның дарлаашкынынга удур 1883-1885 чылдарда болган тура халыышкынының чамдык талаларын чуруп көргүскен төөгүлүг шиини чон улуг сонuurгал-биле хүлээп алган.

Амгы көрүш-биле көөрге, “Самбажык” база-ла социализм үзенинң шиизи болгаш, кол чырыттынган кезээ —

аңгы демисели бооп турар. Алдан-маадырларның тура халышкынының эң кол чылдагааны илереттинмээн, оларның кол сорулгазы ол үениң эрге-чагыргазын өскертири кылдыр көргүстүнгөн. Төөгүлүг шии болганда, төөгүнүн фактызын өскертпээн болза эки. А шииниң иштики тургузуунуң талазы-биле чедир ажылдаттынмаан чүүлдер база бар, ылаңгыя композициязында. Ынчалза-даа шии бижиттинген үезинде эки үнелелдерни алган, оларның санында А.К. Калзанның бедик үнелели база бар. “Самбажык” база-ла чоннуң ынак шиизи апарган.

В.Ш. Көк-оол “Найырал” деп төөгү-революсчу шиини С.Б. Пюрбю-биле кады бижээн (1972 ч.). Тыва болгаш орус ядыыларның найыралын база оларның феодал-дарлакчыларга удур хосталга база хамаарышпас чорук дээш демиселин көргүскөн шии.

Ниитизи-биле, В.Ш. Көк-оолдуң шиилери — соцреализмниң оруу-биле тыва шии чогаалының сайзыралының чугула чадазы болур. Олар социалдыг болуушкуннарның база характерлерниң удурланышкаанда, чуртталганың чөрүлдээлеринде, чидиг конфликт-маргылдааларда тургустунган.

Ынчангаш, В.Ш. Көк-оол 15 хире чангыс көргүзүглүг шиилерни база үш улуг, хөй көргүзүглүг шиини бижээн.

В.Ш. Көк-оолдуң эң-не алдарлыг шиизи “Хайыраан боттуң” төөгүзүнден каш сөс. В.Ш. Көк-оол шиизин үениң негелделеринге дүүштүрүп, эде бижип турган. 1943 чылда И. Исполнев “Хайыраан ботту” бир дугаар профессионал чадага тургускан. Ук үндүрүлгени боттандырып турар үеде, режиссернуң саналы-биле, В. Көк-оол шиини социал-революстуг талаже угландырган. Шииниң ниити агымы база төнчүзү өскерилген. Ол вариантызы тыва чечен чогаалга хевээр артып калган.

В. Көк-оолдуң баштайгы вариантызында ынакшааннар Седип биле Кара үнер арга чок байдалга чыгадып келгеш, ыглап-сыктап, дугуржуп-сүмелешкеш, ийилээ чангыс баг-биле терекке моңну бээр турган. Ооң дугайында А.К. Калзанның “Тыва шии чогаалының тургустунганы” деп ажылында бижээн. Шииниң сөөлгү вариантызында Седип

Кенден-Хууракты өлүрүп кааш, “Назын кырыыр, өжээн кырывас!” деп сөстөр-биле шиини төндүрөр. А тыва төөгүдөн ап көөргө, ол үеде яды аныяк кижиге бай кижиге хол безин арынмас турган, а амы-тынынга чедери — шуут шын эвес.

А чеже ынакшааннарның амы-тынынга четтинганиниң дугайында төөгү чугаалар тываларда барыл? “Ыглаар-Туруг”, “Кыс-Халыыр”, “Хүн-Көрбес” дээш оон-даа өске. Ол төөгү чугаалар В.Ш. Көк-оолдун баштайгы варианты-зының үндезин дөзү турган. Чижээлээрге, “Хүн-көрбес” деп чугаада оол, кыс кады чурттаар салым чогуун билгеш, чаңгыс аътка ушкажыпкаш, туругдан халды бээр... Ооң соонда ол хаяга хүн чырыы дегбес апаар.

Шынга дүүшпес ол өскертилгени санавакса, “Хайыраан бот” ол үениң агымынга чагыртып, аңаа хамаарыштыр кончуг бедик деңнелге турган ши.

40 ажыг чыл дургузунда шиини чаа көрүш-биле тургузар режиссер тывылбаан. Үениң байдалынга ши тааржып турганын утпаалыңар. Чүгле 1986 чылда режиссер С. Петренко ол талазы-биле бирги базымны кылган. Чаа хевир-биле шиини сценага боттандырган, финалын өскерткен. Шииниң тургузулгасында чедишкиннер-биле чергелештир четпестер база барын көрүкчүлөр демдеглээн. 1986-88 чылдарда солун дамчыштыр аңаа хамаарыштыр маргыл-даалар киткеп турган. Чамдык көрүкчүлөргө шииде өскер-тилгелер тыва чонну хомудатканы-биле дең кылдыр көзүлгөн. Ооң соонда М.М. Мунзук “Хайыраан ботту” катап И. Исполневти-биле тургузуп, көргүскен. А Тыва культураның алдарлыг ажылдакчызы, чогаал шинчилекчизи эртемден А.К. Калзан С.Петренкоңуң ажылының чедер-четпес далаларын шинчилеп, онзагай аргаларын үнелеп, “Бистиң театр уран-чүүлүңге чаа агымны кирип турар” деп бижээн. Ук тургузулгага хамаарыштыр бижээн чүүлүнүн ады безин “Бар чүве — багана, чаартыкчы чорук — чалгын”.

1995 чылда В.Ш. Көк-оолдун адын эдилээн тыва театрының кол режиссеру А.К. Ооржак “Хайыраан ботту” катап тургускан. Ук үндүрүлгени чон колдуунда-ла деткээн. Кандыг-даа чоннарның классиктиг чогаалдары аңгы-аңгы

режиссерларнын көрүжү-биле, утка-шынары хевээр артса-даа, хевири база тайылбыр-билишкени режиссернуң үзел-бодалының аайы-биле өскерлип болур. Ол эрги шииде четпес чүүлдерни эдип-чазап, шынга дүүштүр чонга чедирер аргалыг. Театр воскудан кылган дүрзүлөр музейи эвес, а дириг организм, уран чүүл-ле болгай. Ол чаңгыс черге тапталып туруп шыдавас, эрте азы орай хевирин өскертир, болдунар аргаларны ажыглап тура, амгы үениң байдалынга дүүштүр ажылдаар ужурлуг.

А. Ооржак чаартыкчы езу-биле ажылдап, шиини онзагай көрүш-биле шинчилеп, аңаа чаа “тынышты” берген база тыва театрның хөгжүлдезинге чаа арынны ажыткан. В.Ш. Көк-оолдуң шиизиниң чаа көрүүшкүнү, билишкени куруг черден көстүп келбээн, а харын тыва төөгүже ханы көрүп, өөренип, шын тодаратканының түңнели-дир.

Шиини амыдыралчы драма эвес, а ынакшыл дугайында легенда (төөгү чугаа) кылдыр көргүскен. Бодунуң тайылбыр-билишкенин илередирде, режиссернуң шилип алган аргазы — символдар-биле илереттинген демдек системазы.

Режиссернуң бир чедишкени — Седиптиң ролюн күштелдиргени. Шииниң оригиналында Седип орта чүве шиитпирлеп албас, кошкак кижини кылдыр бижиттинген. Оон дугайында С.Б. Пюрбю бир чогаалчылар хуралында база демдеглеп турган деп А.К. Калзан бижээн. А шииниң бо боттандырышышында А. Ооржак Седиптиң туружун өскээр көргүскен — аңчы аныяк эр, хостуг кайгал Седип ынак эжи-биле дезиптерин шиитпирлээр.

В.Ш. Көк-оолдуң шиизинде хамны мегечи, авыяастыг, кажар, алыксак-чиксек кылдыр сойгалап, кыжырып көргүскен-не болай. Ук көрүш ол үениң идеологиязынга кончуг тааржып турганы чигзиниг чок. А бо удаада, бо үенин байдалын барымдаалавышаан, режиссер хамның омур-хевирин күштелдирген — чоннуң мөзү-шынар талазы-биле ада-өгбениң тургузуп каан дүрүмнериниң камгалакчызы кылдыр көргүскен.

Хөөкүй Караның езулуг өг-бүле байдалын билбейн турар улус “Даш октаан черинге чыдар, эшпи берген черинге чоруур” деп турар. Ол база-ла чоннуң үлегер домаа-ла болгай.

Бо бүгү чүүлдер Караның салым-чолун канчаар-даа аажок аар-берге байдалга чыгал кээр — дедир чанып база шыдавас, чурттаар дээрге база хоржок, дезин чоруптар дээрге — чоннун моральдыг үндезиннерин үрээри. “Хей чүве кылып турар кижиге эвес мен бе?” деп айтырып, чигзинишкиннер оруунда турар. Ол В.Ш. Көк-оолдун шиизинин дыңзыгышкыны, эң эки бижиттинген кезээ ук үндүрүлгөдө чидиг илереттинген. Ниитизи-биле, режиссер А.Ооржак шиинин чаа үндүрүлгезинде шиинин алыс бодун, сюжедин база тыва чоннун ужур-чаңчылдарын хажытпаан деп демдеглээри чугула.

Кандыг-даа чогаалдың бир онзагай шынары — номчукчуну азы көрүкчүнү улаштыр ханы боданырынче кыйгыраы. В.Ш. Көк-оолдун шиизинде чүгө хамнын окур-хевири ындыгыл, өг, дыт, Кара биле Седиптиң ынакшылы, хилинчээ, ада-ие дээш оон-даа өске айтырыгларны кижиге бүрүзү бодунуу-биле хүлээп алып, бодунуу-биле тайылбырлаар. А.П. Чехов: “Чогаадыкчы кижинин эң кол сорулгазы — айтырыгны шиитпирлээри эвес, а айтырыгны шын тургузары” деп бижээн болгай.

“Хайыраан бот” үениң шылгалдазын эртип, бодунун реалисчи тургузуу, бедик чечен шынары-биле амга чедир чоннун ынак шиизи бооп арткан болгаш тыва национал культураның эртинешыгжамырынче кирген.

В.Ш. Көк-оолдун намдарының база чогаадыкчы ажил-ижинин дугайында А.К. Калзан, М.А. Хадаханэ, К.Ч. Сагды, М.Б. Кенин-Лопсан, О.К. Саган-оол, С.В. Козлова, Ч.Ч. Куулар база М.Х. Ойдан-оол, М.М. Мунзук, З.Б. Самдан болгаш өскелер-даа аңгы-аңгы үелерде бижээн. Ынчалза-даа В.Ш. Көк-оолдун тыва чогаалга кириген үлүг-хуузунун дугайында, оон шиилеринин ханы утка-шынарын шинчилээн эртем ажылы ам-даа чок.

Хөй талалыг, үре-түңнелдиг чогаадыкчы ажылын үнелеп, В.Ш. Көк-оолга РСФСР-ниң алдырлыг артизи, Тыва АССР-ниң улустун артизи деп аттарны тывыскан. В.Ш. Көк-оол — Россияның театр ниитилелинин кежигүнү, ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелинин кежигүнү, “Хүндүткелдин демдээ” орденнин эдилекчизи.

В.Ш. Көк-оол тыва чоннуч, ооң культуразының төөгүзүнгө, тыва шии чогаалының болгаш уран чүүлдүн, ылаңгыя театр уран чүүлүнүн үндезилекчилериниң бирээзи бооп артып каар. Ол тыва культураның сайзырал-хөгжүлдезиниң оруунуң эгезинде турар онзагай кижилерниң бирээзи.

Сайлыкмаа КОМБУ

“Дамырактан” дазылданган...

(Лидия Иргиттин шүлүктеринден демдеглелдер)

Лидия Иргит чогаал делегейинче студент чылдарындан эгелеп шымнып кирген. Кызылда күрүнениң педагогика институтунуң филология факультетиниң студентизи тургашла, “Тываның аныяктары” солуннуң чанынга турган, чогаалчы Салим Сүрүң-оолдуң удуртканы “Дамырак” аттыг чечен чогаал каттыжышкынынга барып, ооң кичээлдеринге чаа бижээни шүлүктерин сайгарып турган. Улуг чогаалчылар Салим Сүрүң-оол, Олег Сувакпит, Юрий Кюнзегеш оларның караанга, оларның чалгынының адаанга өзүлдени алган шүлүкчүлерниң бирээзи.

Лидия Иргиттин чогаадыкчы ажыл-чорудулгазының дугайында бижээн чүүлдер эвээш. Тыва чечен чогаал сайгарылгазында чогаалчылар дугайында литература-критиктиг ажылдарның эвээш бижиттингенинден база ол хамааржып турары ол боор.

Филология эртемнериниң доктору, профессор Доржу Сенгилович Куулар шүлүкчү Лидия Иргиттин чогаалдарына ханызы-биле болгаш делгеренгейи-биле сайгарылга бергени авторнуң бодунга улуг бүзүрел, идегел болур. Ук сайгарылгада Лидия Иргиттин чогаадыкчы долун портрети чуруттунуп келир: “Эник чажындан тура, уран тоол, ыры дыңнап, Мөңгүн-Тайганың меңги дош оваадайының чайынынга чылчырыктап, авазының “кызаа дакпыш” өөнге часыг өзүп келгеш, “сеткилиниң шөлү делгем” чогаалчы, журналист, башкы диртип, чонунга ыдык дарийги болу берген”. Шүлүкчүнүн кайы черден үнгени, сагыш-сеткилиниң делгем, байы бо чаңгыс домакта тода бердинген.

Ол езулуг аас чогаалын чалгын кылган шүлүкчү. Тыва өггө өзүп, чоннуң тоол, ырызын дыңнап өскөн болгаш ол уран чогаал бижиир салымныг, шыдалдыг болганы ол. Олла бодал дараазында домакта база уламчылап турар: “Л.Х. Иргит Мөңгүн-Тайганың эмзиг-домзуг шимизин ижип доругуп келгеш, амгы тыва аныяк өскөнниң чаагай оруу-биле чартык чүс чылда тура-соруктуг чурттап келген”.

Шүлүкчүнүң “Мөңгүн булак” деп номунуң эге чүүлүнге Олег Сувакпит Лидия Иргиттиң шүлүктеринге улуг үнелелди берген. “Ооң шүлүктери уран-чечен деңнелгелери-биле, утказының ханызы-биле ылгалып, шүлүк чогаалыга чаа аяны кирип турар... Шүлүк бүрүзү номчукчуга тускай аялгалыг, сагыш-сеткилдин, амыдыралдың челээжинин чурукчузу, сеткил-хөөннүң оттурукчузу болу бээр”. Лидия Иргиттиң чогаалдарының онзагайын демдегеп тура, Олег Сувакпит ооң иштики сагыш-сеткилин безин дорт дамчыдып бижээн: “Бодунуң хөй янзы үннүг шүлүкчү өөрүнүң аразындан Лидия Иргит сеткилинин ханы дүвүрелдии-биле, чоргааралды-биле база ажык чоруу-биле онзагайланып турар”.

Лидия Иргит дөрт шүлүк номун чырыкче парлап үндүрген: “Хөлдүң көрүнчүү” (1981), “Дая чечээ” (1991), “Мөңгүн булак” (1999), “Серебрянный родник” (2000). Шүлүктеринин чыындылары Лидия Иргиттиң делегей көрүүшкүнүнүн, чырык, чымчак сеткил-хөөнүнүн херечилери.

Лидия Иргиттиң шүлүктеринде хөй янзы аян-сырын төрөөн бойдустан, амыдыралдан ужукталып келген. Тываның алдарлыг чогаалчызы Олег Өдербеевич Сувакпит Лидия Иргиттин поэзиязының ук-дөзүн кончуг-ла шын тодарадып бижээн: “Ол бодунуң поэзиязын аржаан суглуг, меңги доштуг Мөңгүн-Тайгазындан, кударалды чер адааның хорум-даштыг холурааштарындан, бурунгу чонунун чеченинден тынгарып ап турар”.

Шүлүктеринин төрүттүнүп келиринин дугайында автор боду чараш омур-хевир-биле бижип, көргүскен:

Кыңгырадыр ырлап баткан меңги суунга
Ушкан куштуң, булуттарның, ыяштарның
Хөлегези тода көстүп салдап чайнаан.
Шүлүүмнү оон узуп алып кижидир мен.

Шүлүкчүнүн чогаадылгазы кайыын ужукталып, кайыын эгезин ап турары поэтиктиг бедик дыл-биле, окур-хевир-биле тода дамчыткан.

Лидия Иргитти “уран тоол, ыры дыннап өскени” оон бир шүлүүндө одуруглар ук бодалды бадыткап турар:

Делег дылдыг кырган-авам

Тоолдар ыдып берип чораан.

Ол Мөңгүн-Тайганың кызы. Мөңгүн-Тайга шүлүкчүлери Салчак Молдурга, Саая Майнак оларның соондан чоруп орар шүлүкчү Лидия Иргит Мөңгүн-Тайгазын — эргим черин “Эргим черим — Мөңгүн-Тайгам” деп шүлүүндө оон онзагайын көргүскөн:

Бедик даглар сиртин орта дүннү өттүр

Сылдыстар кээп хондур чайнааш, тайлып чидер.

Эртенги хүн сарыг кожаа черге дээп кээр

Чайыр алдын хемге саарлып мөңгүннелир.

Мөңгүн-Тайганың шак бо чурумалынга улаштыр оон төлүнүн салым-чолун, быжыг тура-соруун-даа ол каңнап, чаяап берген деп улусчу бодал “Айлар, чылдар эрткен тудум” деп шүлүктө чырыттыңган:

Аржаан суглуг, меңги-доштуг Мөңгүн-Тайгам

Алыс чүрээм быжыг кылдыр домнап берген.

Бодунуң өскөн төрөөн чериниң онзагайы чырыттыңган шүлүктөринде Лидия Иргитиң база бодунуң портреди, окур-хевири чырыттыңган:

Мөңгө меңги ак хар чайнаан

Кадыр-каскак дагларымга

Чуңма-биле кады чаржып,

Чурттап өскөн кижидир мен.

Шүлүкчү биче чажындан тура-ла чечен, мерген, угаан-гыр-сагынгыр бурунгаар чүткүлдүг турганы билдингир.

Лидия Иргит чончу, өөрзек сеткили-биле бодунуң шүлүктөринде найырал темазын база делгеренгейи-биле ажыдып турар. Аңаа “О, Алтайым”, “Алтай чогаалчыга”, “О, Алтайым, Тандым!”, “Чүс-чүс чылдар эрткен-даа бол” дээн ышкаш шүлүктери хамааржыр.

Алтай-тыва харылзаалар дугайында Салчак Молдурга хөйү-биле шүлүктеп бижээн болгай. Салчак Молдурганын соонда шак бо бодалды, ийи чоннун аразында чараш, ханы харылзааларны Лидия Иргит делгеми-биле көргүзүп турарын ооң үстүндө айытканывыс шүлүктеривистен көрүп болур бис. Шүлүктерниң аттары безин алтай-тыва чоннарның харылзааларын көргүзүп турар. Алтай, тыва чоннарның чаңгыс дөстөн бодараанын, хан төрелин дорт-ла дамчыдып бижээн:

Кажан кезээ
Кара баарым тудушкан,
Хан төрөл алтай чонга чолугайн!
Кадыр Саян чаңгыс дөстөн бодараан
Хаан-Алтай таңдым сеңээ мөгейдим!

Чер, чурт дугайында бижээн хөй-хөй шүлүктерден ылгалып турар чүүлү—хүндүткел сеткили сиңген одуруглар бар: чонга чолугуп, ук черге мөгейип турары чараш-даа, чаа-даа болуп турар.

Аңаа улаштыр чер-чурт аттарын база шүлүктеринде берип, ону улам тодарады тайылбырлап берген одуруглар кайы хөй:

Оран, чурт-даа уктуг, дөстүг,
Оолдуг аң дег салым-чолдуг,
Алдын, Мөңгүн, Бай-Тайгалар
Чаңгыс дамыр, хини тудуш.

Лидия Иргиттин Мөңгүн-Тайгазындан ырак эвес Алдын-Тайганың адын ук шүлүүндө бербишаан, оларның төрөл-дөзүн база чараш поэтиктиг сөстөр-биле илередип каан:

Дээрде шашкан сүвүр баштыг,
Меңги дош бөрт оваадайлыг,
Ак-көк Тыва, Алтайымда
Алыс ханы ылгал-даа чок,
Ыдык, сүзүүм сорунзалыг.

Шүлүктен шүлүкче ийи чоннун ханы, ыдык харылзаанын улам делгеренгейи-биле бижип, оларның чаңгыс дөстүг, төрөл угун дагын-дагын уран-чечен бижип көргүзүп каан:

Алтай, тыва ийи чоннун
Арыг, чаагай сеткили дег,
Хаан-Алтай, Мөңгүн-Тайгам
Чангыс дамыр—уран тоолум.

Ийи чоннун найыралын, кожа-хелбээзин көргүзүп тура,
бүгү түрк чоннун дугайында, оларның эвин, төрөл уктуун
база төөгүп эккелгени Лидия Иргиттин найырал дугайында
бижээн шүлүктеринде солун тывыш болган:

Чүс-чүс чылдар эрткен-даа бол,
Түрк чоннар тарап читпээн.
Алтай, тыва халышкылар
Аралажып чурттап чоруур.

Өндүр улуг А.С. Пушкин, М.Ю. Лермонтов оларның чо-
гаалдарынга кижизиттинип өскөн болгаш, оларның изеп
каан оруу-биле чоруп ора, Лидия Иргит ук чогаалчыларнын
бижип чораан темаларын база уламчылап турар. Пушкинде-
даа Лермонтовка-даа шүлүк болгаш шүлүкчү дугайында
темалар калбаа-биле чырыттыңган болгай. А тыва литера-
турада шүлүк болгаш, шүлүкчү дугайында тема барык ажыт-
тынмаан тема дизе частырыг болбас. Тыва чогаалчыларда хаая
таваржып турар тема болур. А Лидия Иргит бо темага элээн
каш шүлүктерни бижээн: “Шүлүкчүнү шүлүкчү эш билбейн
барды”, “Чүрээм хавын шүлүк иштээн”, “Шүлүкчүнүн хинчек-
тении”, “Алган ашаам, ажы-төлге” дээш оон-даа өске.

Лидия Иргиттин чогаалдарында ажыттыңган шүлүк
болгаш шүлүкчү дугайында тема тыва литератураны ол тема-
биле байыдып турар ук шүлүктерде шүлүктү “төрүүрүнүн”
аагын, хинчээнден эгелээш, ооң чараш, байлаанга чедир
хөйүнү бижип көргүскөн.

Адаам аартап, бачым өйде
Шүлүктерим төрүп чадап,
Сагыш аарып, муңчулугдан
Ыржым дилеп эгелээр мен.

Хөрээм иштээн бодалдарым
Көдүрүлгеш, буза моңнаар.
Караам чажы мурнай бадып,
Саазынга кылаш кынныр.

Энчек сыраан кадайларнын
Эргээ дештип, мойну шылаар...
Шүлүкчүнүн хинчектениин
Чүгле сеткип билир херек.

Бойдус темазы кайы-даа аймак-чоннарнын, кандыг-даа чогаалчыларында калбаа-биле ажыттынган тема болур. Бо теманы шүлүкчү Лидия Иргит оюп эртпээн. Ол ону оюп эртип шыдавас-даа турган. Ооң боду бойдустун чараш каас черинге төрүттүнүп, аңаа өскөн.

Бойдус дугайында болгаш ооң чараш-каазынга көкпээн сагыш-сеткилинден аттыгып, куттулуп үнгөн шүлүктери авторнун бирги номундан эгелеп хөйү-биле чырыттынгылаан. Кажан “Дая чечээ” деп ному парлаттынып үнгенде, аңаа сайгарылга кылып тура, бижикчи Сандан Сандю ону база демдеглеп бижээн: “Авторнун бир көскү чедишкени — төрөөн бойдуска холбаштырган шүлүктеринде, оларга “Чечектерни чулбайн көргөр”, “Дамырак”, “Тарбаган” деп бөлүк шүлүктерни хамаарыштырып болур”.

Лидия Иргиттин бойдус дугайында шүлүктери өске авторларныындан ылгалып турар. Ооң шүлүктеринде бойдус хөгжүм үнүг: дамырактар кыңгырашкан, тарбаганнар диртиледир чүгүрүшкөн, холурааштар холурашкан, куш-каштар мыжырашкан... Бойдус чурумалы авторнун кайы-даа шүлүүндө делгеми-биле ажыттынган:

Эртенги хүн
Эргеленген херел чырыы
Эът-чүрээм таалады чылдып келир.
Куштар үнү “Одун!” дээнзиг мыжыражыр.
Кулаам орта авам оожум чугаалаанзыг.

Бойдус темазынга бижиттинген шүлүктеринде даглар, тайгалар, дамырактар, сылдыстар окур-хевирлери үргүлчү кирген чоруурун эскерип болур. Ол окур-хевирлер шүлүктерни улам каастап, бойдустун езулуг чаражын чуруп үндүрүп эккээринге дузалал кол окур-хевирлер болур.

Бедик даглар сиртин орта дүннү өттүр
Сылдыстар кээп хондур чайнааш, тайлып чидер.
(“Эргим черим”).

Өрү көөргө, булуттуг дээр,
Өскээр көөргө, бедик даглар.
(“Авамның өө”).

Кандыг-даа хем аялгалыг,
Чоннуң дылы ында сиңген.
Холурааштың даажы безин
Хөөмей, сыгыт, каргыраа дег.
Тараа хүнге кылаңнаанзыг,
Черден үнүп, сыстып, чайнаан
Эңме хөй хем далай болуп,
Оожум агыы боданганзыг.

(“Кандыг-даа хем аялгалыг”)

Лидия Иргиттин бойдус дугайында шүлүктери орус литературада дыка хөй шүлүктөр-биле үн алчып чыдары ооң күчү-шынарының бир херечизи болур. Ылаңгыя Ф.Тютчевтин бойдус темазынга бижиттинген делгеренгей шүлүктерин бо-ла сагындырып кээр. Ф. Тютчевтин “Часкы суглар” деп шүлүү Лидия Иргиттин хем, суг дугайында бижээн шүлүктеринге чоок.

Шөлдерде хар агарарган.
Шөйлүп аккан суглар дагжаан.
Эриктерни оттургулап,
Ээрлип, хөлзеп чарлаттыңган.

(Ф. Тютчев.) “Часкы суглар”.

Лидия Иргиттин бойдус темазын ажыткан шүлүктеринде бойдус шимчээшкинниг болгаш чараш овор-хевирлер-биле байлак. Ылаңгыя диригжидилгени ажыглап турда, овор-хевирлер номчукчуга чоок болгаш билдингири-биле ажыттынар.

Лидия Иргиттин шүлүктери чүгле ангы-ангы темаларны чырыдып турар эвес, а жанр-хевирлер-биле бай, байлак. Ол лириктиг шүлүктөрдөн эгелээш элегия, сонет болгаш дөрттээн одуругларга чедир бижип чоруур шүлүкчү болур.

Лидия Иргит сонет жанрын ханызы-биле шингээди алганын ооң бижээни “Айның мөңгүн херелдери”, “Күжүр ачай, уругларың аразыңга” деп сонеттери бадыткап турарлар.

Лидия Иргиттин ийиги бижээн сонеди база бирги сонеди ышкаш, англи хевирге бижиттинген. Авторнун бо ийиги

сонединде сюжет кончуг дыңзыг, бодал чарт дыңналып турар. Бо чогаалда лириканың күштүү ону номчуштут кылыпкан.

Улуг англи сонет бижикичи В. Шекспир бодунун сонеттеринге сөөлгү ийи одуругну түннел кылдыр ажыглап, амыдыралчы философчу бодалдарын оларга сиирип чораан болгай. Ынчангаш англи хевирниң сонеттериниң сөөлгү ийи одуруглары түннел кылып, философчу мерген утканы киирер одуруглар болур. А Лидия Иргитте база ол чорук сагыттынган. “Күжүр ачай, уругларың аразыңга” деп сонединде сөөлгү ийи одуруу мерген утканы киирип, философчу түннелди кылган одуруглар болур.

Амы-хууда амыдыралдың кээргел чок арнын поэтиктиг чечен көргүскеш, ниити түннелди үндүрүп каан.

Өскелерге качыгдалым хамааны чок,
өскээр бодап, сарык багым шоодуп чоруур.

Лидия Иргит бодунун чогаадылгазында элегия жанрын база ажыглап турар.

Лидия Иргит — ындыг сырынныг шүлүкчү болганда, оон амыдыралче чамдыкта хээрек сеткил, бодал-биле көре бээри элегия бижииринге чайгаар-ла чедирип эккелген. Элегияны ол бижиир-даа ужурлуг. Оон чамдык шүлүктери безин элегия хөөнүңге чоок болуп турарын эскерери берге эвес.

Лидия Иргит элегия жанрынга бижээн шүлүүнүн адын анаа-ла “Элегия” деп адаан. Ундарал, качыгдал, лириктиг маадырга үнөр байдал тывылбайн барганы оон “Элегия-зында” тода чуруттунган.

Лидия Иргиттиң шүлүк чогаалында дөрттээн одуруглар база хөй бижиттинген. Дөрттээн одуруглар дээрге кандыг-бир мерген бодалды илереткен дөрт одуругдан тургустунган турум шүлүк чогаалы болур. Кайы-даа чоннарның чечен чогаалында ол бар хевир-дир. Тыва дөрттээн одуругну шүлүкчү Владимир Серен-оол “дөрт илиг” деп адап каан болгай. База тывызык, чараш тыпкан ат. Тыва чечен чогаалга от атты база доктаадып, тургузар-даа болза ажырбас хире ийик.

Лидия Иргиттиң дөрт илии дөрт одуруг шүлүктүн ниити иштики дүрүмнеринге чагыртып турар шүлүк болур. Олар дыгый уткалыг, мерген философчу түннелдиг, чүгле дөрт одуругдан тургустунган.

Кыргаа, дыттың хүнге чайнап,
Калдар, былчак аккан чугу
Кагдырыпкан херээженнин
Шырайынга дөмейин аар.

Амыдыралдан алган хензиг бо чижек улуг философчу түңнелге чедирип эккелген. Мында авторнуң мергени, эскериичели база кол черни ойнап турар.

Лидия Иргит Тываның культурулу амыдыралынга, уран чогаалынга бодунуң салышкынын кирип чоруурларнын бирээзи. Кажан ол “Культураның алдарлыг ажылдакчызы” атты алган соонда, ону артыктаан, ол аңаа төлөп чок дээн углуг чугаалар үнгүлээн болгай. Канчаарга-даа, ооң кылган ажыл-ижи, чогаалдары, кылып чоруур ажылдары ону аңаа чедирип эккээр деп чүвени медресеп билбезивистиң чөгөнчии ынчан-на ооң дугайында демдеглелдер бижииринче айбылапкан чүве. Ол демдеглелдерден каш одуругну шүлүкчү, журналист Лидия Иргит 50 чыл оюн демдеглеп турда, номчукчуга сундум.

Родион ДОНГАК,

Якутияның күрүне университетинин
аспирантызы.

“Уйгу чок Улуг-Хемде” түр маадырлар

Тыва чогаалчы Кызыл-Эник Кудажының “Уйгу чок Улуг-Хем” деп чогаалы чүгле Тывада эвес, а харын республикадан дашкаар номчукчуларның сонуургап чоруур чогаалы. Ук чогаалга хамаарыштыр критиктиг чүүлдерни аңгы-аңгы чылдарда А.К. Калзан, Д.С. Куулар, Ч. Чулдум, С. Оюн, Е. Бады-Мөңгө, В. Салчак, М. Хадаханэ болгаш өскелер-даа бижигилээннер. Тыва прозаның мурнуу одуруу Кудажының номнары чокка тодараттынмас (А.Калзан). Тыва романның аразында “Уйгу чок Улуг-Хем” — бирги эпопея деп профессор Д.С. Куулар тодараткан. Узун үениң дургузунда чоннуң эрткен амыдыралын ханы, демиселин хөй талаалыг, характерлерни өзүлделиг кылдыр бедик чечен-мерген чурумалдарлыг аргалар-биле көргүскени чогаалды эпопеяның негелделеринге дүүштүр бижиттинген деп чугаа-

лап турар. Бо роман хөй. идеяларны төөгүгө даянып тургаш чурааны-биле онза ылгалыр (Д. Куулар).

Маадырларның чугаа-домаанда кирген персонажтарны санавакка, чогаалда болуушкуннарга чаңгыс эвес удаа киржиپ турар окур-хевирлер-биле каттай “Уйгу чок Улуг-Хемде” 348 маадыр кирип турар деп тыва автор Ч. Шилова санап турар. (“Шын”, 2005, март 24, ар. 6). Бо роман — эпопеяның хронологу 1905 чылдан 90 чылдарга чедир тыва чоннуң төөгүзүн тодаргай чырытканын база-ла үстүндө адаанывыс автор демдеглээн.

А бистер түр маадырларга романда кезек када көстү кааптар, оон чиде бээр, оон база катап көстүп келир, азы чок болза шуут хензиг када көстү кааптар, ол ышкаш ат-сывы бар, чок маадырларны хамаарыштырып турар бис. Ынчангаш түр маадырларны дараазында бөлүктерге чарган бис.

1. Кандыг-бир төөгүлүг болуушкунну шынзыг көргүзеринге болгаш кандыг-бир девискээрниң болуушкуннарын көргүзеринге дузалаар маадырлар;

2. Кандыг-бир кол маадырның окур-хевирин ажитчырынга дузалаар маадырлар;

3. Ат чок маадырлар;

4. Баштайгы тыва интеллигенцияны болгаш чаа амыдыралды көргүзеринге херек маадырлар;

5. Албан-херек бижикиринде кирип турар маадырлар;

6. Чыыш, хурал көргүзеринге херек маадырлар.

Романда кезек-кезек хары угда чаңгыс болуушкунга киржи кааптар түр маадырлар бар. Оларга Көгел, Хаспаажык, Оңзулак, Кайгал-Тараачы, Артаакы, Иргек, Мойтужук, Ортан-Хөө, Шыра-Хуурак, Опай, Даваа, Кончукай, Курзук, Чамбаалай болгаш өскелер-даа хамааржыр.

Чогаалчы бо маадырларны кайгал, опан-чипец, чугаа-сооттуг, кылган чүүлүн эчизинге чедир кылыр кылдыр көргүзүп турар. Хөй-ле аттар кирип кааны, чамдык эгелерни шөйдүнчек, номчуурунга шыланчыг болдуруп турар. Көгелдин дугайында автор кызыл томда чугаалавайн барган. Ынча үениң иштинде ук маадырның чүнү кылып турганы билдинмейн артып калган. Ук маадыр оон соонда мөңгүн томга бичии када көстү кааптар.

Кара томнуң төнчүзүндө Элдеп-Хам деп хам көстүп келир. Элдеп-Хам деп кымыл дээрзин чогаалчы номчукчуларга таныштырбайн барган. Кымыл ол? Азы ол Чаян хамның оглу Элдеп-Соо эвес бе?! Ынчаарга чүгө ооң ады өскерли бергенил?

Севээн-Орус Барыкка көжүп келгеш, байый бээр. Ол бодунуң кажары-биле тыва хөлечиктерни бодунче элзедип ап шыдаан. Үстүкү черлерже харылзаа тударда, чараш кадайын бо-ла ажыглай кааптар турган. Дээрги комиссар Григорьевти бодунче чоокшуладып аары-биле аңаа ужуражып, бажыңынче чалап турар. Григорьев кажан “капкага” туттуна бээри билек, ону Петроградта халап каапкан боор. Ооң орнунга чаа комиссар Турчанинов томуйлаткан. Тывага үймээн болу бээрге, Севээн-орус бажың-балгадын өртедикеш, алдын-мөңгүнүн алгаш, Саян артынче Турчанинов, Чекпе, Дырбактыг суглар дезип бар чоруурлар. Ынчалза-даа алдын-мөңгүңгө чазыйлааш, олар бот-боттарын өлүржүп аарлар.

Үстүндө болуушкуннар-биле кады чогаалга түр маадырлар көстүп кээр. Олар дээрге Шманов, Грибков, Сафьянов, кыдат комиссар Ян Ши-чао, Сергей Кочетов, Щетинкин. Бо маадырлар чогаалда болуушкуннарны ылаптыг көргүзеринге дузалаар ужурлуг. Мында солун чүүл чүл дээрге, Дажы деп албадаттырган хөлечик кызыл партизаннарга дузалажып, актарны тулаага эдертип эккээрге, кызыл партизаннар оларны узуткап каар. Бо көжүп чоруур сюжет өске чоннарның чогаалдарында база бар-ла болгай. Якут чогаалчы Н. Мординовтун “Весенняя пора” деп романында база шак ындыг эпизод бар, бети дize орус литературада Иван Сусанин-даа дижик.

Оон ыңай романда Аскак-Чочу деп теократ лама бар. Ук маадыр С.Пюрбюнүн “Кызыл үер” деп шиизинде база бар. Оозун бодаарга, бо теократ ламаның окур-хевири төөгүдө турганы ылаптыг хире.

Хопту дайынының дугайында көргүзүп тургаш, чогаалчы Маскаржаб, Санаа-Мээрэн, Чаганза кегээн, Дамба-Чанзан (Чаа-Лама), Шархуу болгаш Черемисиннерниң өг-бүлезин чогаалче киирген.

Маскаржаб деп маадырга хамаарыштыр алыр болза, оон аттары хөй болуп турар. Чогаалчы чүгле чаңгыс атка

доктаавайн, ол аттарны (Маскыржап, Кадыг-Маадыр, Ма сайыт, Маскаржаб, Хатон-Батор) догerezин ажыглааны номчукчуга оон чицгине адын билни алырынга бергедээш-киннерни тургузуп турар. Чогаалчынын үстүндө адаттыгган маадырга хамаарыштыр туружун бодап көөрге — төөгүлүг кижинин адын, каксы-даа болза, демдеглед каары эвес ирги бе?! Ындыг турган болза, ол ат-сураглыг кижинин дугайында бүдүн эгеден берген турган болза эки ийик.

Түр маадырлар — Черемиссиннерниң өг-бүлөзи сюжет-тиң хөгжүлдөзинге кончуг үлүг ужур-дузалыг. Олар Сүлдем-ниң амы-тынын ап, чогаалга хамаарыштыр найырал тема-зын уламчылап, кызыл томдан тура болуушкуннарга идигни бээр. Бо маадырларнын овор-хевири улустун аас чогаалында сүмө кадар тын алыкчызы Аъттын, Даңгынанын, эки шын-чы Эштиң ролюн күүседип турар.

Кара томда эрге-дужаал эдилеп турар Опай-Чалаң, Дагыр хүндү дээн ышкаш түр маадырлар база-ла сюжеттиң хөгжүлдөзинге эвээш эвес үлүүн киирген.

Чогаалдың база бир маадыры Суузунмааны кол маадыр-ларнын санынче киирип болур турган ийик, ынчалза-даа оон эрте амы-тынындан чарлы бээри-биле ону түр маадыр-ларга хамаарыштырып турар бис. Автор оон чүве ыттавас бүдүжүн демдеглексээни ол ийик бе, Суузунмааны ак хар аштырбаан. Оон аңгыда романда ат чок маадырлар — хаалар, элчилер, шагдаалар, чорумалдар, эрге-дужаалдыг кижилер-ниң кадайлары, албан-хаакчы кижилерниң киржип турары чогаалга амыдыралчы хөөннү киирип турар.

Автор чогаалга ада-өгбелерниң аразында харылзаазын көргүзөрин оралдашса-даа, чамдык маадырларнын салым-чолун чедир көргүспейн барган. Ындыг маадырларга Соскарнын баштайгы кадайынын адазы Хос-Хаай, Соскар-нын оглу Орлан, Савандынын ажы-төлү (6 харлыг оглу), Ончатпаанын оглу хамааржыр. Бо түр маадырларнын оон ыңайгы салым-чолунун дугайында медээ чогаалда чок.

Чогаалда кандыг-бир кол маадырнын овор-хевирин ажытчырынга киржип турар түр маадырлар база бар. Оларга Черемиссиннерниң уруглары Тоня биле Таня, Маңгыр чейзеңниң аңчызы Чолдак-Аңчы, Буяннын Хам-Дыт дагаан черге чем оорлап чип турар эштери Көк-оол биле Кавай-

оол, Анай-Караны чажырып турган Аржаан ирей, Анна Суузунмааның кады чалалга бар чыдар эжи Кол Дажырган база турамык шагдаа Кара-Бүрбү дээш оон-даа өскелер хамааржыр. Олар кол маадырларның овор-хевири бистерге улам тода ажыдып берип турар.

Түр маадыр Дарган-Хааның овор-хевири чедир ажыт-тынмаан-даа болза, аңаа даянып автор тыва национал культураның бир хевири сиилбип каасталганы көргүскен. Ону Севээн-Орустуң сугга дүшкен алдын, мөңгүннүг хааржаан Буянның тып алган олурар эпизодундан хайгаарап болур бис.

Тывага амыдыралчы чаартылгаларның баштайгы им-демдектериниң бирээзи — хлеб быжырылгазы. Ону көргү-зерде чогаалчы түр маадыр Дүктүг-Хилээптиң овор-хевириң дамчыштыр көргүскен.

Тывага алдын тывыжының эгелээнин Эми алдын уургайында ажылдап турар кол маадыр Хойлаар-оолдан аңгыда Демир-Хая, Кошкар-оолдуң ажыл-ижин дамчыштыр биске билдинер. Албан-организация черлеринде ак сеткилдиг ажылдап турарлардан аңгыда, харысалга чок ажыл-чыннар база турар. Ону көргүзери-биле автор дараазында мөзү чок түр маадырларны кириген. Оларга Чиж-Кулаковский, Мончакпан, Барсуков хамааржыр. Олар сөөлүндө барып алдын чедирген Кошкар-оол биле Люнүң амы-тынынга чедерлер. Алдын чүнү кылбас дээрл. Люнүң салым-чолу алдын-мөңгүн-биле холбашкан бир онзагай түр маадырларның бирээзи. Сактып көрээлиңерем, ол кара томда баштай-ла көстүп кээрде, Маңгыр чейзеңге мөңгүн эккеп берип чоруур. Дараазында кыдат садыгжыларның бүүзелерин үптээринге кирип тургаш, Херик бошкага бажынче кактырыштар. Барык ийи том дургузунда ооң дугайында чүү-даа билдинмес. Романның дөрткү томунда алдын чедирип бар чыткаш, амы-тынындан чалыр.

Кара томда бижип турары-биле алырга, Люнүң деткер-лир аргажок кылдыр эндеттирген байдалындан алырга, алдын томда ооң катап “дирлип” келгени болгаш угаан-сарыылы каң-кадык бооп турары бүзүрениң эвес. “Буян доңгая кээп дүшкен кижиниң чушкуузуңдан көдүргөш, бодунче көрүндүр ойтур соп кээрге, баштың чуурук сөөктери

кыжырткайны берген” (1-ги том, ар. 214).

Тыва интеллигенция темазын Аняның Москвага эмчи техникумунга өөренип чораан эштери Дакый-Сүрүн, Серенмаа, Хууракпан, Сарыг-Тарааның овор-хевириден долу билип алып бис. Оон ыңай тыва бижиктин төлевилелин чогааткан Лопсан-Чимитти база бо бөлүккө хамаарыштырып болур.

Чогаалда чүвени өттүр көрүп билир, чидиг угаанныг түр маадырлар база бар. Олар колдуунда амыдыралдың ак, каразын көргөн кижилер бооп турар. Оларга Бодарадыр ирей, Чазарадыр ирей база Маады Барыңмаа ашакты адап болур. Авторнуң аттар шилип алганы безин онзагай болуп турарын демдеглевес аргавыс чок.

Роман-эпопеяның кызыл болгаш мөңгүн томнарында Тывага болуп турган төөгүлүг болуушкуннарга, репрессияларга хамаарышкан чыыштар, хуралдарга киржиپ турар түр маадырлар база бар.

Мөңгүн томнуң онзагайы — хөй-ле архив документилен ажыглаанындан Тываның ат-сураглыг ажылдакчылары романыйң түр маадырлары апарган (Тока, Бадыраа, Данчай, Хемчик-оол, Анчымаа дээш өскелер-даа).

Маңаа чугаалап каар чүве чүл дээрге, кичээнгей чок номчукчу түр маадырларга будалы берип болур. Оон аңгыда критик Д.С.Кууларның романда чедир чуруттунмаан овор-хевирлерниң барын база чамдык болуушкуннарның аразында кошкаан болгаш чогаалдың композициясында ийи-чаңгыс кыдыра кылдынган чүүлдерниң барын эскергенинге каттышпас аргавыс чок.

Ниитизи-биле түңнөп чугаалаарга, “Уйгу чок Улуг-Хем” роман-эпопея болганда, аңаа хөй санныг маадырлар киржири чугаажок. Чогаалчы түр маадырларның ажык-дузазын үнелеп көргени илдең дээрзин бо сайгарылгадан көрдүвүс. Түр маадырлар сюжеттин хөгжүүрүңге идиг берип, кол маадырларның характерин, иштики сагыш-сеткилин долу ажыдарыңга, төөгүлүг болуушкуннарны номчукчуга бүзүрөнчиг болдурарыңга чогаалдың дылын уран-чеченчидеринге улуг ужур-дузалыг.

Гумилевтун онзагай салым-чаяаны

Николай Гумилев (1886-1921) Россияның ховар дээн талантызы. Ооң номчукчуларының санын кым-даа билбес. Ол — очулдурукчу, филолог, аян-чорукчу..., ак офицер..., кайгамчык солун, берге болгаш романтиктиг салым-чолдуг кижичораан. Дыка үр ооң ады, чогаалдары хоруглуг турган. Чекистер ону хей черге буруудаткаш, боолап каан.

Дириг чорааш, ол кайгамчык чогаалдарны бижип, солун аян-чоруктарны кылып чораан. Гумилевтун бир үежизинин бижээни-биле, ооң сагыш-сеткили бүгү назынында 16 хар үезинде хевээр артып калган.

1908 чылда Н.Гумилев Египетче болгаш Африкаже баштайгы аян-чоруктарын эгелээн. Африкага чоруп тура, Абиссинниң кижичораан черлеринге безин каш-даа четкен. Ол үелерде бижиттингилээн ооң шүлүктеринде, чечен чугааларында ол тоолзуг черлерниң онзагай бойдузунуң, аргаяжының, үнүштериниң айдызы чытталып турар...

...Гумилев бодунуң чогаалдарында бодап алганы онзагай делегейинге бүзүрөп, харын-даа чурттап чораан үезинде оспаксырап, салым-чаяанының күжү-биле чуруп алганы оранынга, чогаалдарынга чаяап алганы кижилери-биле, аң-мең, дириг амыттаннары-биле, албыс-шулбустары-биле “аралажып” чораан дээрзин В.Брюсов бижип турар. Ооң чогаалдарының бирээзин моон адаанда **Б.Казырыкпайның** очулгазы-биле киирдивис.

Николай Гумилев

Аърганың албызы

Сенегалдың кыдыында оът-сигенни эртенги салгын сергедипкен. Хүн өрүлөп, шыдажыр аргажок изиг дүшке-лекте, суг ижип келген узун моюннуг жирафтар хемниң

унунда келгилээн. Эртенги ыржым өттүр алдын доос-караларның тырылаары дыңналып, янзы-бүрү ховаганнар агаарже чажышкан өңгүр чечектер дег айыраңнажып, хем чоогунун тулааларында сарбашкыннар сугну молчурадып, өөрүшкүлүг алгыржып эгелээн...

Бүгү амытаннарның эртенги хөглээшкининин, кидин түлүк үезинде хоралыг кара чылан хорадап чоруур чаны-биле боду безин билбейн, өөрүнден шагда аскаш, чааскаан тояп чоруур кырган черлик ытты Павианны шапкан. Ол калчаалы-биле хорадап, аарышкылыынга шыдашпайн чыланны туткулап, ону калбартыр шааптар дээш сывырып тура, хенертен соксай берген...

Ол өйде шактырыпкан араатан чүгле ыттарга, павиан-нарга билдингир эм оъттарны бодап, харын-даа ындыг оъттарның кайда үнүп турарын безин сактып келген. Бир эвес ынаар чедер кежиглерни суг үреп кагбаан болза, ынаар чедип, эм үнүштер-биле экирип ап болурунга бүзүрөп турган. Човууртап, сыйылавышаан, шактырыпкан будун аскаңна-дып алгаш, күзээн черинче углапкан. Черлик ыттың шимээ-нинден корткаш, бичии аңчыгаштар үңгүрлеринче кире халчып турганнар, ырак эвесте көк-көк хөлдөрдөн хойгаш, ужуп үнгүлээн кызыл фламинголар арганың кедээзинде оожум дескиндир кылайтып турганнар. Ол-ла дааш, алгыдан бир пар хорадап, сирти сирбейип, халдаарынга белеткенип келгеш, Павианны көрүп кааш, ыяшче үнө халый бергеш, шимээн барган... Чыланга шактырыпкаш, кылыктанган тоянчы кырган ыттан аңаа таварышкан амыттаннар дөгөрези сестир болган. Балыг араатан удаваанда мурнунда сугну көрүп каан, ол ооң билири эм оттарлыг дамырак эвес болган: үерлээш, үреп каапкан хире. Сугнун агымы-биле куду халааш эртер кежиг дилээр бодап, аскаң-дырып халып бадыпкан. Чыланның хоразының араатаннар-га дээшти оожум болгаш, Павиан черге чуглуп, чер дырбак-тап чыдыксаазы келзе-даа, эртер кежиин дилеп, кичээнгей-лиг чораан. Шактырган буттарда хоранның ажыыры кедереп келген.

Балыгланган ыт күзээн черинге келгеш, кайгай берген: ында көвүрүг тудуп каан болган! Олап хөй мал-маган болгаш хөй-хөй кижилер шуужуп турарын көрүп каан. Кезектерге

үстүп алган отрядтар төнчү-даа чок. Дөрт одуруглай чыс-каалышкан хүлер, чes каасталгаларлыг чааннарның соондан алдын баштыг шиш чыдаларлыг дайынчы отрядтар эртип турган. Оларның соон дарый кара кештиг кулдар мөңгүн илчирбелер-биле баглааш, мурнунда ай деп чорааны мыйыс-хаайның (носорог) соонда чорааннар. Ол хөй кижилерниң баштыңчызын аныяк чараш кыстар болгаш ооң чалчалары, дузалакчылары үдеп чораан. Сөөлгү чүктөрдө баштыңчы-ның, ооң чоок улузунуң түр чурттаар майгыннары, аъш-чемнери, каасталгаларын чүдүргөн.

Олар ам-даа төнчү чок эртпишаан, сырый арганың ын-дыы талазындан көстүп келгилээш, эртип-ле, эртип-ле турганнар. Эрткен кижилерни көөрге, чалчалардан өскелери Африканың үндезин чурттакчыларындан ылгалып турар чырык сарыг кештерлиг улус болган. Оларның каас-чараш хептери, хөй алдын-мөңгүннери, торгу-маңнык майгыннары оларның баштыңчызының сүр күжүн, бай-шыдалдыын херечилеп турган. Шынап-ла, чашпаа гректерниң Апполон-нуң дуңмазы деп адаар Ганнон кайгамчык бай шыдалдыг, бодунуң сүр-күчүзү-биле Карфаген хоорайга сурагжаан, ол хоорайның чагырыкчызынга, ол улуг эрге-дужаалдыг кижиге бодунуң чагыргазынга, чоок кижилеринге үдөдип алгаш, шагдан бээр ол чарыындан чараш эртинелерни, үнелиг даштарны, онзагай куштарны, езулуг дайынчы чааннарны эккеп турган Сенегалды кежир салдырып алган көвүрүү-биле кежип турганы ол.

II

Павиан оларның доозазының эртерин манаар болза, өлүр апаарын билип, шуут бергедээш, калчаазы хайнып турган. Ол ынчап барганда көрүжү чидип, холдарынга коргунчуг күштер немежип, дайзынны дайнаарын бодап, халдаарынга белеткенип турган. Бодунда ол калчаалыг күштү доктаады-рын бодаза-даа, араатан бодун туттунуп шыдаваан... Хаайы эдип, хойгаш, ийи бут кырынга тура халып келген аътче ол карак чивеш аразында шурааш, боостаазындан барып апкан Коргуп чааргаан аът аргаже карак-кулак чок ыдып

кирипкен. Ооң кырынга чораан уругнуң торгу хеви кызаннаар, ол аъдындан чүгле аңдарылбазын бодап, челинден так туттунгаш, салдынмайн чораан. Бай уругларнын кеттинер аайы-биле ооң чанагаш хөрээн чүгле алдынналчак удазыннар дуглап чораан. Ооң агара берген эриннери, коргун-сүртээн карактары эвес болза, арны тергиин-не чараш уруг болган. Уругнуң мунган аъды кедергей күштүг, маңгыр-даа, бир эвес ооң мойнундан халбактаны бербээн болза, дайзынга четтирер ужур чок, ынчалза-даа ак аъттың сөөлгү күжү төнүп, күстүгө дүжүп, коргунчуг араатанга боксун үзе соктурупкаш, кээп ушкан. Аът-биле кады ооң кырынга чораан аныяк кыс база аңдарлып барып дүшкен, дүрген тура халааш, кайнаар-даа халыыр аайын тыппайн, Истар дугайында чаан сөөгүнден кылып каан тураскаал дег, көжээлени берген турган. Павиан аъттың өлгенинге амырап, дөрт даванынга быжыглангаш, көргүредир, кургамзыдыр ээрип эгелээн. Улаштыр эм оъттарынче халыырын бодап тура, канчангаш-ла чараш кысче көре каапкаш, тура дүшкен. Ооң сагыжынга чоокта чаа аргага тудуп алгаш, ээн черге ыят чогу-биле мага-бодун чазарлап кааны негр уруг кирип келген. Чараш уругнуң эриннеринден үнүп турган уе-човууру, ыы-сыызы, чалынганы кулаанга дыңналып кээрге, база катап ындыг үүлгедиг кылыксаанындан ооң коргунчуг дүрзүзү сириңейнип, бо турган кызыл хептиг кыстың кыпсынчыг кышкызын дыңнаайн деп араатанзыг бодал ооң бажынга кире хонуп келген. Араатан албыстың азыг-диштери шаарарып, аксындан ак көвүктөр дырылап, уругнуң угаан-кудун үндүрер дээш олче чоошкулап эгелээн. Кыстың эриннери коргунчуг чүүл көргөн чаш уругнуу дег, сирилезе-даа, коргуш чок хаваан дүйүпкеш, Павианны соксадырын бодап, олче холдарын удур сунупкаш, дүрген-дүрген, ону дыңнаарын негеп, чугааланып турган: “Бир эвес меңээ дээр болзуңза, Истар бурган дөмей-ле сени өршээвес, идик-хевимге-даа дегзинзе, улуг баштыңчы Ганнионнуң чалчалары сени ыратпас!”.

Хат ыяштарны силгип, ыракта куштар дүвүрөнчиг эдип турган. Кайыын-даа дуза дилээр арга чок. Бурган өршээп,

Павианның чииртим холдары кыстың хевинге чедип чорда, чытанның хоразы анаа чедип, бир-ле чагыртпас күш ону дөрт даваның өрү көргүзү октапкан. Араатан сириңейнип, өлүп чыда, сөөлгү катап уругже көрүп четтигипкен. Албыска идик-хевин ора соктуруп алган, барык эвеген кыс ол коргунчуг өлүмнү көрүп тура: “Истар! Истар, меңээ дузалады” деп, буянын бурганның сүрлүг көрүжүндөн корткан ышкаш, сымыранып турган... Кыстың соондан дилеп шапкылашкан карфагенчилер чедип келгеш көөргө, ол коргунчуг араатанның чанында үш базым хире черде медел чок чыткан.

III

Ганнон кайгамчык чараш, шыдал-күчүлүг-даа баштыңчы. Арга иштинге албыстыг араатанның чанынга чыткан аныяк кысты ооң майгынынга эккелгеннер. Ооң мерген угаанның, чүвени өттүр чугаалаар дузалакчылары кысты Ганноннуң шииткелинге эккелгеннери бо. Ол бодунун ширээзиниң кырында олурган. Улуг баштыңчынын 12 дузалакчыларының, 40 хире отрядтар баштыңнарынын мурнунда шииткелге эккелген кыс чоргаар турган. Хүлүглүг кысче бичии уруглар чечектер сунуп, хүлүмзүрүп тургулаан, а улуг улус олче соок көрүп турда, ооң үелери көрбээченеп тургулааннар. Ганнон боду кандыг-даа хамаарылга чок чүве дег, оожум олуруп алган, дөңмээниң кырында сарбашкынын чараш холдары-биле таваар эргеледип орган. Ынчан баштыңчының дузалакчыларының бирээзи туруп келгеш, сылдыстар болгаш хуулгаазын чажыт демдектер даараан пөзүн чайбышаан, чугаазын эгелээн. “Бурганнарга авыралдыг, кайгамчык Ганнон! Амон биле Истарның шынчы дузакчылары! Карфагенниң кайгамчык чону! Бөгүн бистиң улуг баштыңчыларывыстың бирээзиниң уруун араатан черлик ыт дүрзүлүг албыс аргаже аппаратанын көргөн силер. Дилеп баарга, арга иштинге сигеннер аразынга идик-хеви орук, чанаш чыткан. Ат-алдарлыг кижилерниң оолдарынын дээп чадап чорааны ол кыстың чараш эът-кежинге чүглө албыс дээп шыдааны ол-дур. Төөгүвүске, өгбелернин

чугаазындан-даа Карфагенниң кызын албыс чазарлаан дугайында дыннаваан бис. Бо уруг ындыг коргунчуг үүлеге таварышкан болганда, бис ооң мага-бодун отка өрттедир ужурлуг бис. А бир эвес бо кыс дириг артар болза, Истар бурганның ат-алдары баксыраар...”.

Ганноннун дузалакчызы чугаазын доозуптарга, өскелери чөпшээрежи, баштарын согаңнаткылаан, чамдыктары таарзынмаза-даа, удурланырындан кортканнар. Чон чүзү-даа билдинмес шооңайнып алгыржып тургулааннар.

Долгандыр чалбыыш оттар ужудуп каан, кыстың мага-боду кайгамчык чараш көстүп турган.

Ганнон кайын ынчаар бодаар, ол хүлүгде кыстың эриннериниң шимчээшкиннеринден-не, ооң көрүжүндөн-не дузалакчызының чугаазы хоозун, аърганың албызы күзээнин четпээн дээрзин билип орган. Ол чүвени эндевес-даа болза, бодунуң дузалакчыларыңа көзүлдүр удурланыры айыылдыг дээрзин бодап, кажар арга хереглеп орган: баштай канчаар эгелээрин боданып, чоорту көрүжү чидип, солун, тывызык-сыг хүлүмзүрбүшаан, холдарын хөрээнге чыпшыр тудуп алгаш, бүгү сеткилинден чугаалап эгелээн: “Мээң улуг угаанныг дузалакчыларым! Силер чүнүң-даа чажыттарын дөгerezин билир болгай силер, шериглерниң экер-эрес баштыңчылары! Силер Карфагенниң алдарын чурттарга сурагжыткан силер. Бурганның ат-алдары баксыраар деп чүү дээриңер ол? Харын-даа ол бодунуң ынак кыстарынын бирээзинге дузалааны ол-дур, мага-бодунда шыймак-даа чок хирезинде. Дириг амыттанның амызын хан-чин чокка чүгле Истар бурган үзүп шыдаар. Өгбелеривистиң өөредии-биле болза, Бурган чүгле төлөптиглерге дузалаар ышкакжыгай”. Ганнон, бажыңга хенертен кире хонуп келген бодалындан хүлүмзүрбүшаан, чараш холунуң аяңныг шимчээшкени-биле кысче айытпышаан: “Карфагенден улуг сугларга чедир бүгү черлерниң ээзи мен, Ганнон, бо уругну кадай кылып алыр мен” дээн. Ол шилип алган душтуу кыска бичии-даа хомудаваан, ооң карактарында ынакшылдың, сеткил ханыышкынның, өөрүшкүнүн отчугажы кыва бергенин база эскерип турган. Хөй чон бо удаада өөрүшкүлүг алгырышкан-нар, олар шаажыналды көрбээн-даа болза, шайлалга дээш

баштыңчызы оларга улуг байырлал эрттирер дээрзин билип турганнар. Чамдык хөлүйжү берген тургулаан угаанның сүмелекчилер баштыңчызынга удур сөс сөглеп диттикпээннер. Ганнон сүмелекчи дузалакчыларының салдарынга алзырындан сестип турган, а чоок кижилерниң хөй кезии Ганнондан шуут угааны үнерлер.

IV

Африканың коргунчуг кара дүнү черге дүжүп, чечектер-ниң чаагай чыдын тояанчы черлик амыттаннарның чыды солуй берген, алдынналчак дүктерлиг аш арзыланнарның сүртенчиг алгызындан чер безин сирилээнзиг апаар. Оларның лагерь девискээринче калчаа халдаашкынын дидим аңчыларның хоранның согуннары кавыдатпайн турган. Удуй бергеш, дүжүндө шөө-бөрү аксынче кире берген эликтин коргуп алгырганы, бөрүлерниң улушканы караңгы өттүр дыңналгылаан. Айның чырыынга арга ишти чырып келген. Сактырга бо ай дээрде сылдыстарны сыыргылаптар араатаннарның аксындан каш-даа удаа чайлаан дег болгулаар. Шайлалганың байырлал езулалы чаа-ла доозулган, алоэ будуктарында чырыткылар өшкүлээн. Эзирээш ушкан негрлер, Карфагенниң кайгамчык кыстарының кылыын хайындырып, чадаң ыяштар дооразында чулчуруп чыткылааннар...

Ганнон бодунуң душтуун кедергей улуг ак майгынын иштинге манап орган. Чыттарны тергии сайгарар чалча кыстар ооң эт-мага бодунче чаагай индий айдысты сиңирип кааннар. Ол чааскаан калбак ыяштарга алдын бижиктер-биле эрткен үезиниң сактыышкыннарын бижип, эжелээн девискээрлериниң үндезин чурттакчыларындан хунаап, садып алганы чаан сөөктээрин даңзылап орган. Кадайы болур кыс- биле баштайгы дүнени шуут четтикпейн манап, дүвүрээри ооң аажы-чаңыга таарышпас болгаш, таваар орган. Күчүлүг баштыңчының кадайы болур дээн кыс чалчаларын салып чоруткулапкаш, ооң-биле кады хонар ак майгынынче углай чоруп орган, орук ара сүрээдеп, арны кызып, изиңейнип, коргуп, иштинде: “Сээң кулуң мен, дээргим, бүгү бодумну силерниң эргенерде берип тур мен” деп сөстөрүн катаптап чораан. Ол сөстөрнүң соонда та чүү

болур чүве деп бодап кээрге, ооң чүрээ, **туттурган** кушкаш-тыы дег, дүрген-дүрген соп, карактарынга **чидиг** кызыл туманнар көстүп чораан. Карааның уунда бир-ле чүве турганын эскерип кааш, чоокшулап **келгеш көөрге**, хүндүс олче халдаан аърганың албызы — **Павианны** Карфагенниң каржы дайынчылары бажын одура **шаапкаш**, чагы бажында азып каан турган. Хүндүс шайлалга **үезинде** лагерьниң ортузунда чагыда азып каан турган **албыстың** бажын кижиги бүрүзү дажап, дүкпүрүп, бодунуң килеңин илередип турган чүве-дир. Чагы бажында шанчып каан **албыстың** тын чок көрүжү шилденчек карактары- биле **кайгап-ла** турганзыгдаа, коргунчуу сүргей кылдыр шаарарып, **баштын** кежинде былчажы берген ханнары безин айдында **тода** көзүлгөн. Баштай ону көрүпкеш, сырбаш кыннып, доктаай дүшкеш, кыстың угаан-медерелинге, караанга бөгүн болган коргунчуг болуушкун чуруттунуп келген. Коргунчуг албыстан мени Истар бурган адырып алган, мээң бурунгу өгбелеримниң, аймак-сөөгүмнүң ат-алдары арыг арткан, а харын-даа кайгамчык хүн шырайлыг Ганнонга кадай болур аас-кежик Улуг бурганның ачызында болган дээрзинге кыс бичии-даа дадагалзавайн турган. Ынчалза-даа мээң амы-тыным дээш бо амытан чүге мындыг коргунчуг үүлөгө таварышкан чоор деп элдептиг бодал кыстың бажынга тыптып келген. Мооң сүнезиннери кандыг коргунчуг чүвелер көрүп турар ирги? Бодунуң калчаалыг соруунга четпейн, бурган-биле демиселге өлүрү дег коргунчуг салым бар бе? Айдың дүне аныяк кыс чагыда албыс бажынче аяар чоокшулап келгеш, араатанның аксынче ээккеш, бодунуң эриннерин чоокшулады бээрге, соок ошкаашкындан эъди-кежи дидиреп, кулактарынга шорааннардан саарылган суглар даажы дыңналганзыг, карактарының оттары кызаңнашкан дег болганда, чараш кыс тендирип чоруй, боду шуут бир янзы байдалдыг болу бергенин эскерип кааш, чүү-даа болбаан дег, оваарымчалыг улаштыр базып чорупкан. Албыстың дугайын бодаптарга, аныяк кыстың арны-даа кыспаан, чүрээ коргуш чок соп эгелээн, ооң кым-даа дээп көрбээн эриннеринге аърганың албызы деггени ол болган...

Классиктиг япон танкалардан шилиндек чогаалдар
(1235 чылда Фудзирава-но Тэйк чыгган)

Сагами агай

Чурттап чораан үези билдинмес

Уштуктарым
Ундаралдан көк суг болду.
Аш-чуттан, ядаралдан
Аймавадым, чүү-даа канчаар,
Адым-сураам чамда дүштү.

Фудзивара Окикадзе

IX вектиң ийиги чартыы

Кандыг эш мээң
Кастыктарым көгергиже,
Кады-кожа чоруур чүвөл?
Такасаго хадылары бар-даа болза,
Талаар, олар үннүг эвес.

Мибу-но Тадаминэ

X вектиң эгези

Ынакшылым
Эртенги ай ояар чүве,
Ынчалзажок чарылдывыс.
Кажангыдан артык кылдыр
Хаяага ам хөңнүм калган.

Осикоти-но Мицунэ

Чурттап чораан үези билдинмес

Чагырга-күш
Сагыш ышкаш холда болза,
Хыраа ойнаан
Хризантема арттырбайн
Чалап эккеп алыр ийик мен.

Оэ-но Тисато

Х вектиң эгези

Айдыва көрүп ор мен.
Амдыгы күс
Чаңгыс меңээ келбээн-даа бол,
Саарзыкталган кударал
Сагыш-хөңнүм өде берди.

Коко император

830-887

Эрте чазын
Эжим сеңээ чечек дилеп,
Ээн хову кезип чор мен.
Черни шуглаан чаш хар харын
Чеңнеримни чиңней берди.

Оэ-но Масафуса

1041-1111

Шырымналган дагларның
Шыпшык бажында
Вишнялар чечектелди.
О, туман!
Ону менден чажырбайн көр!

Фудзивара-но Мототоси

XII вектиң бирги чартыы

Шалың суундан чечек сергээр,
А сен меңээ
Чанып кээр бооп аашкындың.
Алага баар, кончуунду көр.
Аалывыста база бир күс...

Секуси кадын

XII вектиң ийиги чартыы

Шуру-чинчи дизиинейге
Чуртталгамны демейледим.

Үстүр болза, үзүлгей аан.
Үүлем назын кызап кээрге,
Үүжем — шынны канчаптар мен?!

Фудзивари-но Кинцунэ

1171-1244

Харжыгаштар ак-ак чечээн
Хат оожум өпейлеп тур.
Сактырымга,
Чалгынналы берген дег мен,
Хар-назым ол дег аккыр.
Меңги Ооржак очулдурган.

Всеволод Успенский, Лев Успенский

ГЕРАКЛДЫҢ ТӨРҮТТҮНГЕНИ

Шимээн-дааштыг Иолкка Пелий хаан дүжүлгезин кара сагышты-биле ээлеп турган үзиниң элээн каш чылдар бурунгаар грек черниң өске ужунга — Арголиданың даглары-ның болгаш шынааларының ортузунга бурунгу Микены хоорайның чыткан черинге элдептиг херектер болгулап тургулаан.

Ол хоорайга ынчангы хүннерде Алкмена деп аттыг уруг чурттап турган. Эртип чыткан кижилер аңаа ужуражы бергенде тура дүжүп, ооң соонче ыт чок кайгап тургулай бээр, ол хире кайгамчык чараш турган.

Улуг угаанныг кырганнар айтырыглар салырга, харыылаарын пат кайгап каар, ол хире угаанныг турган.

Хоюган көге-бугалар кортпайн, ооң эгиннеринге хонуп алгаш эдер дээш Афродита дугандан дүжүп баткылап кээр, а Филомела айлаң-куш дүнелерде ооң бажыңының мырыңай чанынга бодунуң өткүт ырларын ырлап берип хонгулаар, ол хире чазык-чаагай уруг турган.

Айлаң-куштуң розалар болгаш виноградтар дөстөринин аразында эдип оарын дыңнааш, кижилер аразында: “Көрүңерден! Филомела боду Алкменаның чаражын магадап, алгап туар ышкажыл” деп чугаалажыр турган.

Алкмена адазының бажыңыңа сагыш човаар чүве чок өзүп, кажан-бир ону каапкаш баар мен деп бодавайн-даа чораан. Ынчалза-даа салым-чолдуң шииткели өске болган...

Бир-ле катап Микенының хоорай хаалгазыңа довурак-доозунналып калган чууза кире халдып келген. Кылаңайнып турар чепсектерлиг узун дайынчы суларап калган, кошкан дөрт аътты башкарып чораан. Ол дээрге арго хаан Сфенелдин дунмазы эрес-маадыр Амфитрионнуң Микеныдан бодунуң аас-кежиин тып алып дээш келгени ол болган.

Чууза даажы биле аъттар киштээнин дыңнап кааш, Алкмена бажыңының чадазының кырыңа үнүп келген. Ол аразында хүн ажып эгелээн. Ооң алдын херелдери чараш уругнуң бажының дүгүңгө саарлып, бүгү бодун чидиг кылдыр шыва берген. Амфитрион чада кырында уругну көрүп каан дораан чырык черде бүгү чүвени утту каапкан.

— Моон ыңай чораан херээм чүү боор? — деп, ол боду иштинде чугааланган. — Аас-кежиим бо мурнумда тур ышкажыл.

Амфитрион Алкменаның адазыңа ооң уруун аңаа кадай кылдыр бээрин дилеп чораанындан бээр каш-ла хүннер эрткен. Ол аныяк дайынчы чүү кижил деп билип алган сөөлүндө кырган аңаа удурланмаан-даа. Микеныжылар куда найыр-доюн хөглүг-ле, шимээнниг-ле байырлааннар, ооң соонда Амфитрион кадайын каас-коя шиметтинген чууза-зыңа олуртупкаш, Микеныдан чорупкан. Олар Амфитрионнуң төрөөн хоорайы - Аргосче барбааннар: ол ынаар барып болбас турган. Оон бээр ындыг-ла үр болбаан, ол аңнап чорааш, копъезу-биле бодунуң дунмазы, кырган Сфенел хаанның оглу Электрийни билбейн эндеп каан. Ажынып-килеңнээн Сфенел бодунуң дунмазын эргелеп чагырган черинден үндүр ойладыпкаш, Аргонуң чоогунче чоокшулаарын хоруп каан. Ол мөчөөн оглунуң ажыын аажок ажып, аңаа база бир төлден чорудуп бээрин дилеп, тейлеп-чалбарып шаг болган. Ынчалза-даа бурганнар ооң чалбарыңа дүлөй чүве дег болганнар.

Ооң-на уржуундан Амфитрион биле Алкмена Аргоска эвес, а Амфитрионнуң даайы Креонт хааннап чагырган Фивыга чурттай бергеннери ол.

Оларнын чуртталгазы оожум чоруп турган. Алкмена чангыс-ла чүүлден мунгараар турган. Ооң ашаа черлик аннар-биле сүржүр дээш аныяк кадайын бажыңынга хүн-хүнү-биле каапкаш баар, ол хире чүткүлдүг анчы турган.

Ол кежээниң-не олча-ажык-биле чүдүртүнген айбычылар-биле аннаар дээш могоп-турупкан ашаан манап, ордунуң эжиинге үнүп кээр турган.

Кежээниң-не, Микеныга ышкаш, ажып бар чыткан хүн бодунуң чидиг кызыл хептери-биле ону база катап-ла кедириптер турган. Бир катап ордунуң эжиинге хаяаның чидиг кызыл чырыы чайнаан Алкменаны грек бурганнар-ның эң-не күштүү, күчүлүг Зевс көрүп кааш, чангыс көрүштөн-не аңаа ынакшый берген.

Зевс чүгле күчү-шыдалдыг боорундан аңгыда, кажар болгаш кара сагыштыг турган. Ооң кадайы чоргаар бурган Гера бар-даа турган болза, ол Алкменаны база кадай кылдыр ап алырын күзеп турган. Чеже-даа ол ооң дүш-дүлүнге көстүп кээр турган болза, Амфитрионга ооң ынакшывайн баарын канчаар-даа көгүдөргө шуут хей болган.

Ынчаарда кара сагыштыг бурган ону авыяастыг меге-биле чагырып алырын бодай берген. Ол Грецияның бүгү аргаларының аң-меңин Амфитрионнуң аннап турары фиваны шынааларынче чоруй баар кылыпкан. Кончуг анчы мыйыстыг ивилерни, улуг азыг диштерлиг хаваннарны, чүгүрүк эликтерни хей-ле өлүрүп турган: олары шак санында-ла улам көвүдээр болган. Айбычылары боттарының дээргизин чанып көрүнер дээрге-даа, бодунуң чалгаа чазар ажылындан адырылбас, хүннер, неделя неделязы-биле улам шыргай аргалар кирип, аннап туруп бээр болган. Ынчап турда, Зевс боду Амфитрионга ийи дамды ышкаш дөмей болуп хуулуп алгаш ооң чуузазынга олурупкаш, фиваны ордузунче чорупкан.

Кайгамчык дөмей болганынга мегелеттирипкени ол. Мегечи бурганга бүзүрөп, ону бодунуң Амфитриону деп бодап, мойнундан куспактаныпкаш, бажыңынче киире берген. Хуулгаазын болгаш меге чоруктуң дузазы-биле Зевс езулуг Амфитрион бодунуң ордузундан ырак аннап чоруп турда, кайгамчык чараш Алкменаның ашаа болу берген.

Элээн үе эрте бергенде Алкмена биле Зевс оолдуг болу бээр апарган. Бир-ле дүне Алкмена шөлээн удуп чыдырда, езулуг Амфитрион чедип кээп-тир. Эртен эрте ону көрүп кааш, пат-ла кайгап каан. Ол ашаан шагда-ла бажыңында-ла болгай деп бүзүрөпкөн турган. Зевстин чогаадып алганы мегениң ажыттынмайн артканы ол болган. Бурганнар чагырыкчызы фиваны ордузундан ырап, Олимпиниң бедик дагларында бодунуң оран-савазынче чанып келген. Арго хаан Сфенелдиң улуг акызы Амфитрионнуң ажы-төлү чок деп билир болгаш, ол бодунуң оглун Сфенелдиң салгакчызы кылып алгаш, төрүттүнүп кээрге-ле, Арго күрүнезин аңаа бериптер деп бодап алган. Зевстин баштайгы кадайы, хүнээчел бурган Гера ону билип кааш, хөлчок хорадаан. Ол Алкменаны шуут көөр хөңнү чок турган. Ол Алкменаның оглу Аргонуң хааны болу бээрин канчап-даа күзевес турган.

Чырык черге төрүттүнүп кээри билек, оолду аайлап кааптарын бодааш, Гера Сфенелге бүдүү чеде бергеш, Эврисфей деп оолдуг болур сен деп аазаан.

Зевс ол дугайында билбейн, шупту бурганнарны сүмеле-жир дээш чалап алгаш чугаалаан.

— Эр, херээжен бурганнарым, мени дыңнаңарам. Таптыг-ла ай ортузунда, ай шуут төп-төгерик апарганда чырык черге оол уруг төрүттүнер эвеспе. Ол оол Аргосту эргелеп-чагырар ужурлуг. Аңаа кандыг-даа багай чүве кылырын бодаваңар!

Ындыг сөстөр дыңнааш, Гера кажар хүлүмзүрбүшаан айтырган:

— А бир эвес ол хүн хары угда ийи оол төрүттүнүп кээр болза, кайызы хаан болур ужурлугул?

— Баштай төрүттүнүп келгени болур — деп, Зевс хары-лаан. Ол баштай Геракл төрүттүнүп кээр деп бүзүрөлдиг турган. Сфенелдиң оглу Эврисфей дугайында ол билбес-даа турган.

Ынчаарда Гера улам кажар хүлүмзүрбүшаан чугаалаан:

— Улуг Зевс, сен сөөлүндө барып уттуптар аазаашкынар кылыр-ла болгай сен. Аргостуң хааны он бештин айының хүнүндө төрүттүнгөн оол болзун деп бүгү бурганнарның мурнунга тейле.

Зевс күзелдii-биле даңгыраглаан. Ынчаар орта г'ера уени халас ытпаан. Угаан чок чоруктуң болгаш мелегей чоруктун бурганын кыйгырып алгаш, Зевстин угаанын оорлаптарын дужааган. Зевс угаанын ышкыныпкан дораанна Алкменаның болгаш төрүттүнүп кээр деп турган оглунундаа дугайында уттупкан.

Ынчангаш Зевстин оглу Геракл төрүттүнүп кээринин мурнунда-ла адазын чидирипкен чүве-дир. Ынчалза-даа ол Амфитрондан эки болгаш сагыш човангыр соңгу аданы тып алган.

Ол аразында он бештин айының хүнү чедип келген. Гера ону кым-даа тыңнавазын дээш, кара хеп кедипкеш, Аргосче ужуп чорупкан. Аңаа баргаш ол аргос хаанның оглу Гераклдан бүдүн бир шак бурунгаар төрүттүнүп кээр кылып каан.

Кажан ийи оол бирээзи Аргоска, өскези Фивыга чыдып турда, Гера Олимп даанга, бурганнар оран-савазынга эеп кээп, сээдеңнер бурганы Атэге Зевстин угаанын эгидип бээрин дужааган.

Оон ол бүгү эр, херээжен бурганнарны чыып алгаш чугаалаан:

– Зевс ада, мени дыңна, а силер бурганнар херечилер болур силер. Бөгүн он бештин айының хүнүнде чырык черге аргос хаан Сфенелдин оглу Эврисфей баштай төрүттүнүп келген-дир. Зевс чүнү чугаалаанын сактып тур силер бе? Ынчангаш ам Аргостун хааны Эврисфей болур, а бичии Геракл аңаа бүгү талазы-биле чагыртыр апаар!

Ону дыңнааш, Зевс коргунчуг килеңней берген. Ол ону Атэ-Мелегей сээдеңнедип каан-дыр деп билип каапкан. Ол мелегейлер бурганының сарыг бажындан сегирип алгаш, Олимпини куду октап дүжүрүпкен. Оон эгелээш, Атэ бурганнар оран-савазынче кээринден дидинмес апарган. Ол хиреде ол кижилер аразынга кезээде-ле сириңейнип чоруур болу берген. А бир эвес силерниң кайы-бирээңер мелегей чорук кылырын күзей берзе, ол бодундан айтыртынзын: ол дээрге улуг аастыг, узун кулактыг сарыг Атэниң хуулгаа-зыннары эвес деппе?

Геракл чыланнарны канчаар боостаалап каапканыл?

Зевс Атэни хемчег алгаш, ажыл-херектиң чүгле бирги чартыын кылганы ол. Ынчангаш ол-ла дораан бурганнарга келгеш чугаалаан:

– Мени дыңнадарам, бурганнар! Мен бодумнуң даңгы-раамны дедир тыртпас мен: Эврисфей Аргостуң хааны болур. Ынчалза-даа мен Гераклды чер кырында бүгү хааннардан күчүлүг болгаш күштүг кылып каар мен. Кажан ол оол өзе бергеш, он ийи маадырлыг чорукту кылыр, ол маадырлыг чоруктары дээш силер, бурганнар, ону өлүм чок кылып каар силер. Мен, Зевс, ынчаар шиитпирлээним ол. Мээң шиит-пиримни өскерттир деп бодаар кижиге болза, түрегделге дүжөр!

Ынча дээш, Зевс Гераже кыжаныглыг көргөн, ынчалза-даа Гера иштинде мынча деп бодаан: “Гераклдың амдызында оода чаңгыс-даа маадырлыг чорук кылыштары билдинмес. Кандыг-даа болза, бис Атэ-биле ооң херектеринге боттарывысты-биле киржир бис”.

Гераның муңгаргай арнын көргөш, Зевс боданы берген. Ол бодунуң ынак уруу Афинаны кый деп алгаш, Гераклга кым-даа кандыг-даа багай чүве кылбазын дээш дүн, хүн чок хайгаараарын дилээн. Геракл ынчан бодунуң кавайжыгажында ийис эжи Ификл-биле кожа чыткан. Олар чаңгыс ол-ла хүн, ол-ла шакта деңге ийистер бооп төрүттүнгеннер, ынчалза-даа боттарынга көңүс дөмейлешпес болган. Геракл күштүг, кадык оол болган. Ол баштайгы хүнүнде-ле тар кавайынга дүржоктаныр, аңдара октадыпкы дег боорга, кавайын шалага быжыглаар ужурга таварышкан. А Ификл удуур, суларгай болгаш, өске-даа суларгай төрүттүнгөн уруглар ышкаш шимчеш дивейн чыдар.

Дүн-даа дүшкен. Афина мерген угаанның бурганы бүгү куштарның эн-не угаанныы, бодунуң ынак үгүзүн Амфитрионче чорудупкан. Дүккүр үгү Гераклдың кавайынын кырынга шимээн чок ужуп, бодунуң чымчак чалгыннары-биле ону суйбап турган. Ынчаарга чаш төл шак санай угаан кирип орган. Ынчалза-даа Гера Алкменаның оглу ооң ынак төлү Эврисфейден артык күштүг болгаш күчүлүг апаарын канчап-даа күзевес турган.

Караңгылай бээри билек, Гера хоранныг тулааже баргаш, оон ийи эң күштүг болгаш эң коргунчуг чыланнарны шилип алгаш, Амфитрионнуң бажыңыга оожум эккеп салыпкан. Кандыг-бир частырыг үнмезин дээш, Гера оолдарның иелдирзин өлүрүп кааптар деп шиитпирлеп алган. Чыланнарның бирээзи Гераклды, өскези Ификлди шагар ужурлуг турган. Эң-не багай чүве чаштар удуй бээри билек, үгү карнизтен шимээн чок адырлы бергеш, ужуп үне берген. Ол Афина бурганның аргыын хээп турган күскелерни дораан чок кылыр турган.

Ийистерниң могап-шылаан иези Алкмена, мерген угаанныг үгүнүң сүмелээни-биле кавай чанынга он ийи узун шыырак айбычыларын арттырып кааш, база удуп калган. Ынчалза-даа айбычылар дораан караңгы черге олурарындан хөңнү калып калган, уйгузурап эгелээннер. Баштары куду халайгылай бергилээн. Шуут-ла удугулап калгыже эзеп келгеннер. А чыланнар сойза-сойза, делгем херим ишти-биле дорт-ла чада дамчааш, Гераклдың кавайынга чоокшулап келгеннер.

Таптыг-ла дүн ортузунда Геракл оттуп келген. Караңгыда эргээн соруп, кулактары-биле бүгү чүвени дыңнап чыткан, чүге дээрге ол назынынга дүүшпес угаанныг турган. Хенертен ол эргин кырында дааш-шимээн болгаш чүве шылыраанын, ооң оожум сыгыдын база шала кырында шилирээнин дыңнап каан. Сонуургак оол бажын көдүрүп келгеш, кавайының эрийнче көргөн. Ол-ла минутада ол бодунуң бажының чанында улуг чылан бажы көрүп каан. Геракл бичии корга бергеш, аткаар дап берген. Орта ол бичии Ификлче харамдыгып кел чыткан өске чыланни эскерип каан. Геракл ол-ла дораан чыланнарның баштарындан кудулдур ийи холу-биле сегирип алгаш, бар шаа-биле боой тудуп-ла эгелээн. Чыланнар хөмүр кырында суг ышкаш, даш шаланы кудуруктары-биле улдап-ла турганнар, ынчалза-даа оол оларны быжыг тудуп алган чудуруктарын улам күштүг кыза туткан. Дааш чалгаа айбычыларны оттурупкан. Чыланнар көрүп кааш, олар үвүргей-савыргай, кеттинидаа албаан, дезип ыңай бооп, дуза дилеп ыткыр алгыржып, кыйгыржып үнгөн. Оларның алгы-кышкызы бажында

кижилернин шуптузун оттурупкан. Чырыткылар туткулаан кижилер маннажып эгелээн, хөлөгелери өрээлдерге караңнаар. Амфитрионнун ордузунуң хаалгаларыңга таңныылдап тургулаан кадмей дайынчылар чыдаларын чайгылап маннажып келгилээн. Дааштан корткан Амфитрион боду база алдын чепсектери чайнаар кире маннап келген.

Факелдер чырыыңга бүгү кижилер кавайжыгаштын кырыңга бөлдүнчүп келген. Ынчалза-даа бичии Геракл чудуруктарында боой тудуп каан чыланнарны так тудуп алган хөлчөк удаан чыткан; олары кавайжыгаштын ол-бо талазында, ийи хендир аргамчы ышкаш астына бергилээн тургулаан. Ындыг элдептиг чүве көргөш, Амфитрион, кадмей шериглер болгаш он ийи чалгаа айбычылар баштарын чайып, аразында сымыранчып чугаалашпышаан, кавайдан ырап эгелээннер. Оларның элдепсингени ол хире болган. Бир-тээ чаа төрүттүнген оолду ындыг элдептиг күшбиле шаңнаан болганда, Геракл дугайында бурганнар боттары сагыш човап турарлары ол-дур деп шупту ынчаар шийтпирлээннер. Ооң салым-чолу дээш кижилернин сагыш човаан херээ чок.

Ынчалза-даа ол дээрге улуг частырыг болган.

Геракл канчаар өзүп келгенил база ол бодунуң башкызы Линни чүгө өлүргенил?

Эртенинде Амфитрион келир үени баш бурунгаар чугаалап билир Тирезийни келдиртип алган. Кырган Тирезий Гераклды көрүп кааш-ла, ооң мурнунда анаа эвес төл, а Зевстин оглу чыдарын дораан-на билип каапкан. Геракл кажан өзүп келгөш, ол чүгле бүгү аңнарны болгаш кижилерни тиилеп каар эвес, чернин ужу-кыдыында чурттап турар бүгү-ле коргунчуг чүс холдуг гигантыларны ажып алырыңга бурганнарның боттарыңга-даа дузалажып шыдаар-дыр деп, Тирезий Амфитрионга баш удур чугаалап берген. Тирезий оолду канчаар эки камнап база кижизидерин Амфитрионга сүмелээн.

Амфитрион Гераклды бодунуң оглу кылдыр санап, аңаа Ифриклден артык ынак болган. Ынчангаш оол өзүп кээри билек, башкылары кылдыр анаа эң-не алдарлыг дайын-

чыларны болгаш угаанныг кижилерни чалап берген. Кажандаа чандыр адып көрбээн уран-шевер Эфрит Гераклды ча адарынга өөредип каан, Автолик өске оолдар-биле канчаар тутчурун айтып берген, улуг Кастор маадыр чыда-биле шанчарынга болгаш копье октаарынга өөреткен, а Амфитрион боду ону чуузазынга үргүлчү ап алгаш, кошкан эмдик дөрт аътты башкартып турган.

Геракл удаваанда чүгле бодунуң бүгү үе-чергелеринден эвес, харын-даа хөй улуг кижилерден безин артык уран-шевер болгаш күштүг апарган.

Өске оолдар-биле чеди-дашчыгаштап, бөмбүктеп болгаш лаптулап ойнап тургаш, бодунуң күжүн кажан-даа санапас, ол хире күштүг болгаш улуг турган. Дашчыгаштар орнунга ол адыжынга улуг хаяларны салып алып, бүгү уруглар даштар оларның баштарынга дээптеринден корткаш, оон ырап, тос-быдара маңнажы бээр, ол хире өрү дажаар турган. А бөмбүктү Геракл оолдар дукпуртуланып дүжүп турар, ол хире күштүг кагар турган. Шак ынчан-на Геракл-биле багай чүве болган.

Шыңгыс Лин ону бүгү эртемнерге болгаш чеди хылдыг улуг гифарага ойнаарының уран аргазынга өөредип турган. Эртемнерге Геракл күзелдии-биле өөренир, ынчалза-даа гифарага ойнаары аңаа болдунмас турган, чүге дээрге ол салаалары-биле хылдарга дээптер санында-ла үстүп чаштай бээр болган. Ол чорук шыңгыс башкы Линни аажок ажындырыпкан болгаш, бир-ле ол Гераклды аарышкылыг кылдыр чаа шаапкан. Геракл хомудай берген. Ол гифараны бодундан күш-биле бар шаа-биле ырадыр октаар орта, душ бооп Линге дээй эрткен. Бодунуң аңаа эвес күжүнүң дугайында аңаа база-ла уттуп алганы ол. Гифара башкыга чүгле бичии эрии дегген хиреде өлүр шаапкан.

Амфитрион ол дугайында билип кааш, Геракл ындыг кончуг күжү-биле оон-даа коргунчуг чүүлдерни үүлгедип, бичии Ификлди болгаш өске-даа хоорай уругларын кемдип-кергедип каавытпайн-на деп корга берген. Тирезий-биле сүмелешкеш, ол Гераклды хоорай даштынче чорудуптар деп шийтпирлээш, аңаа бодунуң коданнарын Кифероннуң даглыг шынааларынга кадарарын дагзып каан.

Кырымда шуут чалым туруг,
Адаамда бо шапкын хем-суг.
Хойлар мында булуттар дег,
Булуттар дээрге хойлар ышкаш.

Өзеннерниң алдын чырык хөлегедө
Өшкү буттуг Пан, сен көрөм!
Хойларымны хайгааражып,
Кокайлардан камгалап көр.

Суксаан хойлар кежээлерде
Сугга халчып кирип кээрге,
Чымчак кошкак дуюгларын
Чылан кедеп шакпас болзун.

Дешкилежип, ойнап халчып тургайлар-ла,
Дээрге хүн ажары чоок кежээликтей
Олар мээң бо аяңымга
Онча-менди чыгып келгей.

*(Устүнде иш авторнуң “Гераклдың 12 маадырлыг чоруу”
деп номундан эгелер)*

Шоома Даржай очулдурган
(Уланчылыг).

М.А. ШОЛОХОВ — 100

2005 чылдың май 24-те ССРЭ-ниң Күрүне болгаш Ленин база Нобель шаңналдарының лауреады, XX вектин гениалдыг чогаалчызы Михаил Александрович Шолоховтун 100 чыл оюн ЮНЕСКО-нуң шиитпири-биле бүгү делегейниң чоннары демдеглээн.

Амгы үеде критиктерниң “үени 100 чыл мурнаан”деп үнелээни бүгү делегейни кайгаткан “ Оожум Дон” деп романның бирги номун ол 22 харлыында бижип доозупкан турган. Ниитизи-биле 15 чыл болгаш, 35 харлыында, 4 кезектиг романын ол бижип дооскан.

“Андарган кур чер” деп ооң романы С.Пюрбю, О.Биче-оол сугларның очулгазы-биле (1963ч), “Кадарчы” (чечен чугаалар ному) Н. Тава-Самбунуң (1960ч), “Кижиниң хуусалымы” (1957,1959ч) С.Пюрбюнуң очулгазы-биле тыва дылга эки үелерде үнгенин билир бис.

“... Шолоховтуң чогаалдарындан кээп дүшкен үрезинернин тыва чогаалдың хөрзүнүнге бир янзы шинчи кирген өзүмнери эскерттинмейн барбас”(А.Калзан).

Кайы-даа үеде төөгүнүн, ниитилелдин шимчедикчи күжү - чон. Хөй чоннуң салым-хуузунга Октябрь революциязының эки, багай салдарының дугайында кайгамчык шынныг чогаал бөгүн “Оожум Дон” деп миллион-миллион кижилерге билдинип турар. “Доннуң чечен чугааларындан” эгелээш, Шолохов төре эргилдезинге хамаарыштыр кижилер амытан-ның аажы-чаңының, үзел-бодалының чаа үелерге дүүштүр катап хевирлеттинериниң дугайында бодунуң ханы философтуг уран бодалдарын илереткен. Ооң чечен чугааларындан мооң мурнунда очулдуртунмаан чогаалдарны номчукчуларга бараалгаттывыс.

Михаил ШОЛОХОВ

КОЛЧАК, ШАГАР-ОЪТ...

Силер аан, хамааты делегей судьязы... азы улустуң, хуралга чугаалап турдунар, кулак байның бисти дора көргени азы хомудатканы дээш, кандыг кадыг хоойлу хайындырып турарын. Шагар-оът азы оон-даа чидиг хемчеглерни билип алыксап тур мен... Совет эрге-чагырга үезинде хамаатыларның мени аажылап турганы дег, ындыг дора көрүүшкүн турбас ужурлуг. Чүгле хамаатылар болза, хомудалымның чартыгы-дыр, а кадайларга базындырып деп чүл! Оон соонда мээң чурттаар-даа хөңнүм калды, бүзүрөп көрүңер.

Частан эгелеп хуторга бодувустуң Настявыс көстүп келген. Ол шахтага чурттап турган чүве, ой та, чүү аза оон эдээнден шеле каапкан, бо-ла чедип келди! Оон даргавыс Стешка чедип кээр болбазыкпе. Хол тутчуп мендилештивис, оон чугаалай-дыр:

— Дыңна даан, Федот, Настя шахтадан чедип келди. Бажын инелендир пөкпейти таартып алган, кызыл аржыылдыг!

Аржыыл аржыыл-ла ыйнаан, менээ ол хамаан бе? Хөк-түг кайгаан чүвем: кадай кижиге чоп бажын таартып каап-кан дээр сен? Кижим ыттавайн баарга, айтырдым:

—Төрөөн черин хынаар дээш келгени ол бе, азы?

— Хынап чүнү хынаарыл ол! Бистиң кадайларывысты кадарар мен дидир, оларны бөлүглештирип, ажыл чорудар. Ийи караан эки чырыт! Кадайыңга хол дээр болзунза, сен кулугур ыттың кудуруу чок, үгекче киир бериптер!

Ол-бо сөс солчуп турувуста, кижим сүмө киирди:

— Сен ону кожуун төвүнчө чорудуптуп көрөм, Федот. Ол бижик-биликтиг кижиге-дир, херээженнер чөвүлели дээн ышкаш бир-ле ажыл-албанга кирип алзын, өршээ-азыра, быжар-думаа халавы дег чүвө-дир.

Мен аңаа ужурун сөгледим:

— Стеша, силерге хүндүткел, а менээ кочу-шоот-тур. Ажыл кылган кижиге аът човаа ышказыл.

— Канчаар-даа чүвө болза, аппарып каавыт! — дидир мен.

Ол Настя менээ чедип келди де... Мен оон дөңгүр бажын көөр байтык, кускум келир, оон чаштып, ховуже бем дилеп чорупкан мен. Мээң бем арыг цыган кунну болбазыкпе: маңнап орда—чер сирилээр, турупканда— үш хүн чыдар, че харын, ону көдүржүп тургусчуп берген болза.. Балды сегирип алгаш, бемни согар деп кыжанып турдум, харалаа-нын, кулун төрүп алган болгай, хомуданчыы кончуг...

Херээженнер эргези херекте херек, хей черге оон-биле холбашпа деп турумда, Настя мээң кадайым-биле аас дегжип четтигипкен болган.

—Ашаан сени эттээр бе?- деп айтырган.

А мээң сээдең куяам дуб-биле дөмей:

—Эттээр- деп харыылаан.

Бени бажыңга эккээрим билек, Настя:

— Кадайың чүгө эттеп турар сен?...— деп айтырды.

— Чурум тударым ол-дур. Эттевес болза, сандарап баар. Кадай дээрге аът ышказыл, хаак-биле сокпас болза, шимчээр эвес.

— Кадайын байтык, аъдын соп болбас! — деп мени өөредир сагыштыг.

Бичии чугаалашкан, чорупкан бис. Кажарлаар дээш, кымчым албаан мен. Савада чечектер сөөрткен чүве дег, чалдыр-шактап олур бис.

—Дүрген халды!- деп, Настя бо ыйнаан.

— Бени кымчылаvas болганда, мен канчап халдыр мен?

Эриннерин ызырныпкаш, ыт чок барды. Шимчеш дивейн олур. Амырап калбас мен бе, ийленипкеш, удуучаңнай бердим.

Адыгуузун бем безин билип каан дег, тура дүштү. Че, чүл, Настя, ам көрдүн бе, дээрги хамааты... азы чүү дээр ийик?.. Сиген чула тыртып алгаш, боду малды мурнай шошкуп-ла олур. Төпке чедир ам-даа он сес верста. Чүгле эртенинде дөңгүп чедип келдивис. Настя ыглап-ла чор. Мени сек чүве деп кончаан, а мен:

— Сек-даа болуйн, чүгле кускунга бербе! — дидим.

Дедир чоруурда, кылыым хайны берген. Кажаа куру дег, тал сып алгаш, бени дорзуунда довураан бурулады аа улдап-ла ор мен, күжүр халып орда, чүгле карак оду кызан-наар.

— Дең эрге деп чүве бо-дур! Таптыг-дыр бе! Ал,ал, харын!

Херимивис иштинче карак-кулак чок халдып кирип келгеш, кадайымга:

— Тергени адыр,эшпи!— деп алгырдым.

— Чүү мындыг дээрги кожай апарды! — деп, эргинден үне-ле холун чайып маңнап ор.

Бажының дүгүнден сегирип алдым. Фук хайт... Бүгү боду туруп келген... Шаанда болза, кортуу ана караа алараңнаар турду, ам дээрге мээң салымдан аспактапкан, чүүл-бүрү даштыкы сестер-биле бүлгүртүп-ле тур...Ажы-төл көрүп турда аан. Ашакка бээр чеде берген кыс уруум безин бар. Кадай дээрге эът-хан үезинде, күзээр болза, мени канчап-даа болур! Кежим ушта берипкен, часкы чылан дег, чанагаш чылбыртып үндүм. Бо-ла бүгү - бажы дөңгүр Настяның ажылы.

Ол хүнден эгелээш, бис ийиниң аразынга хамааты дайыны эгелээн. Хүн үнер-ле — сээдең куяам-биле кежээге дээр чошкур бис, ажыл-агый туруп алган. Алгы-кышкы, кам-хайыра чок бержип кааптар.Улуг-хүнде ол чүү-хөө бок-сагын бөлүп шарааш, ажы-төлүн эдертип алгаш, паннарның аъдының кажаазынга чурттаар дээш чорупкан.

Горох хаанның үезинде биске бир кожай чурттап турган. Кызылдар ону коргудуптарга, изиг чуртче дезе берген. Бирик-биликтиг кижилер далай ындында хараачыгайларга болгаш байларга амыдырал сагланнаар дижир... Бажыңын өрттедипкен болгай бис, аът кажаалары арткан. Шалалыг кирпич бажыңнар болбазыкпе. Мээң хөөкүй куяам олче көжүп алган. Эң көскү черде кадага дег, чааскаан ходуюп арткан мен. Эртең инээмни саар дээш, сандай тудуп алгаш чедип келдим. Ол кончуг куурумчу менче хыйыртаар болган. Ол-бо суйбап, чассыдып хөлчок мен — сек чүвөң өскөлөп хояр! Арай деп дужап алгаш, чыраа кажаага чыпшыр баглап алдым.

— Адыр, калбак-аас, нервимге дегбейн көр, оон башка бажың чара шааптар мен!

Хумуңну чавааның аразынче суккаш, эмииниң дошпузундан ап чыдырымда, кудуруу-биле шырбаныптарга, карак оду кызаш-ла диди. Бурган өршээ, чаннып-тейлеп турганым кадын чызырт кылдыр бир тепти, майт-шорт, туткан тутканым-биле адыгуузуңну өлүр бериптим!

Бөргүм-биле ыжык караам дуй тырттынмышаан, эмиглерин ол-бо шөйбелеп эгеледим. Сүт хумуңнуң кыдыында черже аттыгып тур. Карааң кайыл аза дээн ышкаш, калбак-аас ам кудуруу-биле ийи эрнимче сыг кылдыр кымчылай каапты... Кончуг хорту буду-биле алчаш дээр орта, хумуңга дегген, карак оду база катап кызаш диди, хайыраан сүдүмнү кадайже өргүпкен болбазык мен бе! Дедир адыгуузуңну каргап-иргеп, куруг хумуңумну ооң мыйызынга аза каапкаш, оон далган-биле чошкуп эгелээн мен.

Та бүзүрө, ол хүнден эгелээш, бистин хуторга амыдырал сыр дедир өскерилген. Беш хонганда, мээң кожам Анисим бодуңуң кадайын оюн-тоглаа болган черлерге өске оолдарже көрбезин дээш, өөредир деп бодап алган.

— Адыр, Дуня, тергени мен аъттан адырып алың, оон сеңээ седелканы суккаш, халдып көөр-дүр!

Оозу ашааның кыжанышкынын дыңнай сал-ла, аът кажаазында мээң сээдең куяамче маңнап каан. Оон каш хүн эрткенде дыңнаарымга, Стешка дарганың кадайы бажазы-биле база аът кажаазынче дезе берген болган. Олар-

нын кырынга өске ийи кадай база немешкен. Көшкен цыган-нар дег, шунту сес кадай чангыс черге чыгып келген, а бистер багай ашактар ажыл-агыйывыс туруп алган, аш-чем чок, та тары, та тарыва азы— астына бер.

Кежээликтей бок төгөр черге чыгып келгеш, муңгарап-деңгереп хөлчок бис, эш-өөрүмге чугааладым:

— Чежеге дээр мынчап түрөп кээр бис, акыларым. Аът кажаазында кадайларны үндүр сывыргаш, аа берип тургаш, бажыңнарынче чандырып алып-дыр.

Чыгып алгаш, бардывыс. Стешканы командиривис кылдыр соңгуп алып дээривиске, ол кадайын хемдип турганы кончуг болгаш, ойталап каапты.

— Мени билбес эвес силер, изиг бардам, төлээге шала таарышпас боор мен, а Федот, сен Совет эрге-чагырга дээш ханың-даа төккөн кол чүөктүн ээзи, дүрзү-хевириң Колчак-ка база дөмей, тааржыр сен.

Аът кажаазынга чедип келгеш, чугааладым:

— Адыр, дораан-на шош-содаа хоржок эвеспе. Мен боларга делегат хевирлиг баргаш, силерге келдерел чарлаан, бажың-балгадыңарже чангылаңар дэйн.

Кажааны артап киргеш, бардым-на. Отрядым буга артында ажыт черде, таакпылап каап, манап чыдар.

Эжикти чүгле ажыдарым билек, Стешканың кадайы сирбейип:

— Чүү дээш келдин, хан сорар маңгыс?! — дидир.

Сөс-даа эдип четтикпээнимде, кадайлар мээң аксымны дуй шаап, аът кажаазының иштинге сөөртүп, улуп-ла эгеледилер. Куяам дээрге кымдан арткан:

— Чүге келдин, эшпи ыт оглу! — деп кышкырды.

Мен оларны көгүдүп:

— Тений бербөңөр! Амнистия чарлаан...- дидим.

Ынча дидиң бе дээн ышкаш, Анисимовтуң кадайы ана чудуруун чайып:

— Век ишти бисти бастып, адыгуузун малдан дора эттеп-сөп чорааш, ам кээп чүү деп?... Бо-дур, ма, сор!... Бодун харын амнистия сен, а бистер— шынчы кадайлар бис! Таваңгайым оюлган, чер бастынмас, кадагалаан, ооң соонда чүнү күзөп чашпаалап кээр ийик силер. Че, мону чүнүң-биле ажыңнады аа бериптер бис, кадайлар?

Чавана чарлы берген чүве дег, чүрээм палт дээн. Та, чүнүн-биле мени бужартадыр деп барган куръяктар бо!..

Ону сактып келгеш, ишти-хырным ушта халыыр чыгыы. Хомудал деп?.. Ыядып өлгүжемге шала кырынга чанаштаан. Дунька Анисимова бажым кырынга олурпакаш:

– Сен бистен кортпа, Федот, бисти кудумчу амнистери эвес, а ашактарлыг кадайлар деп чүвени эки сактып алзын дээш, өг-бүлениң “эми”-биле эмнээр бис! – деп бо-ла.

“Өг-бүлениң” деп чүзү боор, шагар-оът эвес ирги бе? Артында-ла черлик чылан кулаш чедир өскөн... Ооң сөөлүнде неделя хире кижигилештир олурар харык чок, иштим кырынга чыдар апардым... Оларның ол кыржылы ырмам сый үттеп каапкан.

Дараазында хүн бажыннарны эргип, кадайын эттеп болбас деп протокол тургусканнар, хол четкени дээш, торгаал кылдыр херэеженнерниң күүсекчи комитединге 10 сотук тоорук база тарыдар болган. Кадайлар оон бажыңнарынче чанып келгеннер, мээңи база, а мен дөмей-ле өрү хүн көрбөстөөн мен. Чаңгыс чижек, бызаалар хоорай кирип, улустуң капустазын чий бээрге, оглум Гришага оларны хай деп эккед дээримге, ол кончуг идөгет:

–Аа, ачай, сени чоп Колчак деп шоодар апарды?- дээр болбазыкпе.

Кудумчуга чорумда, ажы-төл оруум дуй туруптар:

–Колчак! А, Колчак! Кадайлар-биле чүгө дайылдажып турдун?

Ол дег хоранныг, хомуданчыг чүве кайдал! Бүгү назыда тараа тарып шырбайып чордум, ам дээрге Колчак деп чүзүл. Шешканың моң баштыг ыдын ынча дээр ышкакжык, мен ам оон дора апардым. Хош-тур болар! Боттарын чоп судка билдирип кагбас мен, хамааты судья, мени ыттан дора көргени дээш база Колчак, шагар-оът-биле аажылап турганы дээш, бир-ле статьяга чышпыр шаап болур ышкакжыл?..

Куулар Черлиг-оол очулдурган

ДАРМЫШ ОГАУ БАДЖИННЯМ

(Сенгел тываларының үлегер чугаалары)

* * *

Дамырактың суунга
чаргак (*чаргаш*)¹ тонум шыгыды
дылбырактың (дылгырның) чанынга
чаш хөңнүм кырыды.
Терек калбызы (*бырцзц*) дүшседа,
чер чурту шыппас.
Кадың картышжы (*тозу*) чарылсада,
калбаанан (калбаа-биле) черге дүшпес.

Эът чиир диш ааста,
кижи чиир диш сеткилде.
(*Эътти диштен чиир,*
кижини дылдан чиир).

Адам-өгбем черин чуртун
арта басса, хилинчек болур.
Авам, энем айткан сөзүн
адып утса нүгүл болур.

Өштүг өңнүктен
өш сүрүп болбас.
Кыштыг чернен
кылык сүрүп болбас.

Аксы улуг бирээзи
аңгайып улуп олуларда,
угааны улуг бирээзи
узуп ижип олулар.

Суг агымы бис чок болбада,
дагны кертер чидиг баштыг (*уштуг*).
Эрин ужу чымчак донгур болсада,
чүрек шанчыыр (*шанчар*) чидиг бистиг.

Аргалыг кижиг
аргарнын оглун дутуп чиир.
Аргажог кижиг
арванжалыг бызаазын союп чиир.

Угаарыбас (*угаан шыдавас*) мунгак тенек кижиге
сургаал (*сурган*) айтып херек чок.
Улуг сагыштыг омак кижиге
сагыш айтыры база бекер (*берге*).

Донгур инекке худаг гөргүспе!
Донгун тенекке сөс айтпа!

Аггар кара суглуг мен,
амбан нойян беглиг мен.
Узар кара суглуг мен,
улуг нойян беглиг мен.

Бир сөстөн кижини өлүрүп,
бир сөстөн диргизип болур.

Эрткен шагнын нүгүлүн
эрликпей-ле данзалап шийдер.

Муңгак бирээниң безерек чоруунга,
муңчулган төлү-биле кежээрхээр! (*дендей бээр, багай*).

Гагаа оглу Золбаяр ф.э.д.

ЧҮРМИТ-ДАЖЫ

...Эрниң эresi,
оолдун орланы
эриг баарлыг Чүрмит-Дажынын
эгүүр шагда утгунмас адынга
эмирик сеткилим чечээн салдым.

Ат-алдарың онуп-даа болбаан,
арын-нүүрүң карартып-даа чадаан,

аттыг-ла аданың оглу эртип,
ара чурттааш, чонун өскүссүреттин.

Кылган чүүлүн хөй-ле чүве, билир мен.
Кылыр чүвең-даа хөй турду.
Көптү таварган кара хөлегени
чонум дээш эшти-ле бердиң.
Алдан чыл адыңны адаардан коргуп,
Араатанзыг шивишкиннер сириңайнып келди.
Чонун чүрээнге сен дириг чурттап,
чолун чырыдар чула бооп кыптың.

Даң хаяазында бодарааш,
дал дүъште,
аа халак, онуп калдың, күжүрүм.
Кежээкиниң туяазын көөр үлүүң турган болза,
чечектелген Тываның кудумчузунга
кады селгүүстэй эртик.

* * *

Сен,
Мен.
Мен,
сен.
Сен мен.
Мен сен.
Бис.

* * *

Мен дээрге мен.
Сен дээрге сен.
Олар каттышкаш бис.

* * *

Араганың далайынга
эштип самнаан
алдын хеме сен.
Шүлүк ховузунга
туруп болбаан

шүтгөн аранчула сен.
Кыстар далайынга
ойнап хөлзээн
төнмээн ынакшыл сен.
Кижи чуртталгазынга
мандып бодараан
тывызыксыг шүлүк сен.

* * *

Адыр орук белдиринге
дужуп келген кыс сенден
амыраам болуп көрөм деп диледим.
Сеткилимниң эжиин оожум соктагылап тургаш,
сен мени эжелеп алдың, эжелеп алдың.
Чырык хүн адаанга чурттап чораан чуртталгадан
чымыштыг иш, амданныг ынакшылды диледим.
Ындын чараш агыйны белек кылдыр сунган
ындыг чуртталгага ынаам кончуг, ынаам кончуг.

* * *

Куштары чана берген күскү дээр ышкаш,
сеткилим дээри ээнзиреп,
чааскаанзырап тур.
Күзел ыры узамдыгып,
сарыг бүрү хадымырлап тур.

Игорь ИРГИТ

Бичии "терминатор"

Суурувус амыдырал байдалы сөөлгү үеде шору хөгжүп, амгы делегейниң сайзыралындан чыда калбас апарган деп болур бис. Чоокта чаа эрги кагдынган садыгны септээш, аңаа уруг-дарыг ойнаар компьютер залы кылып алдывыс.

Харын ажы-төл ам ында ойнап тура хүнзээр. Доруун чүве чүл дээрге, уругларывыс кылыр чүве тыппайн ол-бо суур кезип, тояап, чыдыг чашпан тыртып будалбас, оозу эки. А багай талазы чүл дээрге, ада-иезиниң карманын куругладыр ойнадып кааптар, оозу кончуг. Ында-ла акша-мөңгүн нарын шагда аан.

Бис ашак-кадай база алды харлыг оглувусту чайгы үеде ол компьютер залынга аппарат, ойнап өөредип каан бис. Каш акша алгаш-ла, ынчаар чоруп-ла турар инчеш. Бис-даа амыраан, хала-чеме-даа чок, шаптык кадып, бут алдынга ораажып турар кижиде-даа чок, оран-сава ишти база арыг-силиг, теве дывылаан дег кылдыр үүлгедип турар чүве чок, тайбың, шип-шимээн.

Ынчалза-даа өөрүшкүвүс үр болбаан. Киживис бистен акша негеп туруп берген, компьютер ойнаары ол. "Күжүр оглум, пенсия үнмээн, бичии мана" деп тайылбырлап чадаштывыс. Кижин бодун "мен терминатор кижиде мен" дидир. Оон "силерни рэкеттээр мен" дей-дир. "Ол канчаарын ол, оглум?" дээривиске, "ынчаарга силерни кулугурларны долаага алырым ол" дидир.

Оон багай ава-ачазы бисти диванга олурткаш: "Шимчээр болзуңарза шоруңар!" дээш ойнаар автомaдын сегирип алды. "Хоппа!" дээш авазынга халып келгеш:

– Сен кончуг надоелсиг кадайны "ша-арт" дээш баарын орта шашкаш, "ша-арт" дээш хаваан орта үстүрер болзумза,

“ша-арт” дээш ойтa кээп дүшкөш, далын каар сен! — деп алгыра-дыр.

Оон ачазы меңээ келгеш:

— Сен кончуг чумо ашакты “ша-арт” дээш иштиң орта тепкеш, “ша-арт” дээш чушкуун орта тутсур болзумза, кудуруун азыптар сен! — деп кышкыра-дыр.

Бистин ана ийи караавыс уштуна бер часкан. Сөглээр сөс-даа чок, аамайланы берген “долаага” олур бис.

— Дүрген акшаңар эккелиңер! Силерге амы-тын херек бе, акша хавы херек бе? — деп, автомадын кожаннадып-ла тур. — Боолап кааптар мен, язылар! Мен, терминатор-дыр мен! Терминатор!

Баштай авазы миннип келген. Тура халааш, оглун сегирип алгаш, автомадын ушта соп октапкаш:

— Сен кончуг чылбыскага терминатор деп чүвени көргүзүп бээр мен — диген соонда, думаа-чараазын тө алагадааш, кулаандан долгай тудуп аарга, “терминаторнун” алгы-кышкызы медээжок барды. Оон авазы менче:

— Сен чүнү көрүп олур сен, чумо ашак, бо оглун терминатор эвес, а террорист чүве-дир, шигжей язы! Бээр тур! Сегирип ал! — деп командылай-дыр.

А мен чүү боор агент Малдер дег тура-ла халыдым. “Асса!” дээш “надоелсиг кадай”-биле эмеглежип, каратэ, тыва хүрештеп чыткаш, ушу көргүзүп тепкиленип, каккы-ланып турган оглувусту мүн-не ужуруп алдывыс. Оон эгиш-тыныш-биле хүлээш, кончуг “терминаторну” соок аңмаарга эди-кежи сооп, оожургазын дээш сөөртүп аппарып, кинданга ышкаш шоочалап кагдывыс.

Бир шак хире суп чорувуста:

— Авай, ачай, ынчанмас мен, ойнадым шээй, соогун, аштай бердим — деп “терминаторувус” кээргенчиг хыйылай-дыр.

“Ша-арт” дээш, “Чидиг бижектиң бизин чылгады” аксы-сөзүн алгаш, салып үндүрдүвүс. Ашкарып-чемгерип, эптеп-чөптөп, чассыдарывыска, кончуг “террорист” мүн-не ортала-нып, болгаанып, катап чаптанчыг оглувус болу берген. Тоол-дур ийин...

Ооң соонда оглувус компьютер залы деп черже ис баспас болган. Чүгле ам бажынывыс ишти катап-ла тебе дывылаан

дег эвесс, а “чаан”, харын-даа “кит” дывылаан дег авыргай-ла чуттуг апарган болдур эвессе.

Хамгыктыг иномарка

Шаанда, машина-чычаан ховар шагда, бистиг суурга амыр тайбын-на турган ийин. Суурга чаңгыс-ла хөлгелиг кижиг дарган Дагба эвейикпе. Оон чычаанын улус “иш” азы “мотоскелет” деп адаар чүве. Кымны-даа ушкарбас, харам ашак-ла болгай. Кадайы безин хоорайдан хлебтеп, садыглап алгаш, өске кадайлар-биле чадаг базып чанып кээр. “А Дагбалдай ийи дуюглуг “төкүлүн” сырайтыр мунупкан, довураан бургурадыр, кадайларны алгыртырзын, өнөдиг чанындан шаап эртер-ле болгай. “Кончуг кулак байны!” деп карганып, чудуруун чаяр улус-даа бар. Төкүл мунган кижиг кончуг бай кижиг бооп турган аан. “Ленин башкы делгерезин!” деп ырлажып турган партократтыг үевис ол-ла болгай.

А ам? Демократтыг шаг буянныг-ла-дыр. Думаа-халан оолдар безин чайырланган иномарка дээр чычаан-чууза машиналар мунупкан, кудумчуда ыт-куш, уруг-дарыг-даа базып каа дег: “Ельцин башкы делгерезин!” деп ырлап халдып турарлар-дыр. “Мындыг чаш оолдар ындыг улуг өртектиг машиналарны та кандыг акша-биле садып ап турар чүве. Бо-ла кижиг бүгү назыда ажылдап келгеш, багай “жигули” өртээ чедирбес боор чүвөл?” деп чамдык кижилер адааргааны-даа, хорадааны-даа холушкан кайгап, харап турарлар. “Чыдыг чашпан дүрбээш, соңгаарга дужаагаш, орнап ап турар чүве-дир ийин” дижир улус-даа бар. Та шын, та меге...

А мээң кожам “Рональдо” деп шолалыг “мафиоз” Шалдан-оол кадайы Чыдыг-кыс-биле чегдинип, хогдунуп, часканып, саарлып тургаш, баштай багай далдыргай “копейка” садып алгаш, оозун часты өттүр чушкуп, септээш, чайны өттүр Сесеге ховузунга чашпан дүрбээн кижиг бо. Шыдамык, кызымак-ла амытан-дыр ийин але.

Оон күзүн соңгаар ашкаш, “Тойота” деп алдын-сарала иномарка мунупкан бо халдып келди. Суурга кояаргап шаап-ла тур. Оон бир көргөн, киживис машиназын-даа мунмас, кудумчуда дазалап алган арай боорда калгып чоруп тур.

Бак чүве кайда чыдар, чон хүлүредир хоптажы-ла берди: “Шалдаң-оолдун ужазындан кижиир кодур үнүп келген. Даштыкы машиназының мурнуку ээзи ындыг халдавырлыг аарыглыг турган дидир. Олудундан дер-биле халдаан дидир. Эмнеттинмес болган дидир” дээш-ле дыргын.

Шалдаң-оол кижип турар ужазынга чүнү-даа чагган, хам-ламага артыжаткан, айдызаткан, хүрүмнеткен, тарбы-даткан. Талаар, эмнеттинмес. Бак-чаяанныг япон машина-зының олурар олудун тура соп октапкаш, багай “көпейка-зының” олудун-даа селиштир салган, кара шору. Ужазы киживишаан хевээр...

Ах, хөөкүйнү! Ам канчаар, ынчаар дүвүрээр болган эш-тир ийин. “Халас келген эт, хамчык халдаан бот” деп чүве бо ыйнаан.

Ам кудумчуга чорааш, бир-ле кадагааты японнун сазы-дыр мунуп каапкаш, үндүр октапкан эрги иномарказын мунган кижиг көргөн санымда-ла: “Дадайым, хөөкүйнүң ужазы киживейн чор ирги бе?” деп кээргеп бодаар апарган мен.

Алдын-оол ОНДАР

Ыттар

Ашак барба кылып алыр дээш, шары кежин турум кара сугнун терең черинге чыдыдыр суп каан. Кожга аал-дарының ыттары ооң соондан сүрүп маңнажып, көрүп турган болгаш, ол шары кежин уштуп чиир деп бодап алганнар. Бир ыт өөрүнге:

– Бис баштай эрик дургаар туруп алгаш, сугну шуптувус соолдур ижиптээлинер. Оон кешке хостуг чеде бергеш, чиир бис – дээн.

Ыттар чыскаалдыр турупкаш сугну ижип эгелээннер. Элээн болганда, ижиннери шартайып, суг долгаш, өлгүлөп калганнар.

Оор

Кожай-оол хар эрип элегеп турда, эртен туруп келирге, өдээнге бичии быскан хар чаапкан болган. Оон хой кажаазын хынап көөрге, бир кижиг хураган оорлап алгаш чоруй барган

бооп-тур. Оон изи кожазында эжи Кокай-оолдун өдээнче эдертип чедирип келген. Өг чанынга баргаш, чыткан шоодайның иштин көөрге, хураганның эди, кежи ында чыткан. Чажырып четтикпээн хире. Кожай-оол:

— Кокай, Кокай, мени оорлаары сеңээ ыянчыг эвес-тир бе?- дээн.

— Мен, багай кижиге, эжим сени оорлавайн, кымны оорлаар мен? Өске кижилерни оорлаан болзумза, мени түдүп алгаш, ийи караамны дежиб, ийи будумну сып кагза, улуг каража деп бодаан мен - деп каан.

“Оор бодуннуң өдээнде” дээнде утка-ла бар.

Эпкок кижиге

— Эргимим, сен чоп бистин кожавыс-биле шыдыраа ойнавас апардын?

— Сен оюн бүрүзүнде шыдырааның дүрүмүн үрээр, сөс сүрүп маргыжар, уттурупкаш, хорадаар, ынчалза-даа 5,10 руб. салып ойнаарга, эки дээр кижиге-биле ойнап шыдаар сен бе?

— Чок, хоржок мен.

— Мен база ону чугаалаар турдум.

Элден кижиге

Эртен бир ашак аъдын чуларлааш, ооргазынга чүктээн холдарынга дынын түдүп алгаш, аалдан шынааже кылаштап чанып чорупкан.

Дүъште аалынга келгеш, аъдын баглаашка баглаар дээш көөрге, чок болган. Чүгле чулары сөөрттүнүп чораан. “Эскербедим” деп каан дээр.

Хертек ХӨЛҮГҮ

Хөкүгү чжураалдар

Ийи эжишки аңнап чорааннар. Бир эптиг аяң черге одагланып, аштанып-чемненгеш, аъттарын киженнеп, өртээш, орайтай бергенде удуп чыдып алганнар.

Одаг өшкөн. Дээр айдың. Хенертен аңчыларның аъттары бир-ле чүведен хоюп, дүвүрей берген. Аңчылар канчангаш-ла көөргө, одаг чанында, боо адыы черде сыын агжая берген турган. Аңчыларның одагланып алган чери хайыр чанында болган. Аңчыларның бирээзи тургаш, дүвүрөп тура халааш, боолаан. Дыңнап чыткан эжи айтырган:

—Адарыңга боон чүглө “тарт” дээр кандаай чүвел?

—Адар аңчы аткан соонда “тарс” дивейн, канчаар чүвел —дээш эжи чыдып алган. Эртенинде даң адып келгенде, эжишкилер тургаш көөргө, аъдының бирээзин боолап алган болган.

* * *

Ийи аныяк аңчы аңнаар дээш, Мөген-Бүрен бажындан аъттангаш, аргага келгеннер, Барган черинге одаглангаш, хонганнар. Аъттарын киженневейн, чүглө өртеп алганнар. Дүне оларның кырынга улуг аңнар кылаштажып келген.

Аңчыларның бирээзи: “Адывыт!” деп девидеп алгырган. Өскези: “Аъдывыс” дээринге өй болган. Ынчап чыдырда, аъттары өртегден үзе соккаш, арлы берген. А аңчылар эзер, таалыңнарын, шуглак-дөжээн чүктеп алгаш, чартык ай чыгыы кылаштажып чорааш, човаан, турган, Мөген-Бүрен бажыңга арай боорда калгып чедип келгеннер.

Юбилярларга изиг байыр!

Сувакпит — шунтувустуң башкывыс. Улуг назылыг кижилер элээди үевисте ооң чогаалдарын шээжи-биле билир чордуvus. Улустуң аас чогаалындан ужукталган ооң шүлүк-тери, чечен чугаалары, ылаңгыя тыва уруглар чогаалының хөгжүлдезинге дыка улуг салдарны чедирген. Ном үндүрер чер ону кайын уттур ийик. Чогаалчывыстың 80 чыл оюнга ооң номун парлаарынга белеткеп турар.

Тоолзуг угаан
Толстойнуң хөөрүнде мен.
Орус черни
Орун кылган удуп чыдыр.

Хөөр кыры
Көктү сырын чайгагылап,
Сегел салын
Сеглеңнедир суйбаан-даа дег.

Бөдүүн чон дег,
Мөңгө ишчи чурттаанындан
Хөөрүнде —
Хөмүр-алдын каасталга чок

Ооң улуу,
Ооң генийи — чүгле ында.
Орус черни
Ошкап чыдар — күжү ында.

“Толстайнуң хөөрүңге”

О, бо шүлүктү Олег Өдербеевич кайгамчык-ла ханы уткалыг, чараш хевирлиг бижип каап-тыр! Орус чоннуң байларын-даа, бөдүүн тараачын ашакты-даа оларның ишти-хөңнүн, аажы-чаңын азы сыңзыг, четпес талаларын ол дегшын “көрүнчүктей” чуруп көргүскен гений ховар. “Орус черни ошкап чыдар” деп одуруглар Толстойга шынап-ла чылыы-биле болгаш чоргаары-биле чиге хамааржыр-дыр.

Суг-ла кара Сувакниттин
Чуруп-сиилбээн шүлүктери
үүле маңы үе-биле
үжүүрлежип чурттавышаан.

Олег Өдербеевич чүгле чогаалдарында эвес, а сурукчу салгалдарында, (бистерниң чурукчу хөөнүвүсте) чурттап чоруур.

Ам удавас май 5-те чеден харлаар, уругларның база бир ынак чогаалчызы Кара-Күске Кунзекович Чооду ооң бир сурукчузу болгай. Бо эштиң бир онзагай талазы өскелерниң дээп көрбээни ховар теманы бо-ла сегирип алган болур кижиги.

Адыгуузун аътты “контр” ялазынга онаап, хөй чоннуң караанга боолап каан чорук — бүгү делегейде чок-ла турган боор. Ак-Эрикте Эзир-Карага тураскаалды көргөш, езу-дүрүм чок ханның шаажылап чылдарын кижиги карак чажын бүлдеш кылбайн, бодап шыдавас боор чорду. “Ера”(!) деп Эзир-Кара дугайында тоожуну эрес-ле бижээн!

Тожу улузунуң ивилеринге болгаш оларның четтир-чединмес чуду-кара берге амыдыралынга авторнуң сагыш-човаан чидиг чүүлүн хөй-ниити бедии-биле үнөлээн. Ол бөлүк чүүлдери дээш, чогаалчы Чоодуга Тываның Күрүне шаңналының лауреады атты тывыскаан.

Ады-сывы, аажы-чаңындан эгелээш, күжүр Күске, уруглар чогаалчызынга шуут-ла чаяаттынган эживис болгай силер. (Оюн-баштаавыс-тыр).

Мугур 70 харлааныңар-биле ЧЭ-ниң баштаар чериниң болгаш бо сеткүүлдүң ажылдакчыларының өмүнээзинден изиг байыры-высты чедирдивис!

Хөйге билдингир шүлүкчү Чкалов Сааяевич Мандыынчы “Тыва даг-дүгү” комбинатка, “Тываның аныяктары” солунга үр үеде ажылдап чораан болгаш, чоннуң амыдыралын хандыр билир журналист. Ынчангаш ооң Дээди Хуралдың бирги чыыжының депутадынга сонгудуп чорааны таварылга эвес. Ылаңгыя ол бүдүрүлгө болгаш аныяктар айтырыынга “ыдының эъдин чиген” деп болур кижиги. Ол темадан ужукта-

лып үнгени “Мээң Тывам эргизинзе” (1990) деп романтик хөөннүг шүлүүнүн ному-биле ол бүгүдеге сурагжаан.

Шүлүкчүвүс бо кыжын, февраль 15-те 60 харлаан. Ол хууда арат ажыл-агыйын удуртуп, сүттү бүдүрбүшаан, шүлүүн биживишаан. Ооң чаа ному удавас чырык көөр.

– Тарааны ам чигеш чоор мен,
Тарып каал! — деп, күске сөглээн.

Арбыдадыр өзүп кээрге,

Ам-на таптыг үлешкей бис —деп “Адыш тараазында”
Күске Күнзекович бижээн.

Ажаады, ажаады,

Арбын дүжүт ажаады.

Арбын дүжүт ажаагаш,

Арат чонну амыратты — деп, март 6-да мугур харлаан
хоочун башкы Сарра Делбин-ооловна Куулар Чоодуга
улашкан дег бижээн.

Төрээн черинин төөгү чугааларыңа ужуктаткан ооң
“Эдегей шынаазы” деп тоожу, чечен чугаалар ному хөйнүн
сонуургалын чаалап алганын билир бис.

Авторнун “Тыва төлге” деп номунда (1995) “Чарынчы-
лар”, “Азалыг-Арт”, “Чарык-Хам” деп шүлүк чогаалдары
элдеп солун легендаларга үндезилеттингени-биле онзагай.
Тыва дылывыс бокталып, чегейтеп орап бо үеде хоочун
башкывыстың чогаалдары улусчу уран дылдыг болганы-биле
эки чолдуг.

*Чкалов Сааяевич, Сарра Делбин-ооловнаның хөй номчук-
чулары бистер оларның мугур харлааны-биле байыр чедир-
бишаан, эки кадыкшылды, чогаадыкчы чедиишкиннерни оларга
күзедивис!*

ДОПЧУЗУ

ПРОЗА ЧОГААЛДАРЫ

Кызыл-Эник Кудажы. "Чес мыйыс, чел кудурук"

Чаа номдан эгелер

Виктор Көк-оол.....	3
В. Ян.....	6

ТЫВАНЫҢ В. КӨК-ООЛ АТТЫГ ХӨГЖҮМ-ШИИ ТЕАТРЫНЫҢ 70 ЧЫЛЫНГА

<i>Николай Өлзей-оол. Чаш, элээди чылдарым.....</i>	12
<i>Канчап артист апарганым.....</i>	22
<i>Зоя Намзырай. Сат уктуг бирги тыва биолог профессор.....</i>	38
<i>Саая Майнак. Дуруялалар ужуп турда. (тоожу).....</i>	47
<i>Тамара Кенден. Дүнекиниң хааны-дыр сен.....</i>	65

ШҮЛҮКТЕР

<i>Екатерина Танова. Часка чүге ынак чоор мен... ..</i>	72
<i>Чкалов Мандыынчы. Кудай багы, кижиге багы... ..</i>	73
<i>Аваң эмиин суйбап, чассып... ..</i>	74
<i>Сеткил-хөңнүм катап өөр... ..</i>	75
<i>Ондар Бавуужап. Онзазын, оо!.....</i>	75
<i>Өөлөт Чиңмит. Чүргүй-оол маадыр – чүректерде.....</i>	76
<i>Маады Болат. Онгу шөлде хадыңнарның сымыраныны.....</i>	78
<i>Мария Кужугет. Чедилээн одуруглар.....</i>	81
<i>Салчак Содунам. Алматының базарынга.....</i>	81
<i>Сарыг-оол Салчак. Ыргак.....</i>	83
<i>Ийистер.....</i>	84
<i>Самынан ашкан соонда... ..</i>	84
<i>Кара-оол Маспык-оол. А. Даржайга.....</i>	85
<i>Эрес-оол Монгуш. Ээнзирээн чер.....</i>	86
<i>Араңарда чурттап чор мен.....</i>	87
<i>Сарра Куулар. Э, богда, Эдегейим.....</i>	87
<i>Айлаңмаа Хертек. Элдээртиг.....</i>	88
<i>Сеткилимниң амыргазы.....</i>	88
<i>Херел.....</i>	88
<i>Эштеримге.....</i>	89

<i>Игорь Иргит. Аленкей Байкараевич Тас-оол.....</i>	89
<i>Аласай Бай-Кара. Ачам чагыы.....</i>	90
Ээирлиг Кара-Суг.....	91
Солчулга.....	92
<i>Дадар Монгуш. Ярославль.....</i>	93
Ойнаарактар театры.....	94

АНЫЯК ҮННЕР

<i>Аяна Ооржак. Кенен күзел чүректерни кыйгырып... ..</i>	96
Каттыраңнап чаңнаар кыс дег, ийи сылдыс чивецнешти... ..	96
Билчип чадаан сеткилимни шуурган бөөлдээн... ..	97
<i>Сайлык Монгуш. Дүлгээзинге алыскаш... ..</i>	97
<i>Аржаана Күжүгет. Дүнеки Кызыл.....</i>	97
<i>Монгуш Чамбал. Тенек чораан чаш үем.....</i>	98
Кыза-тоглар.....	98
Үнөр хүнге йөрээл.....	99
Көшпезимни.....	99
<i>Салим Монгуш. Эглип келбес.....</i>	100
Эник сен дег.....	100
Эжиктер бооп чадавас боор.....	101
Сигенчиниң ижи.....	101
<i>Алина Майынды. Кыш.....</i>	102
Салым-чол.....	102

УРУТЛАРГА БУЛУҢ – САЙЗАНАК

<i>Дөрбет Монгуш. Илбилиг паш (Тоол).....</i>	104
<i>Николай Куулар. А-Я-Н-ЧОРУК.....</i>	108
<i>Виктор Куулар. Чучуулай биле Чачаалай.....</i>	115

ЧОГААЛ САЙГАРЫЛГАЗЫ

<i>Доржу Куулар. Аас чогаалы – тыва культураның меңгизи (өндүр бедии).....</i>	119
<i>Уран Донгак. Б.Д. Хөвөңмей. Октаргайга ужудуушкун.....</i>	124
<i>Людмила Мижит. Оруктуң эгезинде.....</i>	129
<i>Сайлыкмаа Комбу. “Дамырактан” дазылданган.....</i>	136
<i>Родион Донгак. “Уйгу чок Улуг-Хемде” түр маадырлар.....</i>	144

ОЧУЛГАЛАР

<i>Борис Казырыкпай. Гумилевтуң онзагай салым-чаяаны.....</i>	150
<i>Николай Гумилов. Аьрганың албызы.....</i>	150
<i>Меңги Ооржак. Япон танкалардан... ..</i>	158

<i>Шома Даржай. Гераклдың төрүт үнгени</i>	160
Геракл чыланнарны канчаар боостаалап каапканыл?.....	165
Геракл канчаар өзүп келгенил база ол бодунун башкызы Линни чүгө өлүргенил?.....	167

М.А. Шолохов – 100

<i>Михаил Шолохов. Колчак, Шагар-оът</i>	170
Дармыш оглу Балжиниям (Сенгел тываларының үлегер чугаалары).....	176
<i>Гагаа оглу Золбаяр. Чурмит-Дажы</i>	177
Сен, мен... ..	178
Араганың далайынга... ..	178
Адыр орук белдиринге... ..	179
Куштары чана берген... ..	179

СОЛУН ЧУГААЛАР

<i>Игорь Иргит. Бичии “терминатор”</i>	180
Хамчыктыг иномарка.....	182
<i>Алдын-оол Ондар. Ыттар</i>	183
Оор.....	183
Эпчок кижиги.....	184
Элдеп кижиги.....	184
<i>Хертек хөлүгүр. Хөктүг ужураалдар</i>	184
Юбиярларга изиг байыр.....	186

